

क्रमाङ्कः	विषयाः	पृष्ठाङ्कः	क्रमाङ्कः	विषयाः	पृष्ठाङ्कः
४२	मात्रापताका.....	५६	६९	छिन्नमन्त्रोद्धारः.....	६९
४३	वर्णमस्तारविधिः.....	५७	७०	तुरीमन्त्रोद्धारः.....	७१
४४	अथ नष्टम्.....	७१	७१	दक्षिणाकालीमन्त्रोद्धारः.....	७०
४५	वर्णमेरुः.....	७१	७२	इयाममन्त्रः.....	७१
४६	वर्णपताका.....	७१	७३	काठरात्र्या मन्त्रोद्धारः.....	७१
४७	चतुरक्षरमस्तारः.....	५८	७४	अन्नपूर्णामन्त्रोद्धारः.....	७१
४८	एकाक्षरवर्णमेरुः.....	७१	७५	कुलवागीश्वरीमन्त्रोद्धारः.....	७१
४९	अष्टकलपताका.....	७१	७६	कुमारमन्त्रास्तत्र गणेशमन्त्रो- द्धारः.....	७१
५०	चतुर्वर्णपताका.....	५९	७७	कुमारमन्त्राः.....	७१
५१	अन्यरत्या पताकारचना.....	७१	७८	कार्तवीर्यार्जुनस्य मन्त्रः.....	७१
५२	पञ्चवर्णपताकाचक्रम्.....	६०	७९	हनुमन्मन्त्रः.....	७१
५३	वर्णमर्कटविधिः.....	७१	८०	भैरवमन्त्रः.....	७२
५४	वर्णसूचीविधिः.....	६१	८१	महामृत्युञ्जयमन्त्रः.....	७१
५५	अष्टाक्षरसूचीमदर्शनम्.....	७१	८२	अथ नवग्रहमन्त्रास्तत्रादौ सू- यमन्त्रः.....	७१
५६	संख्यानम्.....	६२	८३	शुक्रमन्त्रः.....	७१
५७	गणस्वरूपदेवताफलमित्रादि- भावचक्रम्.....	७१	८४	बृहस्पतिमन्त्रः.....	७३
५८	दक्षिणामूर्तिविरचितबनिको- शसारः.....	६४	८५	चन्द्रमन्त्रः.....	७१
५९	तद्दान्येव कानिचिदस्योदाह- रणानि तत्र त्रिपुरामन्त्रोद्धारः.....	६७	८६	त्रिग्रहमन्त्रोद्धारः.....	७१
६०	लक्ष्मीमन्त्रोद्धारः.....	७१	८७	शनेश्वरमन्त्रः.....	७१
६१	सरस्वतीमन्त्रोद्धारः.....	६८	८८	राहुमन्त्रः.....	७१
६२	तारामन्त्रोद्धारः.....	७१	८९	केतुमन्त्रः.....	७१
६३	अथ मानङ्गयाः.....	७१	९०	मातृकाकमतो बीभानि.....	७४
६४	शारिकामन्त्रोद्धारः.....	७१	९१	मातृकाया भेददयकपनम्.....	७७
६५	राक्षीमन्त्रोद्धारः.....	७१	९२	अन्तर्मातृकायादृष्टन्दपिदिवता- दिकपनम्.....	७१
६६	भेदामन्त्रः.....	६९	९३	करन्यासः.....	७८
६७	न्वालासुसीमन्त्रोद्धारः.....	७१	९४	ध्यानम्.....	७१
६८	त्रिपुरासुसीना मन्त्रोद्धारः.....	७१			

क्रमाङ्कः	विषयाः	पृष्ठाङ्कः	क्रमाङ्कः	विषयाः	पृष्ठाङ्कः
९५	अथ बहिर्मातृका	७८	१२०	णकारपङ्केः	९१
९६	बहिर्मातृकायादछन्दआदयः	७९	१२१	तपङ्केः	११
९७	बहिर्मातृकान्यासः.....	११	१२२	थकारपङ्केः	९२
९८	ध्यानम्	११	१२३	दपङ्केः	११
९९	विद्योममातृका	८०	१२४	धकारपङ्केः	११
१००	अनुद्योममातृकायाः स्वरूपम्	११	१२५	नपङ्केः	११
१०१	मतिद्योममातृकायाः स्वरूपम्	११	१२६	पकारपङ्केः	९३
१०२	मातृकामा लिङ्गसंख्यावत्त्वेना- पि योजनाकथनम्	८१	१२७	फपङ्केः.....	११
१०३	अकारादिषोडशस्वरार्णां म- ह्लादिवाचकत्वे सौभरिमुनि- मणीतश्लोकाः	८२	१२८	बकारपङ्केः	११
१०४	अथ कादिक्रान्तवर्णानां यो- जना.....	८३	१२९	भपङ्केः	११
१०५	वर्णोत्पत्तिक्रमः	८५	१३०	मकारपङ्केः	९४
१०६	कादिद्वादशाक्षर्यः.....	८६	१३१	यपङ्केः.....	१
१०७	सादिद्वादशाक्षर्यः.....	८८	१३२	रकारपङ्केः	१
१०८	गपङ्केरथः	११	१३३	लपङ्केः	११
१०९	पकारपङ्केः	११	१३४	वकारपङ्केः	९५
११०	ळकारपङ्केः	११	१३५	शपङ्केः	११
१११	चपङ्केः	८९	१३६	षकारपङ्केः	११
११२	छकारपङ्केः	११	१३७	सपङ्केः	९६
११३	जपङ्केः	११	१३८	हकारपङ्केः	१
११४	झकारपङ्केः	११	१३९	क्षपङ्केः.....	११
११५	ञपङ्केः.....	९०	१४०	फमातृकार्ययोजना.....	९७
११६	टकारपङ्केः	११	१४१	संयुक्तवर्णायाः	९८
११७	ठपङ्केः	११	१४२	वर्णसमाप्तायादेदाविर्भावक- थनम्.....	१०६
११८	डकारपङ्केः.....	९१	१४३	अक्षरसमाप्तायत एव आ- न्वीक्षित्यायष्टादशविद्याना- माविर्भावकथनम्	१०७
११९	णपङ्केः	११	१४४	चत्वारि धर्मप्रस्थानानि	११
			१४५	तेषां संक्षेपेण स्वरूपकथनम्	१०८
			१४६	चतुर्णां वेदानां प्रयोगनम्	१११

क्रमाद्काः	विषयाः	पृष्ठाद्काः	क्रमाद्काः	विषयाः	पृष्ठाद्काः
१४७	वेदाङ्गानां मयोननं तत्र जि-		१६९	गुणलक्षणानि....	१२०
"	क्षायाः	११२	१७०	शरलक्षणानि....	१२१
१४८	व्याकरणमयोननं तत्स्वरू-		१७१	फललक्षणम्	"
"	पञ्च....	"	१७२	फलपायनम्	"
१४९	निरुक्तमयोननं तत्स्वरूपञ्च	"	१७३	नाराचनालीक्री	१२२
१५०	निघण्टुस्वरूपम्	११३	१७४	स्यानमुष्ट्याकर्षणलक्षणानि....	"
१५१	छन्दःस्वरूपं तत्तमयोननम्	"	१७५	गुणमुष्टयः	"
१५२	ज्योतिषस्वरूपं तत्तमयोननम्	"	१७६	धनुर्मुष्टिसंधानम्	१२३
१५३	कल्पस्वरूपं तत्तमयोननञ्च	११४	१७७	व्यायाः	"
१५४	पुराणोपपुराणनामानि	"	१७८	लक्ष्यम्	"
१५५	न्यायस्वरूपम्	"	१७९	अनघ्यायाः	१२४
१५६	वैशेषिकस्वरूपम्	"	१८०	श्रमाक्रिया	"
१५७	पूर्वमीमांसास्वरूपं तत्तमयो-		१८१	लक्ष्यस्वरूपनविधिः	१२५
"	जनञ्च	"	१८२	दृढभेदिता	"
१५८	उत्तरमीमांसास्वरूपं तत्तमयो-		१८३	हीनगतयः	"
"	जनञ्च	११५	१८४	बाणानां लक्ष्यस्वरूपनगतयः	१२६
१५९	धर्मशास्त्रस्वरूपमयोननक-		१८५	शुद्धगतयः	"
"	थनम्	११६	१८६	दृढचतुष्कम्....	"
१६०	चत्वारिंशद्वेदास्तत्रायुर्वेद-		१८७	चित्रविधिः	"
"	स्वरूपम्	"	१८८	धावल्लक्ष्यम्	१२७
१६१	आयुर्वेदान्तर्गतकामशास्त्रनि-		१८९	शब्दबोधित्वम्	"
"	रूपणम्	"	१९०	अस्त्रविधिः	"
१६२	आयुर्वेदस्य मयोननम्	११७	१९१	स्कान्दोक्तकतिचिदस्त्रस्वरू-	
१६३	धनुर्वेदस्वरूपतत्स्थविषया-		पाणि	१२८	
"	णां निरूपणम्	"	१९२	तत्र ब्रह्मास्त्रमयोगोपसं-	
"	धनुर्धरप्रशंसा	"	हारौ....	"	
"	विधिः	११८	१९३	ब्रह्मदण्डमयोगोपसंहारौ	"
"	तत्र मन्त्राः	"	१९४	ब्रह्मशिरःमयोगोपसंहारौ	१२९
"	प्रेमकारः	११९	१९५	पाशुपतमयोगोपसंहारौ	"
"	....	"	१९६	वायव्यमयोगोपसंहारौ	"

क्रमाद्दाः	विषयाः	पृष्ठाद्दाः	क्रमाद्दाः	विषयाः	पृष्ठाद्दाः
१९७	आभेयमयोगोपसंहारी	.... १२९	२३०	शुद्धसूदनामानि	.... १४१
१९८	नारसिंहमयोगोपसंहारी	.... ११	२३१	रूपकम्	.... ११
१९९	शस्त्रवारणम्	.... १३०	२३२	गमकम्	.... ११
२००	संभ्रामाविधिः	.... ११	२३३	मत्यन्तरम्	.... ११
२०१	तत्र रक्षामन्त्रः	.... ११	२३४	स्वरादिकथनम्	.... ११
२०२	मयाणसमये स्मरणीयनामानि	१३१	२३५	षट्त्रिंशत्प्रवर्तकरागी	.... १४२
२०३	अक्षीहिणीसंख्या	.... ११	२३६	भैरवादिरागाणां पत्न्यः	.... ११
२०४	महाक्षीहिणीसंख्या	.... १३२	२३७	रागविशेषे कालविशेषः	.... १४३
२०५	व्यूहविधिः	.... ११	२३८	भैरवादिरागाणां तत्पत्नीनां च वर्णनीयरूपाणि तत्र भै- रवतत्पत्नीनाम्	.... ११
२०६	सुद्धविधिः	.... ११	२३९	मालकीशिकस्य	.... ११
२०७	गान्धर्ववेदमयोननम्	.... १३३	२४०	हिन्दोलनाम्नः	.... १४४
२०८	गेयस्य षत्वारः प्रकाराः	.... १३४	२४१	दीपकस्य	.... १४५
२०९	चतुर्विधं वाद्यम्	.... ११	२४२	पाठान्तरम्	.... ११
२१०	नृत्यसंग्रहः	.... ११	२४३	मेघनादस्य	.... ११
२११	अथ गान्धर्ववेदमक्रिया गान्धर्वलक्षणम्	.... ११	२४४	श्रीरागस्य	.... १४६
२१२	गीतमशंसा	.... १३५	२४५	रागमशंसा	.... ११
२१३	सुगीतलक्षणम्	.... ११	२४६	अथ गणाः	.... १४७
२१४	वागुपकारस्य गुणाः	.... ११	२४७	वर्णमस्तारः	.... ११
२१५	वागुपकारलक्षणानि	.... ११	२४८	गुरुत्पुद्गतद्रुतलक्षणानि	.... ११
२१६	शिष्यकारः	.... ११	२४९	तालमस्तारः	.... ११
२१७	गायनलक्षणानि	.... ११	२५०	अधौषधानि	.... १४८
२१८	गायनदोषाः	.... ११	२५१	अथ रसशास्त्रमयोजनं तन्व- रूपञ्च	.... ११
२१९	सालसगृहः	.... १३६	२५२	शृङ्गारादयो नवरत्नः	.... ११
२२०	ध्रुवकलक्षणं तद्देदाक्ष	.... ११	२५३	तत्र शृङ्गारभेदी तन्व- रूपञ्च	.... ११
२२१	षोडश ध्रुवाणां नामानि	.... १३७	२५४	हास्यस्वरूपञ्च	.... ११
२२२	तेषां स्वरूपम्	.... ११	२५५	करुणस्वरूपञ्च	.... ११
२२३	मण्डकलक्षणम्	.... १३८	२५६	रीदम्बरूपञ्च	.... ११
२२४	प्रतिमण्डलक्षणम्	.... १३९	२५७	वीरस्वरूपञ्च	.... ११
२२५	निःसारकलक्षणम्	.... ११	२५८	भयानकरूपञ्च	.... ११
२२६	षट्ताललक्षणम्	.... ११	२५९	वीरस्वरूपञ्च	.... ११
२२७	रासकलक्षणानि	.... १४०	२६०	भयानकरूपञ्च	.... ११
२२८	एकतालीलक्षणम्	.... ११			
२२९	अष्टौ ध्रुवाः	.... ११			

क्रमाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	क्रमाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
२६१	शान्तस्वरूपम्	१५४	२९३	लिङ्गश्लेषः	१६३
२६२	रसानां विरोधाविरोधौ	११	२९४	भाषाश्लेषः	१६४
२६३	स्थायिनो भावाः	१५३	२९५	मकृतिश्लेषः	११
२६४	स्थायिलक्षणम्	११	२९६	मत्ययश्लेषः	११
२६५	तस्यैव विशेषलक्षणम्	११	२९७	विभाक्तिश्लेषः	११
२६६	विभावस्वरूपम्	११	२९८	महोदिकास्वरूपं तद्भेदाश्च	१६५
२६७	अनुभावलक्षणम्	११	२९९	अलंकारशेखरमतेन महोदिका- लक्षणं तद्भेदाश्च	११
२६८	सात्विकलक्षणम्	११	३००	चिन्दुच्युतकम्	१६६
२६९	व्यभिचारिणो हेतवः	१५४	३०१	व्यञ्जनच्युतकम्	१६७
२७०	तिश्रोरीतयः	११	३०२	च्युतदत्ताक्षराः	११
२७१	गौडीस्वरूपम्	११	३०३	स्थानच्युतकम्	११
२७२	वैदर्भीस्वरूपम्	११	३०४	अक्षरमुष्टिः	११
२७३	माधवीस्वरूपम्	११	३०५	चिन्दुमती	११
२७४	जयदेवमते चतरस्रोरीतयः	११	३०६	मश्रोत्तरम्	११
२७५	तासां स्वरूपाणि स्थलानि च १५५		३०७	यमकलक्षणम्	१६९
२७६	मधुरादयः पञ्च वृत्तयस्तत्र मधुरारस्वरूपम्	११	३०८	यमकस्य विशतिर्भेदाः	१७०
२७७	सौम्यस्वरूपम्	११	३०९	अर्धालंकारभेदाः	१७४
२७८	पद्माम्बररूपम्	११	३१०	वपमोपमानोपमेयलक्षणानि	११
२७९	लडितामदयोः स्वरूपम्	११	३११	उपमाया दशभेदास्तदुदाहर- णानि	११
२८०	इमेनादाहरणानि	१५६	३१२	रूपकलक्षणं तद्भेदादाहरणा- नि च	१७६
२८१	अपार्श्वकारान्नपार्श्वकारस्य सामान्यविशेषलक्षणे	११	३१३	उपमेयालक्षणं तदुदाहरणानि १७७	
२८२	चित्रद्वयेऽश्वत्थकागः	११	३१४	सामान्योक्तिस्तदुदाहरणानि च १७८	
२८३	चित्रद्वयं चित्रभेदाश्च	११	३१५	अपन्हुतिलक्षणं तदुदाहरणानि च ११	
२८४	सदृशवद्वरचना	१५७	३१६	समाहितम्	११
२८५	सदृशवद्वमुरजद्वययो रचना १५८		३१७	स्वभावालंकारः	११
२८६	सदृशोभद्वरचना	१५९	३१८	विरोधः । अयमेव विरोधा- भासः	११
२८७	सदृशद्वयं तदुदाहरणश्च ११		३१९	सारांशकारः	११
२८८	अनुभासलक्षणं तदुदाहरणश्च ११		३२०	दीपकलक्षणं तद्भेदाश्च	११
२८९	सदृशवद्वं तद्भेदाश्च	१६०	३२१	माहातीपकम्	१७९
२९०	सदृशलक्षणं सन्निहिततद्भेदाश्च १६३		३२२	सङ्कोचः	११
२९१	सदृशश्लेषः	११			
२९२	सदृशश्लेषः	११			

क्रमाङ्कः	विषयाः	पृष्ठाङ्कः	क्रमाङ्कः	विषयाः	पृष्ठाङ्कः
३२३	अन्यदेशत्वम्	१७९	३५३	त्रय उदयाः	२०२
३२४	विशेषोक्तिः	११	३५४	उपायचतुष्टयम्	११
३२५	विभावना	११	३५५	सेनाङ्गचतुष्टयम्	११
३२६	व्यतिरेकाङ्कारः	१८०	३५६	राज्ञो लक्ष्मीप्राप्तिकराणि	११
३२७	आक्षेपः	११	३५७	सन्मार्गेष्वेव गन्तव्यम्	२०३
३२८	काव्यमकाशरीत्या व्यञ्जना- श्रुतिसाधनम्	११	३५८	देवतानां देवतात्वे हेतवः	११
३२९	लक्षणाव्यञ्जनयोर्भेदकान्त- रम्	१८२	३५९	वाङ्माधुर्ये गुणः	११
३३०	संक्षेपतः समस्यापूरणविधिः	१८६	३६०	उद्योगमशंसा	११
३३१	नीतिशास्त्रं तद्भेदात्	१९२	३६१	हीनताकराणि	२०४
३३२	संक्षेपतो राजनीतिकथनम्	११	३६२	हास्पानिषेधः	११
३३३	मन्त्रगुप्तिप्रकारस्तत्राख्यायि- काकथनम्	१९६	३६३	धनमाप्तौ वाणिज्यमशंसा	११
३३४	दुर्मन्त्रिराजस्यानिष्टफलम्	१९८	३६४	समयोक्तवाणीमशंसा	११
३३५	राज्ञो दुर्गस्यात्यन्तावश्यकता	११	३६५	पूर्यमाणान्यपि अपूर्णानि सप्त वस्तूनि	११
३३६	राजगुणाः	११	३६६	बुद्धिमता अमकाश्यानि	११
३३७	राजचिह्नानि	१९९	३६७	त्यागार्हवस्तूनि	११
३३८	पुराजलक्षणम्	११	३६८	वासानर्हस्यलानि	२०६
३३९	स्वीयरान्यादाज्ञा पासण्डिनो निष्कासनीयाः	११	३६९	बाललक्षणम्	११
३४०	पृथग्जनदोषाः	११	३७०	श्रोत्रियलक्षणम्	११
३४१	पञ्चमीवन्मृताः	११	३७१	मैत्रीभङ्गस्य हेतवः	११
३४२	केवलनृपस्य निषेधः	२००	३७२	षट् उपतुह्यहेतवः	११
३४३	सभायां गमने फलम्	११	३७३	मित्रमशंसा	११
३४४	सुद्धे मरणमशंसा	११	३७४	मैत्रीकरणयोग्यलक्षणम्	११
३४५	पानादिवर्ष्यपदार्थाः	११	३७५	जीवन्मृतकथनम्	२०७
३४६	ज्ञातिभिः सह कार्याणि	२०१	३७६	अन्यरेतो ज्ञानलक्षणम्	११
३४७	सहसिसामर्प्यम्	११	३७७	शीलमशंसा	११
३४८	देशकालादिचिन्तनम्	२०२	३७८	अधमाधमाधमोत्तममध्यलक्षणम्	११
३४९	धनव्ययस्थानानि	११	३७९	पितृसमाः	११
३५०	राज्यलक्षणम्	११	३८०	सामान्यस्त्रीस्वभावः	२०८
३५१	भूपानां षट्गुणाः	११	३८१	भार्यादिलक्षणम्	११
३५२	शक्तित्रयम्	११	३८२	शयनविचारः	११
			३८३	आश्रिते दाननिषेधः	११
			३८४	ब्राह्मणावमानकरणनिषेधः	२०९
			३८५	दंभनिषेधः	११

समाप्तः	विषयः	पृष्ठाङ्काः	समाप्तः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
३८६	संनितस्य दुष्परिणामः	.... २०९	४१५	मातृकाविलासस्य विचारः	२१३
३८७	मातृकारूपनिषेधः	.... २१०	४१६	मातृकाविलासस्य मन्त्रः	२१४
३८८	प्रेम्णुमनिषेधः	.... २११	४१७	मातृकाविलासस्य मन्त्रः	२१५
३८९	मातृकानिषेधः	.... २१२	४१८	मातृकाविलासस्य मन्त्रः	२१६
३९०	निर्दोषभक्त्यागनिषेधः	.... २१३	४१९	मातृकाविलासस्य मन्त्रः	२१७
३९१	इन्द्रियमयसाधनः	.... २१४	४२०	मातृकाविलासस्य मन्त्रः	२१८
३९२	नारिकेतानिषेधः	.... २१५	४२१	मातृकाविलासस्य मन्त्रः	२१९
३९३	पुण्यापुमाननिषेधः	.... २१६	४२२	मातृकाविलासस्य मन्त्रः	२२०
३९४	नद्यादीनां निषेधनिषेधः	.... २१७	४२३	मातृकाविलासस्य मन्त्रः	२२१
३९५	अभिचारोच्छान्तिनिषेधः	.... २१८	४२४	मातृकाविलासस्य मन्त्रः	२२२
३९६	विष्णुस्मरणविधिः	.... २१९	४२५	मातृकाविलासस्य मन्त्रः	२२३
३९७	वेणुने मार्गे सिद्धहरणवर्तनम्	.... २२०	४२६	मातृकाविलासस्य मन्त्रः	२२४
३९८	जराहंतवः	.... २२१	४२७	मातृकाविलासस्य मन्त्रः	२२५
३९९	पत्वारि मस्तकशुद्धानि	.... २२२	४२८	मातृकाविलासस्य मन्त्रः	२२६
४००	वैरिकरा गुणाः	.... २२३	४२९	मातृकाविलासस्य मन्त्रः	२२७
४०१	अपण्डितलक्षणम्	.... २२४	४३०	मातृकाविलासस्य मन्त्रः	२२८
४०२	निरर्थकत्रयम्	.... २२५	४३१	मातृकाविलासस्य मन्त्रः	२२९
४०३	त्यागार्हाः	.... २२६	४३२	मातृकाविलासस्य मन्त्रः	२३०
४०४	पण्डितलक्षणम्	.... २२७	४३३	मातृकाविलासस्य मन्त्रः	२३१
४०५	पुरुषद्वयकथनम्	.... २२८	४३४	मातृकाविलासस्य मन्त्रः	२३२
४०६	सुभाषितसंग्रहः	.... २२९	४३५	मातृकाविलासस्य मन्त्रः	२३३
४०७	अक्षशास्त्रादिकथनम्	.... २३०	४३६	मातृकाविलासस्य मन्त्रः	२३४
४०८	संक्षेपेण सांख्यशास्त्रमति- पादनम्	.... २३१	४३७	मातृकाविलासस्य मन्त्रः	२३५
४०९	योगशास्त्रसारकथनम्	.... २३२	४३८	मातृकाविलासस्य मन्त्रः	२३६
४१०	पाशुपतशास्त्रसारकथनम्	.... २३३	४३९	मातृकाविलासस्य मन्त्रः	२३७
४११	वेणुवपश्चरात्रसारकथनम्	.... २३४	४४०	मातृकाविलासस्य मन्त्रः	२३८
४१२	वेणुवमन्त्रशास्त्रविचारकथनम्	.... २३५	४४१	मातृकाविलासस्य मन्त्रः	२३९
४१३	वांमागमशास्त्रविचारः	.... २३६	४४२	मातृकाविलासस्य मन्त्रः	२४०
४१४	मत्स्यानभेदविचारः	.... २३७	४४३	मातृकाविलासस्य मन्त्रः	२४१

इति मातृकाविलासानुक्रमणिका समाप्ता ॥

श्रीः ।

अथ मातृकाविलासः प्रारभ्यते ।

ॐ श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीकृष्णं राधिकानाथं वृन्दावननिकुंजगम् ॥

वल्लुवीगणसंवातमाश्रये सर्वकारणम् ॥ १ ॥

ओंस्वस्तिश्रीगणेशायनमइत्यस्यव्याकृतिम् ॥

श्रीवंशीधरशर्माहं करोमि विदुषां मुदे ॥ २ ॥

अथ सर्वशास्त्रारंभ इयमेव दशाक्षरीविद्या स्मर्यते तत्कथमन्येषां
श्रीमहाविष्णवादीनां स्मरणस्यापि 'मंगलानाञ्च मङ्गलम्' इत्यादि-
वाक्यैर्मंगलस्यापि मंगलत्वात्तत्कथन्न स्मर्यत इति चेदत्रेदमवधेयम् ।
अस्यामेव दशाक्षर्यां स्मृतायां सर्वदेवस्मरणसंभवादियमेव स्मर्या ।
किंचास्या दशाक्षर्याः सर्वदेवतानां मूलमंत्रत्वादप्यादौ जपो न्या-
य्यः । मूलमंत्रलक्षणस्य गरुडोक्तस्यात्र सत्त्वात् । तथाहि 'प्रणवा-
दिनमोतंच चतुर्थ्यंतं च सत्तम ॥ देवतायाः स्वकं नाम मूलमंत्रः
प्रकीर्तितः' इति । देवपूजायां जपरूपपूजाया एव श्रेष्ठ्यं 'यज्ञानां
अपयज्ञोस्मि' इति । श्रीमुखोक्तेः कथमत्र सर्वदेवतास्मरणमिति चे-
त्तद्दर्शयतीह । तथाहि 'कार्यारंभे गणेशश्च पूजनीयः प्रयत्नतः'
इति स्मृतेस्तस्यैवादिपूज्यत्वं विघ्ननाथत्वेन विघ्नवारकत्वात् ।
श्रीगणेशाय नमः ॥ नमआदियोगे चतुर्थी सर्वत्र बोध्या । गण्यते
दुःखप्रदत्वेनेति गणा विघ्नाः 'समूहे भगणे विघ्ने प्रमथेन्द्रिय-
दवते ॥ यमसैन्ये स्तवाहेंपु पापंदे च गणः स्मृतः' इत्यनेकार्थ-
ध्वनिवाग्विलासे । गण संख्याने धातोः कर्मण्यप्रत्ययः । इंष्टे
उपद्रवनाशकत्वेन द्योतत इतीशः ईश ऐश्वर्येऽतः कर्तरीगुपधात्
कः । 'ईशः स्वामिनि शंकरे' इति वामनः । गणानां वि-

महाकविप्रयागोच्च तत्संगच्छत एवेति । श्रीविष्णोः सर्वदेवा-
धिपत्वेनोत्कृष्टत्वात्तत्पक्षेऽन्योप्यर्थः । ॐ ज्ञानं तदेव स्वं धनं
येषां ते ॐस्वा योगिनः 'ज्ञानं हि योगिनां धनम्' इत्युक्तेः । 'महेशो
ब्रह्मणि विष्णौ त्रिगुण्यां प्रणवेपि च ॥ ओंकारः शब्दते शुद्धो
ज्ञाने त्रय्यां च कोविदैः' इत्यनेकार्थध्वनिवाग्बिलासोक्तेः । 'स्वः
स्वीयात्मधनेषुच' इति हलायुधः । ओंस्वा ज्ञानयोगिनस्तेः स्ती-
र्यते ध्यायत इति ॐस्वस्तिविष्णुःस्तृभाच्छादन इत्यस्मादौणादि-
को डिप्रत्ययस्ततःपिलोपे रूपसिद्धेः । धातूनामनेकार्थत्वाद्भ्याना-
र्थतापि स्तृणातेर्युक्तैव । 'धातवश्चोपसर्गाश्च निपाताश्चेति ते त्रयः ॥
अनेकार्थाः स्मृताः सर्वे पाठस्तेषां निदर्शनम्' इति वैयाकरणराज्ञां-
तात् । अत एवोक्तं 'योगिभिर्ध्यानगम्यम्' 'ध्यायति यं योगिन' इति च ।
श्रिया सर्वोत्कृष्टकीर्त्या गण्यते संख्यायते स्तूयते वेति श्रीगणः
'सर्वोत्कृष्टा यस्य कीर्तिस्स श्रीगण उदाहृतः' इति निरुक्तेः । नहि
विष्णोरधिका कस्यचिदपि कीर्तिरस्ति 'न त्वत्समोस्त्यभ्यधिकः
कुतोऽन्यः' इति श्रीगीतास्वर्जुनोक्तेः । स चासावीशः सर्वनियंता
चेति श्रीगणेशः । 'सर्वस्येशानः सर्वस्य वशी च' इति श्रुतेः ।
पुनरोऽस्वस्तिशब्देन कर्मधारयः । ओंस्वस्तिश्चासौ श्रीगणेशश्चेति
तथा । कोर्थः, विष्णवे नमः 'विष्णुरेव परं ब्रह्म' इति स्कांदोक्तेः ।
परब्रह्मज्ञानस्य परमानंदहेतुत्वात्पुनर्विष्णुपक्ष एव व्याख्यायते ।
'यदुवंशेवतीर्णस्य विष्णोर्वीर्याणि शंस नः' इति श्रीदशमोक्ते-
र्विष्णुशब्दः श्रीकृष्ण एव मुख्यया वृत्त्या वर्तते । अत एवामरसिंहेन
जनेन प्रतीपक्षीभूतेनापि विष्णुनामकथनोत्तरं 'वसुदेवोस्य जनकः'
इत्युक्त्वा तस्यैव विष्णुत्वं व्याख्यातम् । अत एव श्रीव्यासदेवेनाप्यु-
क्तम् 'ते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्' इति ॥ ॐ
विष्णुशब्दवाच्यः कृष्णस्तेन स्वस्ति कल्याणं यस्य तदोऽस्वस्ति

एष साक्षात्पुरुषः पुराणः इति पार्वतीं प्रति स्वयं शिवेनाष्टमस्कंधे
मोहिन्युपाख्यान उक्तत्वात् । 'तव वरद वरांघ्रावाशिपेहाखिलार्थे
यदि रचितधियं माविद्यलोकोपविद्धम्' इति दक्षोपाख्याने च । 'अतो
महेशोपि विहाय भेदबुद्धिं सदा सेवत एव विष्णुम्' इति विद्वन्मोद-
तरंगिण्यां चिरंजीवभट्टोक्तेश्चागणाः प्रमथास्तेपामीशो गणेशः 'गणः
संघे च प्रमथे' इत्याभिधानात् । ॐ स्वस्ति श्रीश्वासौ गणेशश्चेति तथा
शिवाय नमः इत्यर्थः । नन्वयमपि पक्षो विष्णोरेव ॐ स्वींस्त श्रयती-
त्यनया निरुक्त्या विष्णोः प्राधान्यस्य शिवस्य च सेवकत्वस्योक्त-
त्वादायस्य पक्षो यत्र वर्ण्यते तत्र तस्यैव महत्त्वं वर्ण्यते इतो मृडम-
हत्त्वमृचकोऽपरः पक्षोत्र विरच्यते । ओमा शुद्ध्या स्वस्ति कल्याणं ये-
पांति ॐ स्वस्तयः विप्राः शुद्ध्या ब्राह्मणतावृद्धिरशुद्ध्या शुद्धता भवे-
त्' इत्यादिपुराणात्तिः श्रीयते सेव्यत इति ॐ स्वस्ति श्रीमहादेवः त्वं
हि भगवन्देवेषु ब्राह्मणोऽहं मनुष्येषु ब्राह्मणः, ब्राह्मणो हि ब्राह्मणमुपधा-
वति' इति जाबालोपनिषदुक्तेः, 'शिवो विप्रो हरिः क्षत्री' इत्यादि-
पराशरपुराणोक्तेः श्वेशस्य 'ब्राह्मणदेवत्वाद्ब्राह्मणसेव्यत्वमस्तीति । ई-
लक्ष्मीं गच्छतीतिगो विष्णुः 'लक्ष्मीरीकार उच्यते' इत्येकाक्ष-
रात् । इमेन नम्यत इतीगणः शिवः । निपातनात्रस्य णःप्रत्य-
यश्चात्र ङः । स चासार्वाङ्गश्चेतिगणेशः । यद्वा ॐ ज्ञानं-
मृते इति ॐ मूर्वेदः 'वेदो वै ज्ञानकारणम्' इत्युक्तेः । ॐ
सुवो वेदम्यान्तिराविर्भावो यस्मात्स ॐ स्वास्तिमहादेवः 'त्वं
इन्द्रयोनिर्नगदादिरात्मा' इति 'सांख्यात्मनः शास्त्रकृतस्तवेशा'
इति चाष्टमस्कंधे महादेवं प्रति लोकपालोक्तेः 'शास्त्रयोनित्वात्'
इति मृत्राङ्ग । श्रियं गणयति भार्यात्वेनेति श्रीगणो विष्णुस्तस्ये-
शः श्रीगणेशः 'सदाहं शंकरं सेवे वैकुण्ठेऽपि भोः सुराः' इति पा-
ण्डत् । ॐ स्वास्तिश्रीगणेशश्चेति श्रीगणेशश्चेति ॐ स्वास्तिश्रीगणेशस्तस्मै

या शिवाय नम इत्यर्थः ॥ ' आरोग्यं भास्करादिच्छेत् ' इति
 तेषां नानाकारान्यतात्पे श्रीसूर्यं प्रणमति । ओंशब्देन ब्रह्म-
 १. उद्गः । बोधो भवति । ' अकारो वासुदेवः स्यादुकारः शंभु-
 २. च्यते ॥ मकारो विधिवाचकः ' इत्येकाक्षरात् । स्वर स्वर्गे तप्यते
 ३. ॥ ५. ॥ ६. ॥ ७. ॥ ८. ॥ ९. ॥ १०. ॥ ११. ॥ १२. ॥ १३. ॥ १४. ॥ १५. ॥
 १६. ॥ १७. ॥ १८. ॥ १९. ॥ २०. ॥ २१. ॥ २२. ॥ २३. ॥ २४. ॥ २५. ॥
 २६. ॥ २७. ॥ २८. ॥ २९. ॥ ३०. ॥ ३१. ॥ ३२. ॥ ३३. ॥ ३४. ॥ ३५. ॥
 ३६. ॥ ३७. ॥ ३८. ॥ ३९. ॥ ४०. ॥ ४१. ॥ ४२. ॥ ४३. ॥ ४४. ॥ ४५. ॥
 ४६. ॥ ४७. ॥ ४८. ॥ ४९. ॥ ५०. ॥ ५१. ॥ ५२. ॥ ५३. ॥ ५४. ॥ ५५. ॥
 ५६. ॥ ५७. ॥ ५८. ॥ ५९. ॥ ६०. ॥ ६१. ॥ ६२. ॥ ६३. ॥ ६४. ॥ ६५. ॥
 ६६. ॥ ६७. ॥ ६८. ॥ ६९. ॥ ७०. ॥ ७१. ॥ ७२. ॥ ७३. ॥ ७४. ॥ ७५. ॥
 ७६. ॥ ७७. ॥ ७८. ॥ ७९. ॥ ८०. ॥ ८१. ॥ ८२. ॥ ८३. ॥ ८४. ॥ ८५. ॥
 ८६. ॥ ८७. ॥ ८८. ॥ ८९. ॥ ९०. ॥ ९१. ॥ ९२. ॥ ९३. ॥ ९४. ॥ ९५. ॥
 ९६. ॥ ९७. ॥ ९८. ॥ ९९. ॥ १००. ॥

नम् । सा चानेकविधा, मंचाः क्रोशंति, शोणो धावतीत्याद्युदाहरणै-
रुदाहृता ग्रंथेषु । यथेह मंचपदं मंचस्थे, शोणपदं रक्तवर्णवत्यश्वा-
दौ लाक्षणिकं तथात्रापि, स्वस्तीति स्वस्तिकर्त्तारि । लक्षणावीजं त्वन्व-
यानुपपत्तिः क्वचित्क्वचिच्च तात्पर्यानुपपत्तिरिह च तात्पर्यानुपप-
त्तिरेवेत्यलमतिप्रसंगेन इति चंद्रपक्षः ॥ अथोंकारस्य 'ओंकारो वै सर्वा
वाग्' इत्यादिश्रुतेः सर्ववाग्रूपत्वात्तद्ध्यानस्य च 'कामदं मोक्षदं चैव'
इत्युक्तेः सर्वाभीष्टहेतुत्वाच्चादौ तदेवाह । ओं स्वस्ति श्रीगणे शा-
य नमः । अत्र पट्ट पदच्छेदाः कार्याः । हे श, कोर्थः, हे वरेण्य,
'शश्च शोभावरण्ययोः' इति वामनः । ननु हेशब्दः संबुद्धिद्यो-
तको भवत्यत्र तदभावात्कथं हे शेत्युक्तम् । तत्रोच्यते । 'हे-
शब्देन विनापि स्यात्कचिदंतेऽपि हेपदम्' ॥ यथा राम
प्रसीद त्वं राम हे त्वां भजाम्यहम्, इति प्रबोधचंद्रिको-
क्तेर्हेशब्देन विनापि संबुद्धिर्न विरुद्धेति । अथ प्रकृतम्, त्वमोम्
कोर्थः अंकारमक्षरं ब्रह्मस्वरूपमय ध्याय । अय गतावित्यस्य धा-
तूनामनेकार्थत्वाद्ध्यानार्थतापि । 'अनुक्तमप्यूहति पंडितो जनः'
इत्यादिप्रयोगदर्शनात् 'अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमानित्यम्'
इति बहुधा प्रपञ्चितं शाब्दिकैरतोऽयतेः परस्मैपदप्रयोगोपि न
विरुद्ध इति । नन्वोंकारस्य ध्यानं न कोपि करोतीति चेत्तत्राह ।
'ओंकारं विन्दुसंयुक्तं नित्यं ध्यायंति योगिनः ॥ कामदं मोक्षदं चैव
ओंकाराय नमोनमः ॥' इति मंत्रात्तद्ध्यानं तु योगिनोपि कुर्वत्यन्ये-
षां तु का कथेति भावः । किंभूतम् अंनमः । सर्वोत्कृष्टत्वेन नम-
स्काराहम् । णम् प्रहृत्वे इत्यस्मादौणादिकोऽसुप्रत्ययः । सर्वोत्कृ-
ष्टत्वं प्रणवस्य ब्रह्मविद्योपनिषदि व्याख्यातम् 'अमित्येकाक्ष-
रं ब्रह्म यदुक्तं ब्रह्मवादिभिः ॥ शरीरं तस्य वक्ष्यामि स्थानं कालं
लयं तथा ॥ तत्र देवास्त्रयः प्रोक्ता लोका वेदास्त्रयोऽत्रयः । तिस्रो

मात्रार्द्धमात्राश्च अक्षरस्य शिवस्य च।ऋग्वेदो गार्हपत्यश्च पृथिवी
 ह्य एव च । अकारस्य शरीरं तु व्याख्यातं ब्रह्मवादिभिः ॥ य-
 ष्वेदोत्तरिक्षञ्च दक्षिणाग्निस्तथैव च । विष्णुश्च भगवान्देव उकारः
 परिकीर्तितः ॥ सामवेदस्तथा द्यौश्चाहवनीयस्तथैवच । ईश्वरः प-
 मो देवो मकारः परिकीर्तितः ॥ सूर्यमंडलमाभाति अकारः
 सिंमध्यगः । उकारश्चंद्रसंकाशस्तस्य मध्ये व्यवस्थितः ॥
 अकारश्चाग्निसंकाशो विधूमो विद्युतोपमः । तिस्रो मात्रास्तथा ज्ञेयाः
 तमसृयाग्नितेजसः ॥ शिखा च दीपसंकाशा यस्मिस्तुप रिवर्तते ।
 र्द्धमात्रा तथा ज्ञेया प्रणवस्योपरिस्थिता ॥ पद्मसूत्रनिभा सूक्ष्मा
 शिखाया दृश्यते परा ॥ सा नाडी सूर्यसंकाशा सूर्य भित्त्वा तथा प-
 म् ॥ द्वासप्ततिसहस्राणि सूर्य भित्त्वां तु मूर्द्धनि । वरदः सर्वभू-
 तानां सर्व व्याप्यैव तिष्ठति ॥ कांस्यवंटानिनादस्तु यथा ली-
 ति ज्ञांतये ॥ ओंकारस्तु तथा योज्यः ज्ञांतये सर्वमि-
 छता ॥ यस्मिन्संलीयते शब्दस्तत्परं ब्रह्म गीयते । ध्रुवं
 चिंतयेद्ब्रह्म सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ इति । कस्मै, स्वस्ति । कोऽ-
 ः, स्वस्तये मोक्षाय अत्र चतुर्थी त्वव्ययत्वादेव न । 'कल्याणे
 वने मोक्षे स्वस्तीत्युक्तस्तथा हरो' इत्यभिधानात् । यद्वा किं-
 तमो, स्वस्ति मंगलरूपम् । 'सर्वेषां मंगलानां च बीजं प्रणव
 व हि' इत्यादिसंहितोक्तेश्च । पुनः श्रीगणे कामाप्तौ, श्रीयंते स्पृ-
 यालुभिरिति श्रियः कामाः, गण्यते प्राप्यत इति गणनं गणनं गण-
 षणमित्यर्थः । धातूनामनेकार्थत्वादाप्त्यर्थाद्गणेर्भावे क्विपि रूप-
 । श्रियां गण् श्रीगण् तस्मै तथातथाच' अकारं विन्दुसंयुक्तम्'
 ति मंत्रार्थोऽत्र ध्वनित इत्योकारपक्षः ॥ अथ च शास्त्रज्ञानस्य ।
 रुमूलमिदं सर्वं शास्त्रज्ञानं सुरेश्वरि' इति शंभुवाक्यात्, 'यस्य
 वे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरो । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः

माना रणोविका । त एव सद्यः संभृता गणाः शतसहस्रशः' इत्युक्ते-
 गंगा निःश्वासोद्भूतास्तेषामोशा तस्यै नमः । अस्यापेत्वादाव्याडा-
 गमाद्यभावेन पुंस्त्वम् । ऋषिरत्र वेदः 'वेदिकत्वं चास्य सर्ववाङ्म-
 यादित्वेनापोरुपेयत्वादिति' अपौरुपेयं वाक्यं वेदः' इति पूर्वमीमांसा-
 यां वेदलक्षणोक्तेः । नहि केनचित्पुरुषेणेतद्रचितमनादित इत्थमेवेयं
 दशाक्षरी विद्येति प्रसिद्धेरिति दुर्गापक्षः ॥ अथ 'वाय्वधीनमिदं जग-
 तं' इत्यादिपुराणात्सर्वचेष्टाहेतुत्वाद्वायुमप्यत्र नमस्करोति । ओम्भिः
 सत्त्वरजस्तमोभिः सुष्टुअस्ति भवनं स्थित्युत्पत्तिसंहतिरूपं यस्य
 नद्रक्षांशमोस्तास्ति तस्य श्रीःकल्याणं येन स ओंस्त्वस्ति श्रीर्वायुः 'तं
 वायो मंत्रं प्राणं इत्यस्ति कृत्प्राणदः सदा । त्वदधीनमिदं सर्वं जगत-
 र्धातुनं विभो ॥ अतीव कश्मलो देहस्त्वत्संयोगात्परः शुचिः ।
 तच्छकम्बु पवित्रोपि विप्रदेहोऽशुचिर्भवेत् ॥ पवित्राणां पवित्रस्त्वं
 मंगलानां च मंगलम्' इत्यादिमंहितांक्तेः । गण्येन ज्ञानकर्त्रोपकारक-
 त्वेनेति गणा इन्द्रियाणि तेषामांशः प्रवृत्तिहेतुत्वात्स्वामी गणेशः ।
 प्राणसाधुं विना किमपि कर्तुमिन्द्रियगणेनं शक्यते तेषां तदधीन-
 त्वात् । प्रणोन्द्रियमंसादोपि श्रूयते शब्दे । तथाहि इन्द्रियरुक्तं वयं
 इर्गोभ्याम्कानि प्राणेरुक्तं वयमिति परम्परं विवदित्वा तन्निर्णयाय
 ब्रह्मसर्वं वक्तः । ब्रह्मणोक्तं इर्गोभ्याम्कान्य पृथरुपृथरु प्रवेशः पुनः
 इर्गोभ्यां किदनाम्, यन्प्रवेशेन इर्गोभ्याम्कानि तदेव महदिति श्रुत्वा
 सर्वोभ्याम्कानि प्रविष्टानि इर्गोभ्यां चेष्टापिनागता । पुनर्ब्रह्मणा वायुं
 ब्रह्मणोक्तं प्रविष्टानि प्रविष्टे वायो इर्गोभ्याम्कानि मभुक्तानां ब्रह्मणो-
 क्तान्येव इर्गोभ्याम्कः सर्वेभ्यो महान्तर्वेषां भवतां स्वामीनिनाधा-
 र्श्रुत्वा इत्येव ब्रह्मणोक्तं प्रजापतेर्दं इर्गोभ्याम्कान्यापयति'
 इति । अथ एव वक्ष्यते इत्येनं गीतानां शेषं मृतकः प्रोच्यते यथा'
 इति ब्रह्मणोक्तं इत्यादि । अथ ब्रह्मणोक्तं गीतानां शेषं मृतकः प्रोच्यते यथा'

गौ गणेशश्चेति तथा तस्मै प्राणरूपाय वायवे नमइति
 त्र्युपक्षः । 'ब्राह्मणोऽग्निश्च वै विष्णोः सर्वदेवात्मनो मुखम्' इति
 मृतेः, "अग्निमीळे पुरोहितम्" इति श्रुतेश्च । पुरोऽग्नेऽग्निमहमीळे
 डे । किंभूतं हितं सर्वहितकरम् 'अग्नौ प्रास्ता हुतिः
 म्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिवृष्टेरन्नं ततः
 जाः' इति । यथा च पूर्वमाग्निरेव हितेच्छुभिः सेव्योऽतोऽ
 पक्षेऽपि दशाक्षरं योजयति । ओमा ज्ञानेन स्वस्ति
 ल्याणं येषां ते ॐस्वस्तयो जीवाः 'ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः' इति
 तेः कपायपक्तिः कर्माणि ततो ज्ञानं प्रवर्तते । ज्ञानान्मोक्षमवा-
 त्ति' इति स्मृतेश्चाताञ्जीवान् श्रयत्याश्रयतोऽत्योस्वस्तिश्रांसंसार-
 नस्य गणो लोभादयः न विद्यते ते ग्रहणानुबंधः कुतो नु तद्धेतव
 इ तत्कृताः ॥ लोभादयो येऽनुधलिगभावाः' इति गोवर्द्ध-
 शारिणं प्रतीद्रेक्तेः । अग्रहणानुबंधः संसारस्तद्धेतवः संसृतिहेतव-
 त्कृता अज्ञानकृता इत्यर्थः । अत्र संसारस्य लोभादीनां चा-
 नकार्यत्वेन समानत्वाद्गणगणिभावो ध्येयः । तस्य संसारगण
 ः लोभादेरीशो निवर्तकः । अत्रायमाशयः । अग्रेयज्ञादिकर्मणा
 ल्यसाधनत्वात्तत्साध्या चांतःकरणशुद्धिः, सा च लोभादिनिवृ-
 रूपैव ततः शुद्धैतःकरणे ज्ञानमुदेति । अत एवोक्तं । 'कर्मणा
 निमातनोति ज्ञानेनामृती भवति । अथामृतानि कर्माणि' इति
 त्या कर्मणाग्निसाध्येन यागादिनेत्यर्थः । तथा चाग्रये नम इत्याग्नि
 ः । श्रीधर्मराजस्य सर्वरोगाधिपत्वाद्धर्माधिपेचकत्वेन सर्वलोक-
 ताय प्रवृत्तत्वाच्च शास्त्रादौ वक्रध्येतृणां रोगादिभयापनुत्तये
 यत्त्वान्नमस्करोति । ॐविष्णुः स च गदाधरो गयाक्षेत्राधी-
 हपोत्र ग्राह्यस्तेन स्वस्तिमुक्तिर्येषां ते ॐस्वस्तयःपितरः ।
 अधरो गयाक्षेत्रे पितृणां मोक्षदायकः' इति बृहन्नारदीयोक्ते-

स्तैः श्रीयते सेव्यते इत्योँस्वस्तिश्रीर्धर्मराजः । 'यस्यामग्निष्वा-
त्तादयः पितृगणाः' इत्यादिपंचमस्कंधोक्तेः । गणा निजसैनिका-
स्तेपामीशो गणेशः । 'यमसैन्ये स्तुत्यनेरे' इति कोशात् । पुनरोँ-
स्वस्तिश्रीश्वासो गणेशश्चेति तथा तस्मै । यद्वा ओमा ज्ञाने-
नार्थात्तत्सदृशेन गयापिंडप्रदानेन स्वस्ति येषां त अँस्वस्तयः पि-
तरः । श्रिया पितृलोकलक्ष्म्या विशिष्टा ये गणा एकात्रिंशत्संख्याकाः
'विश्वो विश्वभुगाराध्य' इत्यादिना मार्कण्डेयोक्ताः श्रीगणाः । अँ
स्वस्तीनां पितृणां श्रीगणा अँस्वस्तिश्रीगणास्तेपामीशः स्वामी
धर्मराजस्तस्मै नमः । 'वाराणस्यां च यो वासो हरिभक्तिस्तथैवच ॥
गयापिंडप्रदानं च ब्रह्मज्ञानं च तत्समम्' इति बृहन्नारदीयादिति
धर्मराजपक्षः । अथ च कुबेरस्य सर्वधनाधिपत्वात्तदाप्तये सोऽपि
नमस्कार्य इति अग्ना शंकरेण स्वस्ति कल्याणं यस्य सः अँ
स्वस्तिः कुबेरस्तस्य शिवसखत्वप्रसिद्धेः । सखाहि सख्युः कल्या-
णं फलैत्येवेति भावः । श्रीणां धनानां रक्षका गणाः श्रीगणा य-
धान्तेपामीशश्श्रीगणेशः । अँस्वस्तिश्वासो श्रीगणेशश्चेति तथा
तस्मै कुबेराय नमः इत्यर्थः । इति कुबेरपक्षः । वरुणस्य जलाधि-
पत्वेन जलभानिवृत्तये तमपि नमस्करोति । अँ ज्ञानं तदेव स्व-
मोँन्वं तन्तृपंत्याच्छादयंत्योँस्वस्तीनि खानि मुक्ताहीरकादी-
नि । 'नद्यन्यो जुपतो ज्योप्यान्बुद्धिभ्रंशो रजोगुणः । श्रीमदादभि-
जान्यादियंत्र म्नी द्यूतमासवः' इति दशमे नारदोक्तेः । अथ स्तृणा-
नेदिः । नैर्थायन्य स अँस्वस्तिश्रीवरुणः । 'मुक्तावैदृ-
पेदीर्गकैः । अलंकृतशर्गराय वरुणाय नतोऽस्म्यहम्' इति मंत्रात् ।
गन्तानां यादोगणानामीशो गणेशः । 'यादोगणानामृपभं प्रचेतसम्'
इति तृतीयस्कंधोक्तेः । अँस्वस्तिश्वासो गणेश अँस्वस्तिश्रीगणेश-
स्तस्मै वरुणाय नम इत्यर्थः । इति वरुणपक्षः । अथ यागाधिष्ठा-

वृदेवीमप्रतिवद्धवाग्व्यापाराय नमति । ओं ज्ञानं सूत इत्योसुःसर-
 त्वती 'बुद्धिप्रदां शारदाम्' इत्युक्तः । अस्ति थीरनयेत्यस्तिथी ।
 धनं शोभां सर्वमानं लभते वाक्प्रसादतः' इत्यादिपुराणात् ।
 ओसूश्वासावस्तिथीरित्योस्वस्तिथीः, गणानां छात्रादिसमूहाना-
 णोऽनयेति गणेशा, ओस्वस्तिथीश्वासौ गणेशा ओस्वस्तिथी-
 णेशा तस्यै तथा । यथा पुंस्त्वमत्र तथा व्याख्यातमधस्तात् ।
 तस्वत्यै नम इत्यर्थः । ग्रंथविस्तरभियात्र बहु वक्तव्यमप्युज्झित-
 मेति ॥ ओस्वस्तिथीगणेशाय नमः ॥ गणेशं पार्वतीशञ्च स्कन्दं
 धार्ष्णिं हरिम् ॥ गुरुवर्यं नमस्कृत्ये कुर्वे व्याख्यां सुबोधिनीम् ॥ १ ॥
 तृकायाः परं रम्यां यज्ज्ञात्वासुखमेति ना । मातृका पाठिता
 न पितरं तं महामतिम् ॥ २ ॥ मातृकाथो विना मातृकृपया
 व बुध्यते । तां सारस्वततेजोभां सदा पालनतत्पराम् ॥ ३ ॥
 तो वंदे प्रथमतो गिरं शब्दार्थबोधिनीम् ॥ मातृत्वात्सर्वशास्त्रा-
 णि मातृकेति निगद्यते ॥ ४ ॥ आदिक्षान्ताक्षरमयी ज्ञेया सा बु-
 द्धमत्तरेः ॥ उत्तमा मध्यमा चाथावरा सा त्रिविधा मता ॥ ५ ॥
 धिकारिभिदा नाद्या कल्पादौ ब्रह्मणा तता । ततः प्रादुरभू-
 र्वां शास्त्रं वेदपुरस्सरम् ॥ ६ ॥ अथ तत्प्रादुर्भावं यथाशास्त्रं
 गयिष्यामः ॥ मातृका त्रिविधा स्थूला सूक्ष्मा सूक्ष्मतरापि च ॥
 रूपदेशतो ज्ञेया नान्यथा ग्रंथकोटिभिः ॥ ७ ॥ तथा च पर-
 त्मपूजा भवति । तत्र प्रथमोधिकारी स्थूलया मातृकयार्च-
 न, मध्यमः सूक्ष्मया, सूक्ष्मतरया चोत्तम इति विभागः । स्थूला-
 रूपत्रयं चैवमवगन्तव्यम् । नियतकालपरिपाकानां हि प्राणि-
 मणां मध्ये परिपकानामुपभोगेन प्रत्ययात् । इतरेषाञ्चापरिप-
 कानां भोगाभावेन तदर्थायाः सृष्टेरनुपयोगात् । प्राकृतप्रलये
 तसमस्तप्रपञ्चा माया स्वप्रतिष्ठे निष्कले परशिवाख्ये ब्रह्मणि

विलीना यावदवशिष्टकर्मपरिपाकं वर्तते । उक्तं हि 'प्रलये व्या-
 प्यते तस्याश्चराचरमिदं जगत्' इति, तथा 'जगत्प्रतिष्ठा देवेषु
 पृथिव्यप्सु प्रलीयते । तेजस्यापः प्रलीयन्ते तेजो वायौ प्रलीयते ।
 वायुः प्रलीयते व्योम्नि तदव्यक्ते प्रलीयते । अव्यक्तं पुरुषं ब्रह्म
 निष्कले संप्रलीयते ॥' इति । अव्यक्तं माया, तस्याश्च सम्यक्
 प्रलयो नाम मुक्ताविव नात्यन्तिको विनाशः; किन्तु सुप्तौ सती
 मायागोचरवृत्तीनामप्यभावात् । स्वप्रतिष्ठपरमात्मप्रकाशस्या-
 प्यत्यन्तनिर्विकल्पकतया तद्बलाद्भासमानाया अप्यप्रतिभा-
 तप्राप्यत्वं न पुनरनवभानमेव, प्रतिभासमात्रशरीरस्य हि मि-
 थ्यावस्तुनोऽनवभाने सत्यभाव एव स्यादिति नचा-
 भाव एवास्तु उत्तरसर्गानुपपत्तिप्रसंगादिति । अवशिष्टः
 प्राणिकर्मभिश्च तस्यां मायायां विलीयैव क्रमेण प्राप्तपरिपाकः
 स्फालप्रदानाय परमेश्वरस्य सिसृक्षात्मिका मायावृत्तिर्न-
 न्येन मेवा मायावस्था इक्षणकामतपोविचिकीर्षादिशब्दैरभिर्याय-
 ते । 'तदक्षत बहु स्यां प्रजायेय' इति छांदोग्ये 'सपेक्षत लोकानु
 गृहे' इत्येनर्गये 'सोकामयत बहुस्यां प्रजायेय' इति तैत्तिरीये
 'तदमार्चायत ब्रह्म' इति मुंडके 'विचिकीर्षुषं नीभूता कानिदभ्ये-
 ति विन्दुनाम' इति प्रपञ्चमारे । अपरिपक्वकर्मभिदाहनीभावस्त-
 ददं व्यापारशिकीर्षां पाप्मकर्मकारपरिणतमायाविशिष्टं विन्दु-
 म्निदिदमविभागावस्थमव्यक्तमुच्यतेऽन एव तस्योत्पत्तिः स्मर्य-
 ते 'तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजमत्तम' इति भारतादा ।
 न एव तदद्वैतकारोऽव्यान्मधायागदानाभिव्यग्यमानकुंडल्या-
 दिशब्दैश्च्यते । तथाहः 'शक्तिः कुंडलिनीति विश्वजननव्यापार-
 ब्रह्मोदनां ज्ञानदेव्यं न पुनर्विशन्ति जननीगर्भं गर्भकत्वं नगः'
 इति । 'कुण्डलिनी सर्वथा ज्ञेया सुपन्ना तु गर्भेय मा' इति च

वेन्दोः कालक्रमेणाचिच्चिदचिच्चिदंशविभागात्रैविध्यं तत्रैवोक्तम्
कालेन भिद्यमानस्तु स विन्दुर्भवति त्रिधा । स्थूलसूक्ष्मपरत्वेन
स्य त्रैविध्यमिष्यते । स विन्दुनादवीजत्वभेदेन च निगद्यते ।
इति । अचिदंशः स्थूलो बीजं चिदचिन्मिश्रः सूक्ष्मो नादः स
ख पुरुषश्चिदंशः परो विंदुः स एवेश्वरस्तस्य च त्रिधाविभा-
समये शब्दब्रह्मापरनामधेयस्य परस्योत्पत्तिरुक्ता ' विंदोस्त-
माद्भिद्यमानाद्रवो व्यक्तात्मको भवेत् । स खः श्रुतिसंपन्नः
शब्दब्रह्मेति गीयते ' इति । स एव ब्रह्मात्मको रवो जगदुपा-
दानं विन्दुतादात्म्येन संगतोऽपि प्राणिनां मूलाधारे व्यज्यत
त्युक्तम् । ' स तु सर्वत्र संस्यूतो जाते भूताङ्कुरे पुनः । आवि-
र्भवति देहेषु प्राणिनामर्थविस्तृते ॥ ' इति । देहेष्विति मूलाधारे प्रदे-
स्तस्यानुस्यूतस्य रवस्य संस्कृतपवनबलेनाभिव्यक्तिराविर्भा-
स्तत्र हि पवनोत्पत्तिरुक्ता ' देहेऽपि मूलाधारेऽस्मिन्समुद्यति
र्मीरणः ' इति । ज्ञातमर्थं विवक्षोः पुरुषस्येच्छया जातेन प्रय-
नेन मूलाधारस्थः पवनः संस्कृतस्तेन पवनेन सर्वत्र स्थितं
इह तत्राभिव्यज्यते तदभिव्यक्तं शब्दब्रह्म कारणं विन्द्वात्मकं
त्वप्रतिष्ठया निष्पदं सत्परा वागित्युच्यते; तदेव नाभिपर्यत-
पागच्छता तेन पवनेनाभिव्यक्तं विमर्शरूपेण मनसा युक्तं सा-
न्यस्पर्शप्रकाशरूपिणीकार्यं विन्दुतत्त्वात्मिकाधिदेवमीश्वररूपा
पश्यन्ती वागित्युच्यते; तदेव ब्रह्म तेनैव वायुना हृदयपर्यत-
मभिव्ययमानं निश्चयात्मिकया बुद्ध्या युक्तं विशेषस्पर्शरूप-
नादविन्दुमयी अधिदेवतहिरण्यगर्भरूपा मध्यमा वागित्युच्यते;
तदेवास्यपर्य्यतं तेनैव वायुना कंठादिस्थानेष्वभिव्यज्यमानक-
कारादिक्षकारान्तवर्णं मालारूपं परश्रोत्रग्रहणयोग्यं बीजात्मकमधि-
देवतं विराटरूपं वैखरी वागित्युच्यते । तदुक्तमाचार्यैः ' मूलाधारा-

प्रथममुदितो यस्तु भावः पराख्यः पश्चात्पश्यंत्यथ हृदयगो
 बुद्धियुद्धमध्यमाख्यः ॥ वक्त्रे वैखर्य्यथ रुरुदिपोरस्य जंतोः सुपुत्रा-
 वद्धस्तस्माद्भवति पवनप्रेरितो वर्णसंज्ञः ' इति । तत्र वैखरी स्थूल
 मातृका सा प्रथमाधिकारिणः पूजोपकरणम् , मध्यमा सूक्ष्मा
 मातृका मध्यमाधिकारिणः पूजोपकरणम्, कारणकार्यविन्द्रात्मि-
 का परा, पश्यंतीरूपा सूक्ष्मतरा मातृका तूत्तमाधिकारिणः
 पूजोपकरणम्, मातृकात्रैविध्यं सर्वमंत्रोपलक्षणम् । अतः सर्वे
 मंत्रा उक्तरीत्या स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मतररूपाः प्रथममध्यमोत्तमा-
 धिकारिविषया इत्यर्थः । बहुवक्तव्यश्चायमर्थ उपदेशमंतरेण
 शास्त्रेदुरधिगमत्वात्फलातिशयवत्त्वाच्चेति । अयमेवार्थः श्रीभग-
 वता पाणिनिनापि शिक्षायां भंग्यंतरेण स्फुटीकृतः 'अथ शिक्षां
 प्रवक्ष्यामि' इत्यादिना शिक्षाप्रयोजनं सम्यग्बर्णोच्चारणं तत्र
 व्याकरणेनैव सिद्धं किमनयेति । सत्यम् । व्याकरणे तु शब्दानु-
 शासनमेव चिंत्यते 'अथ शब्दानुशासनम्' इति कौस्तुभोक्तेः ।
 किञ्च व्याकरण एतच्चिंत्यते गोशब्दः सास्त्रादिमत्यर्थे साधुरिह तु
 गोशब्दो जिह्वामूलेनोच्चारयितव्य इति भेदः । तदुक्तं तत्रैव 'प्रसि-
 द्धमपि शब्दार्थमविज्ञातमबुद्धिभिः । पुनर्व्यंक्तीकरिष्यामि वाच
 उच्चारणे विधिम् ॥' इति । अस्वार्थश्च नन्वकारादयो वर्णाः स्व-
 स्थानेनैवोच्चार्य्यते परस्थाननिराकांक्षत्वात्किमर्थोऽस्या आरंभस्त-
 त्वाद् । प्रसिद्धमिति । बुद्धिर्हीनैः प्रसिद्धमपि शब्दार्थमविज्ञातं संत-
 पुनः पश्चात्स्फुटीकरिष्यामि वाचो गिर उच्चारणे उद्दिष्टेण विधिमा-
 ननु 'विधिरत्यंतमप्राप्तौ' इति भाट्टेः स्मर्य्यंते न चात्रात्यंतमप्राप्ति-
 उक्तेः चायन्नात् 'अकारादयो वर्णाः स्वस्वस्थानेनैवोच्चार्य-
 ये' इति । उच्यते । यद्यपि स्वस्थानस्थिता एवोच्चार्य्यते तथा-
 प्यप्राप्तौः कथनीयोऽनुप्रदानादिरेतदयो विधिश्चः । वागुच्चारणं

णिः क्रियते कति ते वर्णा इत्यत आह ' त्रिपष्टिश्चतुःपष्टिर्वा
 िः संभवतो मताः । प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्व-
 वा' इति संभवतः संभूतेः सकाशान्मता ज्ञाताः । वर्णो वृणोतेः ।
 ' यथोक्तं लोकवेदयोः ' इत्युक्तं तत्र किं लोके संस्कृतविषया
 वर्णा उत सर्वभाषाविषया इत्यत आह । ' प्राकृते संस्कृते
 षं' इति । अपिशब्दादपभ्रंशादिष्वपि ये वर्णाः संभूतेर्वा जाताः
 स्तेऽपि ' स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवा' इति । ब्रह्मणा स्वयमेवादरेण
 पेंणोच्चारिता इति । कथं ते त्रिपष्टिः कथं वा चतुःपष्टिरित्याशं-
 ह । ' स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः । यादयश्च
 ता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः ॥ अनुस्वारो विसर्गश्च
 ऽपौ चापि पराश्रयौ । दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो लृकारः प्लुत एव
 ति । अथ व्याख्यास्वरा विंशतिरेकश्चेति स्मृता इति । स्पृश-
 पतापयोः । स्वय्यते शब्दतेऽनेन व्यंजनमिति करणेऽच् ।

ते एकविंशतिरतः प्रथमतश्चतुरो यथास्मृति विवृणोति ।
 उक्ते एते चत्वारो ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदेन द्वादश ' लृकारस्य दीर्घा-
 । न सन्ति' इति स्मरणात् ह्रस्व एवोपदिश्यते ते एते त्रयोदश
 ओओ संध्यक्षराणि ' संध्यक्षराणामपि ह्रस्वा न संति' इति स्म-
 त् दीर्घाः प्लुता एव गृह्यन्ते ॥ त एतेऽष्टौ । पूर्वस्त्रयोदशभिः
 कविंशतिः । स्पर्शानां पञ्चविंशतिः । कादयो मावसानाः स्पर्शाः ।
 शमूलतालुमूर्द्धदंतोष्ठादिभिः परस्परं स्पर्शरभिनिष्पन्ना आ-
 खन्तीति स्पर्शाः पूर्वैकविंशत्या सह पदचत्वारिंशत् । या-
 ३ स्मृता ह्यष्टौ । यकारादयश्चाष्टौ यरलवशपसहा इति ।
 त्राश्चत्वारोऽन्तस्थसंज्ञाः । उपरितना ऊष्माणः । पूर्वैः पदच-
 रिंशद्भिः सह चतुःपंचाशत् । ' चत्वारश्च यमाः स्मृताः' इति ।
 ण्तीति यमाः स्वयमेवोपरमेरन् । के ते यमा लोके । कृत्स्न्य

इति अनन्त्यानन्त्यसंयोगे मध्ये यमः पूर्वगुणः इत्यौदन्निति
 तथा च नारदः 'अनन्त्यश्च भवेत्पूर्वा ह्यन्त्यश्च परतो यदि । त
 मध्ये यमस्तिष्ठेत्सवर्णः पूर्ववर्णयोः ॥ वर्गान्त्यान् शपसः सा
 मंतस्थैर्वाऽपि संयुतान्।दृङ्घां यमा निवर्तते आदेशिकमिवाध्वगाः।
 इति । नारदौदन्नज्योर्मतेनं यमो वर्णागम इति विधीयते । अस्म
 च्छास्त्रात् 'चत्वारश्च यमाः स्मृता' इति वर्णांतरत्वेनं
 पदेशा त्संयोगशास्त्रात् । अथ चतुरक्षराणामुदाहरणमिति प्रकृत
 अग्निरिति यमौ गकारौ द्वौ नकार इकारश्च । अन्ये तु यमं व
 यतिं मन्यन्ते । तथा च शौनकः 'स्पर्शा यमानननुनासिकान्स्वा
 रेणु स्पर्शेष्वननुनासिकेषु' इति । पूर्वैश्चतुःपंचाशद्भिः सहाष्टपंचा
 त् ॥ ४ ॥ अनुस्वारो विसर्गश्चेति । स्वरमनुभवतीत्यनुस्वारः
 न्वकारानुगमेनानुस्वारः इति । वक्ष्यति च 'दंत्यमूलः स्वरानुग
 इति । विसर्ग इति । विविधं सृज्यते क्षिप्यत इति विसर्गः । संक
 चापि पराश्रयो । परौ ककारपकारावाश्रयः स्थानं ययोस्तौ पर
 श्रयो । तथा च वक्ष्यति 'अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभा
 नः' इति । 'कपाविपि परौ स्मृतौ' इति 'ष्कप्पौ चापि कप
 श्रयो' इति च पाठः । परावनुस्वारविसर्गयोः परावित्यर्थः । ककार
 पकाराश्रयो तत्स्थानकावित्यर्थः । चशब्दादनुस्वारविसर्जनीय
 विति पराश्रयो । दुःस्पृष्टश्चेति । ईपत्स्पृष्टो वर्णधर्मो न वर्ण
 तरम् । वक्ष्यति च 'अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीपत्' इत्यादि । त
 चोदन्नितिः 'स्पृष्टकरणं स्पर्शानां दुःस्पृष्टमन्तस्थानाम्' इति । य
 णभक्तिश्च यकारोऽभिधत्तेऽतो लृकारो दुःस्पृष्टधर्मा । चशब्द
 दृकारश्च इतिशब्दः पूरणार्थः । लृकार इति लृवर्णात्कारप्रत्ययः
 प्लुत एव चेति । लृकारस्य दीर्घादस्यो न संतीत्यभस्त्वान्पगमतम

न्यस्तं स्वमतमाह। लकारः प्लुत एव चेति त्रिमात्रश्चशब्दाद्भ्रस्वः।
 तु वर्णानां प्रयत्न उपरिष्ठाद्घर्णयिष्यत्येव किमर्थमप्रस्तुतः प्रयत्नः
 थ्यते । उच्यते । प्लुतविधानार्थं तावत् लकार उच्चारयितव्य
 ारिते च लकारे लाघवार्थमप्रस्तुतोऽपि प्रयत्न उच्चारितः । दुःस्पृ-
 श्वेति । अनुस्वारादयः प्लुतांताः पंच । पूर्वैरष्टपंचाशद्भिः सह
 षष्टिः । चतुःषष्टिः कथम् अनुस्वारो विसर्गश्चेति पाठां-
 रात् । कथं पुनरनुस्वारद्वयं ह्रस्वदीर्घभेदेनेति ब्रूमः । तथा
 िद्वजिः ' अनुस्वारावंआंइत्यनुस्वारौ ह्रस्वदीर्घौदीर्घाद्भ्रस्वो
 र्णः' इति । अत एव चतुःषष्टिः ॥ ५ ॥ अथ वर्णसंख्याप-
 रज्ञानोत्तरज्ञानं चिंत्यते । क एषामुच्चारयिता कथं चोच्चार-
 तति केन क्रमेण चेत्याह । 'आत्मा बुद्ध्या समर्थ्यार्थान्मनो
 क्ते विवक्षया । मनः कायाग्निमाहंति स प्रेरयति मारुतम् ॥ ६ ॥
 मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम् । प्रातःसवनयोगन्तं छं-
 षे गायत्रमाश्रितम् ॥ ७ ॥ कंठे माध्यदिनयुगं मध्यमं त्रैष्टु-
 भानुगम् । तारं तार्तीयसवनं शीर्षस्थं जागतानुगम् ॥ ८ ॥ सो-
 िर्णोमूर्ध्न्यभिहतो वक्रमापद्यमारुतः । वर्णाञ्जनयते तेषां विभागः
 पञ्चधा स्मृतः ॥ ९ ॥ 'अथ व्याख्या। आत्मेति । शरीरेन्द्रियमनोबु-
 द्धिव्यतिरिक्त आत्मा । कथं पुनरेव तदवगम्यते यथा शरीरेन्द्रिय-
 व्यतिरिक्त आत्मा । उच्यते । द्रष्टृत्वात् द्रष्टा हि दृश्याद्व्यतिरिक्तो
 भवति प्रयोजकत्वात् । बुद्ध्यादीनि कर्तृप्रयोज्यानि करणत्वात्
 कुठारवदिति न्यायात्, श्रुतेश्च । न्यायस्तावत् 'अग्निहोत्रं जुहुयात्
 स्वर्गकामः' इति । स्वर्गादिफलसाधनानि कर्माणि श्रूयन्ते स्वर्गश्च
 नवशरीरोपभोग्यस्तद्व्यतिरिक्त आत्मा । शरीरादेःश्रुतेश्च 'तस्य
 हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते, तेन प्रद्योतेन आत्मा निष्क्रामति
 चक्षुषो वा मूर्ध्नो वाग्भ्यो वा शरीरदेशेभ्यः' इति शरीरापक्रमाच्च

इति अनन्त्यानन्त्यसंयोगे मध्ये यमः पूर्वगुणः इत्यौदब्रजिः ।
 तथा च नारदः ' अनन्त्यंश्च भवेत्पूर्वो ह्यन्त्यश्च परतो यदि । तत्र
 मध्ये यमस्तिष्ठेत्सवर्णः पूर्ववर्णयोः ॥ वर्गान्त्यान् शपसेः सार्द्धं
 मन्तस्थैर्वाऽपि संयुतान् । दृष्ट्वा यमां निवर्तते आदेशिकमिवाध्वगाः ॥'
 इति । नारदौदब्रज्योर्मतेनं यमो वर्णागम इति विधीयते । अस्मा-
 च्छास्त्रात् ' चत्वारश्च यमाः स्मृता ' इति वर्णांतरत्वेनो-
 पदेशा त्संयोगशास्त्रात् । अथ चतुरक्षराणामुदाहरणमिति प्रकृत्य
 अग्निरिति यमौ गकारौ द्वौ नकार इकारश्च । अन्ये तु यमं वर्णा-
 यतिं मन्यन्ते । तथा च शौनकः ' स्पर्शा यमानननुनासिकान्स्वाप-
 रेपु स्पर्शेष्वननुनासिकेषु ' इति । पूर्वैश्चतुःपंचाशद्भिः सहाष्टपंचाश-
 त् ॥ ४ ॥ अनुस्वारो विसर्गश्चेति । स्वरमनुभवतीत्यनुस्वारः अ-
 न्वकारानुगमेनानुस्वारः इति । वक्ष्यति च ' दंत्यमूलः स्वरानुगः'
 इति । विसर्ग इति । विविधं सृज्यते क्षिप्यत इति विसर्गः । ऋक्ः षौ
 चापि पराश्रयो । परौ ककारपकारावाश्रयः स्थानं ययोस्तौ परा-
 श्रयो । तथा च वक्ष्यति ' अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभाजि-
 नः ' इति । ' कपाविपि परौ स्मृतौ ' इति ' ष्कप्षौ चापि कपा-
 श्रयो ' इति च पाठः । परावनुस्वारविसर्गयोः परावित्यर्थः । कका-
 रपकाराश्रयो तत्स्थानकावित्यर्थः । चञ्चदादनुस्वारविसर्जनीया-
 विति पराश्रयो । दुःस्पृष्टश्चेति । इंपत्स्पृष्टो वर्णधर्मो न वर्णा-
 तरम् । वक्ष्यति च ' अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीपत् ' इत्यादि । तथा
 चौदब्रजिः ' स्पृष्टकरणं स्पर्शानां दुःस्पृष्टमन्तस्थानाम् ' इति । य-
 ण्भक्तिश्च यकारोऽभिधत्तेऽतो लृकारो दुःस्पृष्टधर्मा । चञ्चदा-
 दकारश्च इतिशब्दः पूरणार्थः । लृकार इति लृवर्णात्कारप्रत्ययः ।
 प्लुत एव चेति । लृकारस्य दीर्घादयो न संतीत्यधस्तात्परमतमु-

इति अनन्त्यानन्त्यसंयोगे मध्ये यमः पूर्वगुणः इत्योद्ब्रजिः
 तथा च नारदः 'अनन्त्यश्च भवेत्पूर्वा ह्यन्त्यश्च परतो यदि । त
 मध्ये यमस्तिष्टेत्सवर्णः पूर्ववर्णयोः ॥ वर्गान्त्यान् शपसः साद्व
 मंतस्थैर्वाऽपि संयुतान्दृष्ट्वा यमा निवर्तते आदेशिकमिवाध्वगाभा
 इति । नारदोद्ब्रज्योमंतेन यमो वर्णागम इति विधीयते । अस्मा
 च्छास्त्रात् 'चत्वारश्च यमाः स्मृता' इति वर्णांतरत्वेनो
 पदेशा त्संयोगशास्त्रात् । अथ चतुरक्षराणामुदाहरणमिति प्रकृत्य
 अग्निरिति यमो गकारो द्वौ नकार इकारश्च । अन्ये तु यमं वर्ण
 यांतं मन्यन्ते । तथा च शौनकः 'स्पर्शा यमानननुनासिकान्त्वा
 रेपु स्पर्शेष्वननुनासिकेषु' इति । पूर्वश्चतुःपंचाशद्भिः सहाष्टपंचाश
 त् ॥ ४ ॥ अनुस्वारो विसर्गश्चेति । स्वरमनुभवतीत्यनुस्वारः न
 न्वकारानुगमेनानुस्वारः इति । वक्ष्यति च 'दंत्यमूलः स्वरानुगः
 इति । विसर्ग इति । विविधं सृज्यते क्षिप्यत इति विसर्गः । क
 चापि पराश्रयौ । परौ ककारपकारावाश्रयः स्थानं ययोस्तौ पर
 श्रयौ । तथा च वक्ष्यति 'अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभाजि
 नः' इति । 'कपाविपि परौ स्मृतौ' इति 'क्कप्पौ चापि कपा
 श्रयौ' इति च पाठः । परावनुस्वारविसर्गयोः परावित्यर्थः । कका
 रपकाराश्रयौ तत्स्थानकावित्यर्थः । चशब्दादनुस्वारविसर्जनीया
 विति पराश्रयौ । दुःस्पृष्टश्चेति । ईपत्स्पृष्टो वर्णधर्मो न वर्णा
 ंतरम् । वक्ष्यति च 'अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीपत्' इत्यादि । तथा
 चोद्ब्रजिः 'स्पृष्टकरणं स्पर्शानां दुःस्पृष्टमन्तस्थानाम्' इति । य
 णभक्तिश्च यकारोऽभिधत्तेऽतो लकारो दुःस्पृष्टधर्मा । चशब्दा
 दृकारश्च इतिशब्दः पूरणार्थः । लकार इति लृवर्णात्कारप्रत्यय
 प्लुत एव चेति । लृकारस्य दीर्घादयो न । इत्युपस्था

स्तं स्वमतमाह। लकारः प्लुत एव चेति त्रिमात्रशब्दाद्भस्वः।
 नु वर्णानां प्रयत्न उपरिष्ठाद्धर्णयिष्यत्येव किमर्थमप्रस्तुतः प्रयत्नः
 यते । उच्यते । प्लुतविधानार्थं तावत् लकार उच्चारयितव्य
 चारिते च लकारे लाघवार्थमप्रस्तुतोऽपि प्रयत्न उच्चारितः । दुःस्पृ-
 श्चेति । अनुस्वारादयः प्लुतांताः पंच । पूर्वरेष्टपंचाशद्भिः सह
 ष्टिः । चतुःषष्टिः कथम् अनुस्वारो विसर्गश्चेति पाठां-
 त् । कथं पुनरनुस्वारद्वयं ह्रस्वदीर्घभेदेनेति ब्रूमः । तथा
 । दब्रजिः ' अनुस्वारावंआइत्यनुस्वारो ह्रस्वदीर्घोदीर्घाद्भस्वो
 ' इति । अत एव चतुःषष्टिः ॥ ६ ॥ अथ वर्णसंख्याप-
 नोत्तरज्ञानं चिंत्यते । क एषामुच्चारयिता कथं चोच्चार-
 केन क्रमेण चेत्याह । ' आत्मा बुद्ध्या समर्थार्थान्मनो
 के विवक्षया । मनः कायाग्निमाहंति स प्रेरयति मारुतम् ॥ ६ ॥
 तस्त्वरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम् । प्रातःसवनयोगन्तं छं-
 श्रितम् ॥ ७ ॥ कंठे माध्यदिनयुगं मध्यमं त्रैपु-
 । तारं तार्तीयसवनं शीर्षस्थं जागतानुगम् ॥ ८ ॥ सौ-
 णिणोमूर्धन्यभिहतो वक्रमापद्यमारुतः । वर्णाजनयते तेषां विभागः
 अधा स्मृतः ॥ ९ ॥ ' अथ व्याख्या । आत्मेति । शरीरेन्द्रियमनोबु-
 द्धिव्यतिरिक्त आत्मा । कथं पुनरेव तदवगम्यते यथा शरीरेन्द्रिय-
 व्यतिरिक्त आत्मा । उच्यते । द्रष्ट्वात् द्रष्टा हि दृश्याद्व्यतिरिक्तो
 भवति प्रयोजकत्वात् । बुद्ध्यादीनि कर्तृप्रयोज्यानि करणत्वात्
 कुठारवदिति न्यायात्, श्रुतेश्च । न्यायस्तावत् ' अग्निहोत्रं जुहुयात्
 स्वर्गकामः ' इति । स्वर्गादिफलसाधनानि कर्माणि श्रूयंते स्वर्गश्च
 नवशरीरोपभोग्यस्तद्व्यतिरिक्त आत्मा । शरीरादेःश्रुतेश्च ' तस्य
 हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते, तेन प्रद्योतेन आत्मा निष्कामति
 चक्षुषो वा शृभ्रो वाग्भ्यो वा शरीरदेशेभ्यः ' इति शरीरापक्रमणाच्च

शरीरादिव्यतिरिक्त आत्मा । छांदोग्यश्रुतेश्च 'एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतीरूपं संपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति । क एषामुच्चारयितेति पृष्टे तस्योत्तरं दत्तमात्मेति । कथमुच्चारयति केन क्रमेणोच्चारयतीतिप्रश्नद्वयस्योत्तरं दीयते । स आत्मा बुद्ध्या सहार्थान्वाह्यान्समर्थ्य सम्यगवगम्यार्थप्रत्यायनाय यदि शब्दा उच्चार्यन्ते तदा मनो युंक्ते । वक्तुमिच्छया तच्च मनो नियुंक्ते आत्मा । मनः कायाग्निमाहन्तीति।तच्च मनो नियुक्तं सत्कायाग्निं शरीराग्निमाभिसुख्येन हन्ति तेनातिसंवर्षं प्राप्नोति सोऽग्निरभिहतः सन्मारुतं वायुं प्रयुंक्ते प्रेरयति । मारुतो वायुररसि वक्षसि चरन्मंद्रं गंभीरं स्वरमुत्पादयति 'मंद्रस्तु गंभीरे' इत्यमरः । प्रातः सवनेन सह योगोऽस्येति प्रातस्सवनयोगस्तम् । तथा च मुयज्ञः 'मंद्रया वाचा प्रातःसवनम्' इति । गायत्रं छन्दोऽस्याश्रयः ॥ एतेन गायत्रीछंदोपि तत एव जातामिति ध्वनितम् । कंठ इति । अत्र मारुतः सवनं छंदस्स्वरं चरन्नित्यनुवर्तते । कंठे चरन् वायुर्मध्यमं स्वरं जनयति मध्यंदिनं युनक्तीति माध्यंदिनं सवनभाजं त्रिष्टुच्छंदोनुगामिनम् । तारमिति । तृतीयसवनभाजं तारं स्वरं मूर्ध्नि चरन्वायुर्जनयति जागतं छंदोनुगच्छतीति जागतानुगस्तम् । शीर्षं छंदोऽस्तीति । शिरःशब्दस्य शीर्षादेशस्तत्र भवं शीर्षण्यम् । स वायुरुदीर्णं ऊर्ध्वगतो मूर्ध्नि यावदुपरितनां गतिमलभमानः शिरःकपालेनावष्टब्धत्वात्पुनः प्रत्यावृत्य वक्रमेवापद्य वर्णान् जनयत्युत्पादयति । पुनर्मारुतग्रहणं स्पष्टार्थम् । तेषां वर्णानां जन्यमानानां विभागो विवेकः पञ्चधा पंचप्रकारः स्मृतः । कर्द्वेभुभिः पञ्चधा तत्राह । स्वरत इत्यादि । स्वरस्थानेवैद्वेत्तृन्व्याख्यास्यामः । वर्णज्ञानारः पूर्वं गुणय इत्येवं प्राहुस्तं वर्णानां पञ्चधा विवेकं निपुणं स्फुटमुच्यमानं हे श्रोतारः यूयं

निबोधत शृणुत । अत्र किञ्चिदुच्यते बालव्युत्पत्त्यर्थम् । ननु सर्वमेवेतदनुपपन्नम् । कथम् । आत्मा बुद्ध्या सहार्थान्समर्थ्य मनो युंक्ते इति व्याख्यातम् । आत्मनश्च विनियोजकभावो नोपपद्यते अकर्तृत्वात्तस्य । तथा च श्रुतिः ' असंगो ह्ययं पुरुषः ' इति, ' अस्थूलमनण्वहस्वम् ' इत्यादिका च । भगवता चैवमात्मस्वरूपं व्याख्यातम् । आत्मनश्च नियोजकभावे शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिव्यतिरिक्त इति शरीरादिव्यतिरिक्त आत्मा मनो युंक्ते इत्येतदनुपपन्नम् । उच्यते । अयमात्मा समर्थार्थान्मनो युंक्ते इत्येतत् क्षेत्रज्ञाभिप्रायं क्षेत्रज्ञस्यैतदेव स्वरूपं यन्नियोजकत्वम् । तथा च मनुः ' योऽस्यात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते ॥ यः करोतीति कर्माणि स भूतात्मेत्युच्यते बुधैः ॥ जीवसंज्ञोन्तरात्मान्यः सहजः सर्वदेहिनाम् । येन वेदयते सर्वं सुखं दुःखं च कर्मसु ॥ तावुभौ भूतसंपृक्तौ महाक्षेत्रज्ञ एव च ॥ उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं संव्याप्य तिष्ठति ॥ ' इति संव्याप्येति परमात्मानमाहुः । तथा च व्यासः- ' द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ॥ क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोक्षर उच्यते ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ' ॥ ननु यद्यात्मा बुद्ध्या सहार्थानित्युदाहृतो यो नित्यःक्षेत्रज्ञ एवात्रात्माभिप्रेतो भवेत्ततः क्षेत्रज्ञ एवात्मशब्दस्य चरितार्थत्वात् शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिव्यतिरिक्तत्वं कतरस्माच्छब्दात्त्वया वर्णितं किमर्थं च । उच्यते । आत्मा बुद्धयेत्यत्र द्वावप्यात्मानौ तौ क्षेत्रज्ञपरमात्माभिधेयरूपावभिप्रेतौ तंत्रेणोच्चारितौ । तंत्रेणोच्चारणं सूत्राणामलंकारः । एवं चेत्किमर्थं परमात्मनो वर्णनिमित्तत्वं यदुक्तं तत्रोच्यते । अपवर्गसाधनोपायत्वाच्छिक्षायाः अपवर्गस्य चायमेवोपायः शरीरादिव्यतिरिक्तस्य परमात्मनो बोधः । अनवबोधस्य तु बुद्ध्या-

दिभिरैक्यं भवति किं तदपवर्गसाधनं यस्य शिक्षोपकारे वर्तते ।
 उच्यते । वेदाश्च यज्ञाश्च । तथा च श्रुतिः । 'तमेतं वेदानुवच-
 नेन विविदिपंति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनांनाशके-
 च' इति । वेदानुवचनं यज्ञगतमंत्रांगत्वात्सम्यग्बर्णोच्चारणेन य-
 स्मान्मोक्षमवाप्नोति । वक्ष्यति च 'सुखमनुलं च' अनुलं सुखं मोक्ष
 एव भवति । 'स्वरतः कालतः स्थानात्प्रयत्नानुप्रदानतः । इति
 वर्णविदः प्राहुर्निर्णयं तं निबोधत ॥ उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वारित-
 श्च स्वरास्त्रयः ।' इति । अलमतिप्रसंगेन प्रकृतमनुसरामः । उदात्त-
 श्चेति । स्वरतः कालत इत्येतौ द्वौ हेतू श्लोके विवृणोति । स्वर
 उदात्तादिः कालो मात्राप्रभृतित्रिमात्रपर्यतः । उदात्त इत्युपरिष्ठात्परि-
 गृहीतः । अनुदात्तस्तद्विपरीतः । अधस्ताद्गृहीत इत्यर्थः । स्वरित इति न
 स्वरांतरं स्वरतीति स्वरितः । आक्षेपनिष्पाद्यो य उदात्तानुदात्तविकारः
 तथा च नारदः । 'उच्चादुच्चतरं नास्ति नीचान्नीचतरं तथा । त्रै-
 स्वये स्वरसंज्ञायां किं स्थानं स्वर उच्यते ॥ उच्चनीचस्थयोर्मध्ये
 साधारण इति श्रुतिः । तं स्वरं स्वरसंज्ञायां प्रतिजानंति शै-
 क्षिकाः ॥' स्वरास्त्रय इति । त्रय एव ऋग्यजुर्विषयाः । पञ्च सप्त
 च सामसु । द्वस्व एकमात्रो दीर्घो द्विमात्रः प्लुतस्त्रिमात्रः । 'निमे-
 पकाला मात्रा स्यात्' इत्योदव्रजिः । तथा च नारदः । 'निमेपकाला
 मात्रा स्याद्विद्युत्कालेति चापरा' इति शब्दः प्रकारार्थः । अनेन
 प्रकारेण कालतो हेतोः स्वरतश्च विषयविभागनियमः । तथा च
 नारदः । 'स्वर उच्चः स्वरो नीचः स्वरः स्वारित एव चा व्यंजनान्यनु-
 वर्तते यत्र तिष्ठति स स्वरः' इति । 'द्वस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो
 नियमा अचि' ॥११॥ व्याख्यानमेतत् । 'उदात्ते निपादगांधारावनु-
 दात्त ऋपभेदवतो । स्वारितप्रभवा द्वेते पद्ममध्यमपञ्चमाः ॥ १२ ॥
 अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः ऋण्टः शिरस्तथा । जिह्वामूलश्च दन्ता-

१ नासिकोष्ठौ च तालु च ॥ १३ ॥ ओभावश्चविवृत्तिश्च शपसा
 फ एव च । जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः ॥ १४ ॥
 द्योभावप्रसन्धानमुकारादि परं पदम् । स्वरान्तं तादृशं विद्याद्य-
 न्यद्व्यक्तमूष्मणः ॥ १५ ॥ हकारं पञ्चमैर्युक्तमंतस्थाभिश्च संयुतम् ।
 ळेरस्यं तं विजानीयात्कण्ठ्यमाहुरसंयुतम् ॥ १६ ॥ स्पष्टार्थाः ॥
 ण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू । स्युर्मूर्द्धन्या ऋदुर-
 दन्त्या लतुलसाः स्मृताः ॥ १७ ॥ जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो
 न्योष्ठयो वः स्मृतो बुधैः । ए ऐ तु कण्ठ्यतालव्या ओभौ क-
 णोष्ठौ स्मृतौ ॥ १८ ॥ अर्द्धमात्रा तु कण्ठ्यस्य ऐकारौकारयोर्भ-
 र् । ओकारौकारयोर्मात्रा तयोर्विवृतसंवृतम् ॥ १९ ॥ संवृतं
 त्रिकं ज्ञेयं विवृतं तु द्विमात्रिकम् । घोपा वा संवृताः सर्वे अघोपा
 ताः स्मृताः ॥ २० ॥ स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं कारणं स्मृतम् ।
 न्योऽपि विवृतावेडो ताभ्यामैचौ तथैव च ॥ अनुस्वारयमानां
 नासिका स्थानमुच्यते । अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभा-
 नः ॥ २२ ॥ स्थानत इति यदुक्तं तदाह । कण्ठ्याविति । स्थानं
 ङादि । अहावकारहकारौ । कण्ठ्यौ कण्ठतो जातौ । इच्चिति । इकार-
 चवर्गश्च यकारश्कारौ च एते तालव्यास्तालुतो जाताः ।
 स्युकारानुबंधो वर्गं ज्ञापयति वर्गादावन्यत्रापि कु चु टु तु पु इ-
 वमादिषु । तथा च पाणिनिः । 'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः'
 १ । औदन्नजिरपि । 'स्पर्शवर्गस्य स्पर्शग्रहणे च ज्ञेयं वर्गस्य
 णं स्थानेष्वित्यधिकारः' इति । उकारः पवर्गश्च ओष्ठाभ्यां जा-
 । ऋकारः टवर्गश्च रेफपकारौ च मूर्द्धन्या मूर्द्धजा भवेयुः ।
 ङारस्तवर्गश्च लकारसकारौ च दन्त्या दन्तोद्भवाः ॥ १७ ॥
 र्गस्तु जिह्वामूले जातः । प्रोक्तो विज्ञैः । वकारो दन्तेभ्य
 ष्ठाभ्याञ्च जातः । एकार ऐकारश्च कंठतस्तालुतश्च जातौ ।

ओकार औकारश्च कंटोष्टाभ्यां जातो ॥ १८ ॥ एकारस्य ओकार
 रस्य च सवर्णग्राहकत्वादेकारस्य औकारस्य चैतेषां चतुर्णां
 संध्यक्षराणां सम्बन्धिनी अर्द्धमात्रा कण्ठ्या कंटजा भवतीत्यर्थः
 अर्द्धास्ताल्पोष्टस्थाना इति ॥ १९ ॥ स्पष्टार्थो ॥ २० ॥ २१ ॥
 अयोगेति । अनुस्वारो विसर्गश्च ऽकऽपो च इति चत्वारो
 ऽयोगवाहाः । तथा चौद्व्रजिः । 'अयोगवाहा अः इति विसर्जनियः
 ऽक इति जिह्वामूलीयः ऽप ऽफइत्युपध्मानीयः अंइत्यनुस्वा
 रः नासिक्यः । न विद्यते योगः संयोगो वर्णांतरेण येषां तेऽ
 योगवाहास्ते चाश्रयस्य ककारादेः स्थानं भाजितुं शीलं येषां
 त आश्रयस्थानभाजिनः । अन्ये तु यमानप्ययोगवाहान्मन्यन्ते तेषां
 मतेऽयोगवाहशब्दः अश्वसमितावयवो रूढिशब्दोऽश्ववर्णवद्वेदित
 व्यः।अनुस्वारस्वरूपमाह'अनुस्वारप्रकृतिस्तु पाणिनिनेव कथितः
 'मोनुस्वारः' इति ॥२२॥ मूलम्॥'अलावुवीणानिर्वोपो दंतमूल्यः
 स्वरानुगः । अनुस्वारस्तु कर्तव्यो नित्यं ह्योः शपसेषु च ॥२३॥
 अलावुःतुंवी अलावुयुक्तवीणाया निर्वोप इव शब्दो यस्य सोऽलावुवी
 णानिर्वोपः स्थानं दन्तमूलं तत्र भवो दन्तमूल्यः।स्वरानकारादीनु
 गच्छत्यनुभवतीति स्वरानुगः।हकाररेफयोः शपसेषु च सदा भवति ।
 तथा च नारदः । 'आपद्यते मकारो रेफोप्मसु प्रत्ययेष्व
 अनुस्वारम् । यवलेषु परसवर्णं स्पशेषु चोत्तमायतिम्' इति । 'अष्टौ
 स्थानानि वर्णानामुरः कंठः शिरस्तथा । जिह्वामूलं च दन्ताश्च
 नासिकोष्ठौ च तालु च' इतीमं श्लोकमनुवादरूपं केचित्पठन्ति
 ॥ २३ ॥ 'अनुस्वारे विवृत्त्यां तु विरामे चाक्षरद्वये । द्विरोष्ठौ तु
 विवृत्तौयाद्यत्रौकारवकारयोः ॥ २४ ॥ व्याघ्री यथा हरेत्पुत्रान्दं
 द्राभ्यां न च पीडयेत् । भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान्प्रयोजये
 त् ॥ २५ ॥ यथा सौराष्ट्रिका नारी तक्राँ इत्याभिभापते । एवं रंगाः

योक्तव्याः खे अरौ इव खेदया ॥ २६ ॥ रंगवर्णान्प्रयुंजीरन्नोग्रसे-
 पूर्वमक्षरम् । दीर्घस्वरं प्रयुंजीयात्पश्चान्नासिक्यमाचरेत् ॥ २७ ॥
 दये चकमात्रस्तु अर्द्धमात्रस्तु मूर्द्धनि । नासिकायां तथाऽर्द्धं च
 गस्येवं द्विमात्रता ॥ २८ ॥ हृदयादुत्करे तिष्ठन्कांस्येन समनु-
 वरम् । मार्दवं च द्विमात्रं च धन्वाँ इति निदर्शनम् ॥ २९ ॥
 ध्ये तु कंपयेत्कम्पसुभौ पार्श्वौ समौ भवेत् । सरंगं कंपयेत्कंपं
 र्थवेति निदर्शनम् ॥ ३० ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या नाव्यक्ता न
 पीडिताः । सम्यग्वर्णप्रयोगेन ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३१ ॥ गीती
 त्री शिरःकंपी तथा लिसितपाठकः । अनर्थजोऽल्पकण्ठश्च प-
 ते पाठकाधमाः ॥ ३२ ॥ माधुर्य्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सु-
 रः । धैर्यं लयसमर्थश्च पठेते पाठका गुणाः ॥ ३३ ॥ शंकितं
 तमुद्धृष्टमव्यक्तमनुनासिकम् । काकस्वरं शिरसिगं तथा स्थानवि-
 ज्ञतम् ॥ ३४ ॥ उपांशु दष्टं त्वरितं निरस्तं विलंबितं गद्गदितं
 गीतम् । निष्पीडितं ग्रस्तपदाक्षरं च वदेन्न दीनं न तु सानुना-
 म् ॥ ३५ ॥ प्रातः पठेन्नित्यमुरःस्थितेन स्वरेण शार्दूलरुतो-
 नेन । माध्यंदिने कण्ठगतेन चैव चक्राह्वसंकूजितसन्निभेन ॥ ३६ ॥
 रं तु विद्यात्सवनं तृतीयं शिरोगतं तच्च सदा प्रयोज्यम् । मयूर-
 गाम्बुभृतस्वराणां तुल्येन नादेन शिरःस्थितेन ॥ ३७ ॥
 चोऽस्पृष्टा यणस्त्वीपिन्नेमस्पृष्टाः शरः स्मृताः । शोपाः स्पृष्टा
 ऽः प्रोक्ता निबोधानुप्रदानतः ॥ ३८ ॥ अस्यार्थः । स्वरतः
 लतः स्थानतो वर्णानां भेदः कथितः । अधुना प्रयत्नतो भेदः
 यते । प्रकर्षेण यत्नो वर्णोच्चारणं प्रत्यस्पृष्टादिभिस्त प्रयत्नः ।
 जैति प्रत्याहारमहणम् । अइउऋऌएऐओऔएतेऽस्पृष्टाः । यपो
 लवा एते ईंप्त्स्पृष्टाः । शरिति प्रत्याहारमहणम् । शपत्त एते
 स्पृष्टा अर्द्धस्पृष्टा इत्यर्थः । शोपा दृढः । हर्त्त् प्रत्याहारः

हकारादारभ्यालकरात् । उक्तादन्यः शेषः । अनुप्रदानं स्वस्थानादिकं घोपादि अनु प्रकषेपण दीयते इत्यनुप्रदानम् 'द्वौ नादानुप्रदानौ' इत्योदव्राजिः ॥३८॥ भ्रमोऽनुनासिकानद्वा नादिनोह झपः स्मृताः । इंपन्नादा यणजसः श्वासिनश्च खफादयः ॥ ३९ ॥ अनुप्रदानतां हतोवर्णानां भेदं शृणु । भ्रमिति प्रत्याहारः भ्रमङ्गणम् । अनुनासिका इति स्वस्थानेरधिकाराः अनुपाठात् । नासिकामनुभवतीत्यनुनासिकम् । भ्रमङ्गणमोऽनुनासिकानिमान् जानीयात् । तथा च पाणिनिः । 'मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः' । अद्वाविति । अकारो रेफश्च हकारो झभघढधप् एते अनुनासिका अमात्रपि संतौ रेफहकारौ नेति व्याख्यातं पाठद्वयात् । अद्वादयो नादोऽस्त्येषां नादिनः स्मृताः । क्वचिदमोऽनुनासिकानद्वाविति पाठः । तत्राम्प्रत्याहारः अइङ्णु ऋलृक् एओइ ऐऔच् हयवरट् लण् यमङ्गणम् एते । अमां हकाररेफवर्जितानां विकल्पेनानुनासिकत्वं भ्रमान्तु नित्यम् । तथा च शौनकः । 'सचादयो या विहिता विवृत्तयः प्लुतोपधांता अनुनासिकोपधा' इति । तथा उकाश्चेति करणे युक्तः पृक्तो द्रावितः शाकलेनेति । अकाररेफयोः प्रथमे पाठे नादित्वं द्वितीयपाठे हकाररेफयोरनुनासिकत्वप्रतिषेधः । इंपन्नादा मनागुनादा यणः कथिता जशो जवगडदशू एते चेति । खफादयः खफछठथा एते श्वासोऽस्त्येषामिति श्वासिनः श्वासो घोपाणां तृतीयात् प्रथमानामचोपाश्चतुर्थानां युग्मासोऽप्यणामित्योदव्राजिः । इंपच्छासांश्चरो विद्याद्वोधामैतत्प्रचक्षते । दाक्षीपुत्रपाणिनिना येनेदं व्यापितं भुवि । चरः चटतवृकपय्, शपशर् एतन्नामकानीपच्छासाज्जानीयात् गोर्वाचो धाम

इति तच्छ... शास्त्रानुपूर्व्यमिति उक्ताः । अथ

कंसुगमो जयेनाह । 'अल्पप्राणो विचारश्च श्वासोऽघोपस्त-

आद्यानां वर्गवर्णानां प्रयत्नः समुदाहृतः ॥ १ ॥

द्वितीयवर्णास्त्युक्तपाभ्यां सविसर्गकाः । श्वासाघोष-
 वाराख्यमहाप्राणप्रयत्नकाः ॥ २ ॥ घोपसंवारनादाल्पप्राणा
 तृतीयकाः ॥ घोपसंवारनादाख्यमहाप्राणप्रयत्नकाः ॥ ३ ॥
 तुस्वारचतुर्थास्तु वर्णा वर्णेषु कीर्तिताः ॥ महाप्राणं
 ना प्रोक्ता अल्पप्राणाधिकास्तथा ॥ ४ ॥ वर्णपंचमवर्णास्तु
 पसंवारनादकाः ॥ यमयोवावसानास्तु वर्णाः प्रोक्ता
 चक्षणेः ॥ ५ ॥ घोपसंवारनादाल्पप्राणकाः सुगमोक्तिभिः ॥ साः
 सान्तमादाय महाप्राणाधिकास्तथा ॥ ६ ॥ विवाराघोपश्वासा-
 प्रयत्नाः परिकीर्तिताः ॥ घोपसंवारनादाख्यमहाप्राणास्तथैव
 ॥ ७ ॥ हकारस्य तु विज्ञेयाः प्रयत्नाः शब्दवित्तमैः ॥ यंत्रचतु-

रचछटतनपपप.पततसदृशयमाः २ क २	क.ग.ह.च.ज.न.ट.ड.ण.त.द.न.प.ब.म.प.त.स.दृ.श.य.माः
सर्गाःशपसाः२६एतेश्वासाघोषविवाराः	परलघा एते २९ अल्पमाणाः
प.द.अ.म.त्र.द.ट.ण.द.ध.न.ब.भ.म.प.त.स.दृ.श.य.माः	स.प.छ.म.उ.ड.प.ध.फ.भ.प.त.स.दृ.श.य.मा.भ.नु.स्वा.र.
परलघाः ३१ घोपसंवारनादाः	वि.उ.गं.२.क.२.प.श.प.स.हाः३८ एतेमहामाणाः

क्रम- त्राः	विवाराघो- पश्वासा- प्राणाः	विवाराश्वासाघो- पमहाप्राणाः	संवारनादघोषाल्पमाणाः उदात्तानुदात्तस्वरिताः	संवारनाद घोषामहा माणाः		
तराणि	घ.च.छ.ट.त.प	ज.छ.ट.थ.फ. श.प.स	ग.ज.ह.द.य त्र.म.ण.न	अ.इ.उ.क. लृ.ए.ं.य.र.ल. ओ.औ. ष	प.ह.द.ध.म	ह
स्वंतर त्वाः	स्वृष्टः	ई.प.टि- वृ.तः	स्वृष्टः	संघृतः, विघृत ह्रस्वः तः तस्वृष्टः	स्वृष्टः	ई.प.टि वृ.तः

चात्र लेख्यम् । छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोय पञ्चते ।
 तेतिपामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ ४१ ॥ शिखा घ्राणं
 वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ॥ तस्मात्सांगमर्थात्यैव ब्रह्मलोके
 यते ॥ ४२ ॥ उदात्तमाख्याति वृषोर्गुलीनां प्रदेशिनामूल-
 विष्टमूर्धा ॥ उपांत्यमध्ये त्वरितं द्रुतं च कनिष्ठिकायामनुदा-
 त्व ॥ ४३ ॥ उदात्तं प्रदेशिनीं विद्यात्प्रचयं ॥

निहतं तु कनिष्ठिकायां स्वरितोपकनिष्ठिकाम् ॥ ४ ॥ अनुदात्तो
 हृदि ज्ञेयो मूर्च्छ्युदात्त उदाहृतः । स्वरितः कर्णमूले तु नासाग्रे प्रच-
 यः स्मृतः ॥ उदात्तं भ्रुवि पातव्यं प्रचं नासाग्रमेवच । हृत्प्रदेशेऽ-
 नुदात्तं तु तिर्यग्जात्यादिरीरितः ॥ अधो रक्तोऽनुदात्तः स्यादुदात्तोऽ-
 ताम्र ईरितः । उपरिरक्तस्तिरोरक्तो वा स्वरितश्च कीर्तितः ॥ स्वरि-
 तपरा अताम्राः प्रचयाः परिकीर्तिताः । एकपदे नीचपूर्वोऽपूर्वो
 वाच्यवान्यतरयुक्तो जात्यः ॥ जात्ये तु पितृदानवद्धस्तम् । अंतोदा-
 त्तमाद्युदात्तमुदात्तमनुदात्तनीचस्वरितम् । मध्योदात्तं स्वरितं
 द्रुदात्तं त्र्युदात्तमिति नवपदशय्या ॥ ४५ ॥ अग्निः सोमः प्रवो वीर्यं
 हविषां । स्वर्बृहस्पतिरिन्द्रावृहस्पती । अग्निरित्यंतोदात्तं सोम इत्याद्यु-
 दात्तं प्रेत्युदात्तं वइत्यनुदात्तं वीर्यं नीचस्वरितं हविषां मध्योदात्तं
 स्वरितिस्वरितं बृहस्पतिरिति द्रुदात्तमिन्द्रावृहस्पतीति त्र्युदात्तम् ।
 अनुदात्तो हृदि ज्ञेयो मूर्च्छ्युदात्त उदाहृतः ॥ स्वरितः कर्णमूलीयः
 सर्वास्ये प्रचयः स्मृतः ॥ ४६ ॥ चापस्तु वदते मात्रां द्विमात्रञ्चैव
 वायसः ॥ शिखी रौतिं त्रिमात्रं तु नकुलस्त्वर्द्धमात्रकम् ॥ ४७ ॥
 कुतीर्थादागतं दग्धमपवर्णं च भक्षितम् ॥ न तस्य पाठे मोक्षोऽस्ति
 पापाहोरिव किल्बिपात् ॥ ४८ ॥ सुतीर्थादागतं व्यक्तं साम्रायं सुव्यव-
 स्थितम् ॥ सुस्वरेण सुवक्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते ॥ ४७ ॥ मंत्रो
 हानः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह ॥ स वाग्वज्रो य-
 जमानं दिनस्ति यथेद्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥ ५० ॥ अवक्षरम-
 नायुष्यं विस्वरं व्याधिर्पीडितम् ॥ अक्षताः शस्त्ररूपेण वज्रं पतति
 मस्तके ॥ ५१ ॥ हस्तहानं तु योऽर्थात् स्वरवर्णविवर्जितम् ॥
 ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति ॥ ५२ ॥ हस्तेन वे-
 दं योऽर्थात् स्वरवर्णांशसंयुतम् ॥ ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्म-
 लोके मर्हायने ॥ ५३ ॥ शंकरः शंकरो प्रादाहाज्ञीपुत्राय धीमते ॥

त्त्वमयेभ्यः समाहृत्य देवां वाचमिति स्थितिः ॥ ५४ ॥ येना-
 रसमाम्नायमाधिगम्य महेश्वरात् ॥ कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं त-
 मे पाणिनये नमः ॥ ५५ ॥ येन धौता गिरः पुंसां विमलैः शब्द-
 गिरिभिः ॥ तमश्चाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः ॥ ५६ ॥
 अनयनमुखनिःसृतामिमां य इह पठेत्प्रयतः सदा द्विजः ॥ स
 वाति धनधान्यकीर्त्तिमान्मुखमतुलं च समश्नुते दिवीति दिवीति '
 ति पाणिनीयशिक्षा । शंकरः शिवः शांकरौ सुखकरीं विद्यां दाक्षी
 णी ऋषिकन्या तस्याः पुत्राय बुद्धिमते । नन्वप्रकृतं पाणिनि-
 मस्करणं किमर्थम् । उच्यते । अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीपदित्या-
 ना प्रत्याहाराः शिक्षाग्रथिताः प्रत्याहाराश्च पाणिनिना शंकरा-
 धिगम्य व्याकरणं शिष्योपकाराय प्रोक्तं स्वप्रत्याहाराङ्गोके प्र-
 त्तितास्तदर्थां स्तुतिः ॥ १ ॥ त्रिनयनमुखाग्निस्सृता यथा गुहा-
 ः सिंहस्तेन नेयं कृतेत्यर्थः । सदातनत्वात् । अनुलं मोक्षाख्यं
 खं त्वगादिः सुखस्य परिमितकालत्वेन तुलितत्वादित्यर्थः । अत्र
 गंसमाम्नाये श्रीनन्दिकेशेन सर्वविश्वोत्पात्तिस्थितिसंहतिकारण-
 त्वानामुद्भवः पञ्चविंशतिकारिका रूपेणपतंजलिव्याग्रपादव
 ष्टादिभ्यः प्रतिपादितो यथा तथोच्यतेऽधुना । तथा हि इह
 लु सकललोकेशनायकः परमशिवः सनकसनंदनसनातनसन-
 हमारनंदिकेशपतंजलिव्याग्रपादवसिष्टार्दीश्वोद्धर्तुकामोढक्कानिना
 व्याजेन चतुर्दशसूत्रात्मकं तत्त्वमुपदिदेश तदनु ते सर्वे मु-
 न्द्रवय्यां ऊचुः । चिस्मुपास्ति कृतवतामस्माकं श्रीशिवश्चतु
 शसूत्रात्मकं तत्त्वमुपदिदेशैतत्सूत्रजालस्य तत्त्वार्थं श्रीशिवप-
 नुग्रहेण श्रीनंदिकेश एव ज्ञातुं समर्थोऽत एनमेव वयं पृच्छाम
 ते । एवं परामृश्य श्रीनंदिकेशं प्राणिपत्य ते तत्त्वं पप्रच्छुः ।
 च पञ्चविंशतिकारिकाभिस्तेभ्य उपदेष्टुकाम इदमाचष्ट । नृत्या-

वसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्चवारम् ॥ उद्धर्तुकामः स-
नकादिंसिद्धानेतद्विमर्शं शिवसूत्रजालम् ॥१॥ ' नटराजराजः वि-
श्वरूपविलासवैचित्र्यचमत्कारप्रवीणत्वस्य वागाद्यगोचरत्वेन तत्प्र-
काशकत्वान्नटराजराजः तांडवादिविलासवैचित्र्यचमत्कारप्रवीण-
त्वस्य त्वन्यत्र नटादावपि सत्त्वात् । स स्वात्मज्ञापनाय ढक्कानि-
नादव्याजेन सनकादीनुद्धर्तुकामोऽयं नवपञ्चवारं स्वांतर्गतात्मतत्वं
प्रकटयितुं तदवसाने ढक्कां ननाद । अहं तदेतद्विततनिनादो-
द्धृतवर्णाद्यात्मकमाद्यमतिरहस्यं मातृकारूपेण सनातनमपि
शब्दशास्त्रप्रवृत्तये किंचिद्वैलक्षण्येन श्रीशिवेनोक्तं शिवसूत्रजालं
शिवसंबंधिसूत्रसमूहं कल्याणरूपसूत्रसमूहं वा विमृशे विचार्य
स्फुटीकरोमि विमर्शे इति छान्दसप्रयोगः ॥ १ ॥ अनुबन्धाः
पाणिन्याद्युद्देश्यका एवेत्याह । ' अत्र सर्वत्र सूत्रेषु अंत्य-
वर्णचतुर्दशम् ॥ धात्वर्थं समुपादिष्टं पाणिन्यादीष्टसिद्धये ॥२॥
अत्र एषु सर्वत्र सर्वेषु अंत्यं वर्ण इत्यपि पाठः । उभयथापि बहु-
व्रीहिकदंबमन्यपदार्थः समासांतः । धात्वर्थं धातुमूलकशब्द-
शास्त्रप्रवृत्त्यर्थम् तथा चोक्तमिद्रेणा'अंत्यवर्णसमृद्धता धातवः परि-
कीर्त्तिताः' इति ॥ ३ ॥ तत्राद्येन सूत्रेण सर्ववर्णानां समस्तभुव-
नानां च समुद्भवरूपं स्वात्मतत्त्वमुपादिष्टमित्याह 'अकारो ब्रह्मरूपः
स्यान्निर्गुणः सर्ववस्तुषु ॥ चित्कलाभिः समाश्रित्य जगद्रूपी उणी-
श्वरः ॥३० ॥ अनेन अः परमेश्वरो निर्गुणः इ मायामाश्रित्य उर्व्या
पकः सगुणः ण ईश्वरः आसीदिति सूत्रार्थः सूचितः । सर्ववस्तु-
षु परापश्यंतिमध्यमावैखर्यादिषु चित्कलामाश्रित्येत्यत्र गायत्री-
र्मो पद्मानीमीतिवदीकारो बोध्यः । तत्र सूत्रे ईकारस्तु त्रिनेत्रेण
नोदितः ढकोरेण प्रकटीक्रियते 'द्वलोपे पूर्वस्य दीर्घाणः' इति सू-
त्रस्थेनेति । अत्रप्रमाणम् 'असद्वा इदमग्रआसीत्, ततो वै सदजायत'
इति श्रुतिरेव । असद्व्याकृतरूपं ब्रह्म वै निश्चितमग्रे सृष्टेः प्रागिद-

काररूपाक्षरात्मकमासीत् । ततोक्षरादसतो वे सत्सगुणमजायत
 तातमिति तदर्थः । श्रीगीतोपनिषत्स्वपि 'अक्षराणामकारोस्मि'
 ति ॥ ३ ॥ अतएवाह । ' अकारः सर्ववर्णाग्र्यः प्रकाशः
 रमेश्वरः ॥ आद्यमन्त्येन संयोगादहमित्येव जायते ॥ ४ ॥'
 आदिरन्त्येन सहेता' इत्यादिप्रत्याहारसूत्राद्यप्यनेनाऽसूचि । आ-
 रकारः अंत्यो हकारः अकारादिसकारांताः सर्वे वर्णाः परमात्म-
 एव भवन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥ सर्वं परात्मकं पूर्वं ज्ञप्तिमात्रमिदं
 गत् ॥ ज्ञप्तेर्वभूव पश्यन्ती मध्यमा वाक् ततः स्मृता ॥ ५ ॥
 ५ विशुद्धिचक्राख्ये वैखरी सा मता ततः ॥ सृष्ट्याविर्भावमा-
 यात्मं मध्यमा वाक्समायुतम् ॥ ६ ॥ ईश्वर एवानादिजीवोपाध्या-
 श्रतकर्मप्रेरितप्राणव्यापारान्तरं नाभौ पराख्यं मायया परिणाम-
 पेत्य ह्लादि पश्यन्त्याख्यमुपेत्य विशुद्धिचक्रे मध्यमाख्यमुपेत्य
 श्वाङ्क्रे वैखर्याख्यमवाप्य वेदादिरूपो भवतीत्यर्थः । श्रुतिर-
 ि 'वागेव विश्वा भुवनानि जज्ञे' इति सूक्ष्मा वागेव विश्वाकारेण
 वत्तंते परिणमते वेति तदर्थः । श्रुत्यन्तरमपि 'वाचैव विश्वं बहु-
 षनिबद्धं तदेतदेकं विभज्योपभुङ्क्ते' इति । अतात्त्विकोऽन्यथा-
 ावो विवर्तो रज्जुभुजंगवत् । तात्त्विकोऽन्यथाभावो हि परिणामो
 द्वटकनककुंडलादिवत् । उभयरूपेण कथनं तु वेदांतसां-
 यरूपमतद्वयाभिप्रायेण । सांख्यस्य पक्षः परिणामवादो वेदांतप-
 स्तु विवर्तवाद इति संक्षेपशारीरकोक्तेः । अत्र सर्ववर्णसंभवका-
) 'अइउऋऌ' इति वर्णपंचकमेव सर्वेषामेकोनपंचाशदक्षराणां
 तपञ्चकानां पञ्चवर्णाणां क्रमेण योनिः । तच्च ह्रस्वदीर्घभेदाद्वि-
 षमम् । प्लुतस्य पाश्चात्यादनादित्वं नास्तीति । एतत्सर्वं मातृका-
 याख्याने श्रीभगवदुद्धवसंवादादिना विशदीकरिष्याम इति ॥ ६ ॥
 वंत्रेकारस्य स्वातंत्र्यमाह द्वाभ्याम् । अकारं सत्रिधाकृत्य जग-

तां कारणत्वतः । इकारः सर्ववर्णनां शक्तित्वात्कारणं मतम् ॥ ७ ॥
जगत्त्रिष्टुमभूद्राञ्छा यदा ह्यस्य तदाभवत् ॥ कामबीजमिति प्रा-
हुमुंनयो वेदपारगाः ॥ ८ ॥ अक्षरार्थः स्पष्ट एव कामबीजस्वरूपं
तंत्रांतरे । 'स्वप्रकाशपरमात्मवस्तुनो दृश्यमानजगतः सिसृक्षया ॥
कामतः पराशिवप्रवेशनं कामबीजमिदमेव निश्चितम्' इति 'बीजं विं-
दुद्रयारूढं सार्द्धं योनिस्वरूपकम् ॥ महाकामकलारूपमात्मानं
चितयेत्प्रिये' इति श्रीरुद्रेणोमां प्रत्युक्तम् ॥ ८ ॥ उक्तमेव द्रढयति
'अकारो ज्ञप्तिमात्रः स्यादिकारश्च कला मता । उकारो विष्णुरि-
त्याहुर्व्यापकत्वान्महेश्वरः ॥ ९ ॥ ' उकार इति उर्व्यापकत्वेनेश्वर
वासिादित्यर्थके उणीश्वर इत्यत्रोति भावः। ननु सर्ववेदान्तेषु परमेश्वर-
एक इति निश्चितत्वात् मायामौचित्कलामाश्रित्य जगद्रूपोऽभूदि-
त्युक्तेरद्वैतदानिःस्यादित्याशंययाह । ' ऋत्वरुसर्वेश्वरो मायां मनो
वृत्तिमदशंयत् ॥ तामेव वृत्तिमाश्रित्य जगद्रूपमजीजनत् ॥ १० ॥'
ऋपरमेश्वरः लृमायाख्यां मनोवृत्तिमदशंयत् तामेवाश्रित्य स्वेच्छया
जगजनयामासेत्यर्थः । ऋपरमेश्वरइत्यत्र ' ऋतं सत्यं परं ब्रह्म
पुरुषं वृष्णापिगलम्' इति श्रुतिः प्रमाणम् । ऋतमिदं तपर इदुदि-
निवत् । ऋत्नदाशंमेव परं ब्रह्मेत्यर्थः 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजा-
येय' इति श्रुत्यन्तरम् श्रान्तंवेऽपि ' मम चाभून्मनोरूपं लृकारः परमे-
श्वरी' इति ऋत्वरुणां यथा तादात्म्यमापन्नौ संध्यादिकार्यं कुरुतः
स्तथा मायेऽशापि जगत्कार्यं कुरुत इति भावः ॥ १० ॥ तादा-
त्म्यनेवाह 'वृत्तिवृत्तिमतोऽत्र भेदलेऽनो न विद्यते । नंद्रसंद्रिकयोपंद्र
द्यदा वास्तथयोरिव ॥ ११ ॥' इत्येह पादपूरणे । अत्र प्रकृ-
ते भेदलेऽनो वास्तव इत्यर्थः ॥ ११ ॥ 'स्वेच्छया स्वस्य चिच्छक्तोपि-
सहुर्मातृदन्वसो ॥ वनांतां मय्यमं क्रीवमृत्तानंदं त्रिदुः
१२ ॥' इत्यौ परमात्मा स्वेच्छयेत् स्वर्गर्वाशचिच्छक्तो निदाभा-

इमायायां निमित्तभूतायां विश्वं जनयति । 'मम
 १ तस्मिन्नार्भं दधाम्यहम्' इति श्रीमुखोक्तेः । कुर्व
 र्यः ॥ १२ ॥ ननु जन्यजनकभावेऽद्वैतहानिः स्या-
 यां 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इति श्रुतिमाश्रित्याह ।
 एओइ मायेश्वरात्मैक्यविज्ञानं सर्ववस्तुषु ॥ साक्षित्वात्सर्व-
 स एक इति निश्चितम् ॥ १३ ॥ जन्यजनकत्वं
 स्वस्यैव तत्तद्रूपेण विवर्तनादितिनाद्वैतहानिः । अकारो
 यां निष्पन्नप्रणवरूपेणोकारेण सगुणनिगुणयोरैक्ये
 धिते तेनैव दृष्टतिन सर्वत्रैक्यबुद्धौ द्वैतनाशो ध्वनितः । सम-
 ० एभेदेन पूर्ववर्णयुतद्वितीयस्य तद्युततृतीयस्य च समन्वयबो-
 सूत्रम् । अकारात्मकः इमायायुक्तः सन् य एरूपः स
 गोइ अनुज्ञानरूपः प्रज्ञानात्मना सर्ववस्तूनामेकत्वादद्वैतोपप-
 नानात्वम् । जन्यजनकत्वं च स्वयं प्रविश्य तत्तद्रूपेण वर्तते
 : । वटवीजन्यायेन च पूर्वसूत्रद्वयजनितं वर्णपञ्चकमेव स-
 जगत्कारणमिति प्रागुक्तमुत्तरसूत्राणामपि तस्मादेव संभवः
 ० भेदेषु पूर्ववर्णयुतद्वितीयस्य तद्युततृतीयस्य च सं-
 नकमिदं सूत्रं समन्वयबोधकमप्येकत्वेनोक्तं सर्ववेदसंमतं
 । तथा हि सनकदाक्षिणामूर्तिसंवादे महावाक्यविवरणे 'शृणुत्वं
 चतुर्णामपि साम्यता । देवानाञ्च महाभाग चतु-
 ० च्यते ॥ ब्रह्मशब्देन यद्वस्तु तत्प्रज्ञानमिदोच्यते ।
 ० ब्रह्म यस्माद्धि तस्माद्ब्रह्माऽस्म्यहं ततः ॥ यतो जीवोऽपि
 ततस्तत्त्वमसीति वै । अन्यस्य पारणार्थाय ह्ययमात्मेत्यथर्व
 ' ॥ इति ॥ १३ ॥ ननु स्यात्ममूर्त्तस्य परमेश्वरस्य कथं
 ० तत्राह ' ऐशोर् ब्रह्मस्वरूपः सञ्जगत्स्वातंगतं
 : ॥ इच्छया विस्तरं कर्तुंभाविरासन्निहामुनिः ॥ १४ ॥ ' ततः

ईक्षणानंतरं स्वांतर्गतं स्वस्मिन्सूक्ष्मरूपेण स्थितं जगद्विस्तारयितुमिच्छुः ऐआदिशक्तियुतः अकाराक्षरः पूर्वगताकोरकारे दीर्घयोगस्यैव ऐकारत्वमेकत्वं च सम्यग्ज्ञानस्वरूपः परमेश्वरो यः पूर्वसूत्रगतः स एव अकारदीर्घोकारदीर्घस्यैव योगे औकारत्वं यः प्रज्ञानात्मा मायाशबलितः स औकारः य आऊ इति ॥१४॥ एवं शिवादिप्रकृत्यंतानां चतुर्दशतत्वानामुद्भवं वर्णयित्वा पंचभूताद्युद्भवमग्निमसूत्रस्य वर्णराह । 'भूतपंचकमेतस्माद्धयवरमहेश्वरात् ॥ व्योमवाय्वम्बुपह्नव्याख्यभूतान्यासीत्स एव हि ॥१५॥ 'हयवररूपान्महेश्वरात् सपवपरमेश्वरएव ॥१५॥ 'हकाराद्योमसंज्ञश्च यकाराद्वायुरुच्यते ॥ रकाराद्ब्रह्मिस्तोयं तु वकारादिति शैववाक् ॥ १६ ॥ 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्रेरापः' इति श्रुतेरेतस्मात्परमेश्वराद्भूतपंचकमाकाशादिप्रपंचकारणमासीदिति ॥१३॥ नन्वस्मिन्सूत्रे भूतपंचकमासीदित्युक्तं तत्राकाशादिचतुष्टयमेतौक्तं न पृथ्वीति तत्राह । 'आधारभूतं भूतानामन्नादीनां च कारणम् ॥ अत्राद्रंतस्ततो जीवः कारणत्वाच्छणीरितम् ॥ १७ ॥ 'भूतानामुद्भिन्नस्वेदन्नगयुर्जाडजानां प्रधानकारणत्वादाधारभूतंपृथ्वीति छिनितिशब्देनोच्यते ॥ १७ ॥ पुनस्तन्मात्रोत्पत्तिक्रममाह 'शब्दरूपज्ञां रूपरसगंधाश्च नम इणनम् ॥ व्योमादीनां गुणा एते जानीयान्तर्बन्तुषु ॥१८॥ 'पञ्चवर्गैर्धनिमवर्णां गुणास्ते च पांचभौतिकवस्तुमात्रे संतीति भावः ॥ १८ ॥ द्वाभ्यां कर्माद्रियोत्पत्तिमाह । 'वाङ्मानी च द्रव्यमासीद्विरूपचिदात्मनः ॥ सर्वभंतुषु विज्ञेदं म्दावगदो न विद्यते ॥ १९ ॥ वर्गाणां तुय्यवर्णां ये कर्नेन्द्रियगनो हि ते ॥ षट्पञ्च सर्वभूतानां पादपापुष्टपरथकाः' ॥२०॥ 'सुंध्यभादृष्टांदसः । अन्पररूपष्टम् ॥१९॥२०॥ ज्ञानेन्द्रियसंभवनमाह । 'श्रेत्रन्वद्वनयनप्रागतिद्वार्धाद्रियपंचकम् ॥ सर्वपा-

पि जंतूनामीरितं जवगडदशू ॥ २१ ॥ ' वर्गाणां मध्यमा वर्णा
 न्नेन्द्रियगणः स्मृतः ' इति मंत्रशास्त्रात् एतेभ्य एव सर्वेषां ज्ञाने-
 यगणोद्भव इति ज्ञेयमेवं पूर्वत्रापि ॥ २१ ॥ प्राणादिपंचको-
 वमाह । ' प्राणादिपंचकं चैव मनो बुद्धिरहंकृतिः ॥ वभूव का-
 णत्वेन खफछठथचटतव् ॥ २२ ॥ वर्गद्वितीयवर्णोत्थाः प्राणाद्याः
 च वायवः ॥ मध्यवर्गत्रयाज्जाता अन्तःकरणवृत्तयः ॥ २३ ॥ '
 पदार्थद्वयमेतत् । अथ सर्वप्राणिकारणत्वेनाद्यन्तवर्गद्वयाक्षर-
 हणेन संपुटीभावं प्रकृतिपुरुषाभ्यां संभावयति । ' आद्यंतद्वय-
 भूतौ पुरुषः प्रकृतिर्गुहा ॥ प्रकृतिः पुरुषश्चैव सर्वेषामेष कार-
 म् ॥ तत्संभूतिस्तु विज्ञेया कषाभ्यामिति निश्चितम् ॥ २४ ॥ '
 कार्पकारौ प्रकृतिपुरुषाविति ॥ २४ ॥ ततोवस्थात्रयमाह ।
 सत्त्वं रजस्तम इति गुणानां त्रितयं पुरा । समाश्रित्य महादेवः
 पसर् क्रीडति प्रभुः ॥ २५ ॥ सृष्टेः प्राक् शपसर्वणसंभूतान्
 त्वरजस्तमोगुणानाश्रित्य परःशिवः क्रीडति सर्वत्रेत्यर्थः ॥ २५ ॥
 ाकाराद्राजसं रूपं पकारात्तामसोद्भवः ॥ सकारात्सत्त्वसंभूतिरिति
 गुणसंभवः ॥ २६ ॥ 'स्पष्टम् । ' तत्वातीतः परः साक्षी सर्वांनुग्रह-
 ग्रहः ॥ अहमात्मापरो हल्स्यादिति शंभुस्तिरोदधे ॥ २८ ॥ '
 वंतत्त्वजनकः स्वयं तत्वातीतः सर्वलोकहितार्थं प्रकटितदेहःसर्व-
 क्षो परः परमेशो हल्स्यादिति ढक्कानिनादव्याजेन सर्वेषां मुनीनां
 त्वमुपादिशंस्तिरोदधेतद्भानमापेत्यर्थः । हकारः शिववर्णस्स्यादि-
 शैवागमात् ॥ इत्युपमन्पुव्याख्यातनंदिकेशकाशिकादिसूत्रप्रका-
 षा । अथैतदज्ञापकं चक्रमपि एतदग्रेल्लिखामः । अयमेवार्थः श्रीकृष्ण
 द्रेण निजभक्ताशिरोमणय उद्धवाय ' स एष जीवो विवरप्रसृतिः '
 यत्र भङ्गचतरेणोक्तः । तथाहि ' स एष जीवो विवरप्रसृतिः प्राणेन
 पेण गुहां प्रतिष्ठः ॥ मनोमये सूक्ष्ममुपेत्य रूपं मात्रा स्वरो वर्ण
 र स्थविष्ठः ॥ ' इति । स एषः अपरोक्षः जीवयतीति जीवः ।

अप यन्त्रम् ।

न । अकारो लृतिमात्रं । अङ्गुलप्रमाणः सः ।

र । इकारोऽङ्गुलप्रमाणः सापदान्तिकस्यामाश्रित्य षडङ्गुलीति भूमा ।

व । उकारो षोडशकः सप्तकः ईश्वरः संपन्नः । अथ द्वैतार्त्ताकापामाह ।

क । गुराः परमेश्वरः ।

ख । एकारो सप्तवृत्तिसाश्रित्य अष्टाक्षरमन्त्रोऽङ्गुलप्रमाणेन चंद्रचंद्रिकयोर्वैश्वस्यमूलाया च लक्षणं: पृथगेव न देतम् ।

घ । एकारोऽष्टाक्षरसंयोगवैचारः स च सायाउदित ईश्वरः संचक ष्व ।

ङ । एकारोऽष्टाक्षरसंयोगवैचारः स च सायाउदित ईश्वरः संचक ष्व ।

च । एकारोऽष्टाक्षरसंयोगवैचारः स च सायाउदित ईश्वरः संचक ष्व ।

ज । एकारोऽष्टाक्षरसंयोगवैचारः स च सायाउदित ईश्वरः संचक ष्व ।

द	आयुः	ल	दृषिणी	ण	रतः	प	पादौ	ष	त्यक्त	रा	प्राणः	ध	उदानइति प्राणपंचक मासीत्	क	पुरुषः	स	
प	वा	ज	शब्दः	न	गधःश्वहनं	ठ	पायु	ग	चक्षुः	फ	अपानः	च	मनः	प	प्रकृतिः	इ	
व	जहम्	म	स्वप्नः	श	पाह	ध	उपस्य	ढ	प्राणं	छ	समानः	ट	बुद्धिः	श	रजः		
र	प्रतिः	ल	रूपम्	भ	पाणिभवि- दामनोवि- राहपाय	ज	श्रोत्रम् च क मैन्द्रियपंचक मासीत्	द	जिह्वेति ज्ञानेन्द्रिय पंचकमां	ट	व्यानः	त	अहंकृतिः	प	तमः		

सायुधैः पुरुषः अष्टाक्षरसंयोगवैचारः स च सायाउदित ईश्वरः संचक ष्व । एकारोऽष्टाक्षरसंयोगवैचारः स च सायाउदित ईश्वरः संचक ष्व । एकारोऽष्टाक्षरसंयोगवैचारः स च सायाउदित ईश्वरः संचक ष्व ।

यि । मातृकावर्णानां पौर्वापर्य्यं परित्यज्येतिव्येयम् । तदुक्तं । 'महादेवो मुनीन्द्रेभ्यो मातृकामेव संजगौ । पौर्वापर्य्यं परित्यज्य प्रत्याहारप्रवृत्तये ॥ सर्वथा सापि नो त्यक्ता चोऽकुरित्यादिदर्शनात् ।' किञ्च 'स्पर्शात्स्थोष्मसंज्ञादिक्रमत्यागेन संभवेत्' इति सनातनक्रमस्तु श्रीशौनककृतवेदविभागप्रश्नोत्तरत्वेन श्रीसूतेन वेदाविर्भावार्थं प्रकटीकृतः । श्रीमद्भागवतद्वादशस्कंधे तथाहि । 'शौनक उवाच । पैलादिभिर्य्यासशिष्यैर्वेदाचार्यैर्महात्मभिः । वेदाश्च कतिधा व्यस्ता एतत्सौम्याभिधेहि नः ॥ सूत उवाच । समाहितात्मनो ब्रह्मब्रह्मणः परमेष्ठिनः । हृदाकाशाद्भूनादो वृत्तिरोधाद्भिभाव्यते ॥ यदुपासनया ब्रह्मन्योगिनो मलमात्मनः । द्रव्यक्रियाकारकाख्यं धृत्वा यांत्यपुनर्भवम् ॥ ततोभूत्रिवृद्धोकारो योऽव्यक्तप्रभवः स्वराद् । यत्तल्लिङ्गं भगवतो ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ शृणोति य इमं स्फोटं सुप्तश्रोत्रे च शून्यहृक् । येन वाग्व्यज्यते यस्य व्यक्तीराकाश आत्मनः । स्वधाम्नो ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मनः । सर्वमंत्रोपनिषद्वेदबीजं सनातनम् ॥ तस्य ह्यासंख्ययो वर्णा अकाराद्या भृगूद्ब्रह्म । धार्यन्ते यैस्त्रयो भावा गुणनामार्थवृत्तयः ॥ तेनाक्षरसमाम्नायमसृजद्भगवानजः ॥ अंतस्थोष्ठस्वरस्पर्शद्विस्वदीर्घादिलक्षणम् ॥ तेनासौ चतुरो वेदांश्चतुर्भिवंदनैर्विभुः ॥ सव्याहृतिकान्तोकारांश्चातुर्होत्रविवक्षया ।' इति ॥ व्याख्यातं चैतच्छ्रीस्वामिचरणैः । ब्रह्मणो हृदि य आकाशस्तस्मान्नादोऽभूत् यः कर्णपुटापिधाने श्रोत्रनिरोधादस्मदादिष्वपि विभाव्यते वितर्क्यते यस्यान्नादत्रामापि योगशास्त्रेकथ्यते ॥ १ ॥ यस्य नादस्योपासनयाऽऽत्मनोतःकरणस्य मलं धृत्वापोह्य किंभूतं मलं द्रव्यमधिभूतं क्रियाऽध्यात्मं कारकमधिदेवतमेवं त्रिधाख्या यस्य तथाभूतम् । तत्र नादोपासनतो यथा मोक्षः सोपि वाणितस्तद्रुत्पत्तिपु-

सरंयोगशास्त्रे तथाहि । ' गुदध्वजांतरे कंदमुत्सेधाद्वचकुलं
दुः । तस्माद्दिगुणविस्तारवृत्तरूपेण शोभितम् ॥ विदुविर्ग्विदुः
ापस्थाने मर्षं कुर्याच्छंदोभंगं नकारयेत् ' इति कविसंप्रदाया-
दुशब्दोत्रविदुपरो ज्ञेयः ॥ ' नाड्यस्तत्र समुद्भूता मुख्या-
तस्रः समर्थिताः । इडा वामे स्थिता नाडी पिंगला दक्षिणा
॥ तयोर्मध्यगता नाडी सुपुम्ना वंशमास्थिता ॥ ' वंशं पृष्ठवं-
ख्यम् । ' पादांगुष्ठद्वयं याता शिफाभ्यां शिरसा पुनः । ब्रह्म-
ानं समापन्ना सूर्यसोमाग्निरूपिणी ॥ ' शिफाभ्यां जटाभ्याम् ।
स्या मध्यगता नाडी चित्राख्या योगिवल्लभा । ब्रह्मरंभ्रं विदु-
स्यां पद्मसूत्रनिभं परम् ॥ आधारार्थं विदुस्तत्रमतभेदादने-
त् ॥ दिव्यमार्गमिदं प्राहुरमृतानंदकारणम् ॥ आधारकन्दमध्य-
त्रिकोणमतिसुंदरम् । तत्र विद्युल्लताकारा कुंडली परदेव-
। सुप्ताहिभोगसदृशाकृतिर्जविसमाश्रिता । हंसः प्राणाश्रयो
यं प्राणो नाडीपथाश्रयः । आधारानुद्गतो वायुर्यथावत्सर्व-
नाम् ॥ देहं संव्याप्य नाडीभिः प्रयाणं कुरुते वहिः ॥ अंगु-
यामुभे श्रोत्रे तर्जनीभ्यां विलोचने । नासारंभ्रे मध्यमाभ्याम-
भिर्वदनं दृढम् ॥ वद्धात्मप्राणमनसामेकत्वं समनुस्मरन् ।
येन्मारुतं सम्यग्योगोऽयं योगिवल्लभः ॥ नादः संजायते तस्य
दभ्यसतः शनैः । मत्तमृगांगनागीतसदृशः प्रथमो ध्वनिः ॥ वं-
ास्यानिलापूर्णः वंशध्वनिसमोऽपरः ॥ घंटारवसमः पश्चा-
नेर्मघसमोऽपरः ॥ एवमभ्यसतौ पुंसां संसारध्वांतनाशनम् ॥
मुत्पद्यते पूर्वं हंसलक्षणमव्ययम् ॥ पुंप्रकृत्यात्मकौ प्रोक्तौ वि-
र्गौ मर्नापिभिः । ताभ्यां क्रमात्समुद्भूतौ विन्दुसर्गावसानकौ ॥
। तौ पुंप्रकृत्याख्यौ हंपुमान्प्रकृतिस्तुतः । अजया कथिता
यां जीवोऽयमुपतिष्ठते ॥ पुरुषं स्वाश्रयं मत्वाप्रकृतिर्नित्य-

जितस्पर्शस्वरोष्मांतस्थभूपिताम् ॥ ४ ॥ विचित्रभापावितर्ता
छन्दोभिश्चतुरुत्तरेः । अनन्तपारां बृहतीं सृजत्याक्षिपते स्वयम् ॥ ५ ॥
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्चबृहतीपंक्तिरेव च । त्रिष्टुब्जगत्यतिच्छंदो ह्यत्य-
ष्ट्यतिजगद्विराट् ॥ ६ ॥ ' इति । पूर्वं वेदस्य त्रिकांडविषयस्य
ब्रह्मपरत्वमापादितं 'वेदा ब्रह्मात्मविषयास्त्रिकांडविषया इमे' इत्या-
दिना तदाकर्ण्योद्धेवेनाशंकितं भगवज्जैमिन्यादिभिस्तथा कथं न
प्रतिपादितम् तत्र श्रीभगवतोत्तरितम् हेउद्धव शब्दब्रह्म स्वरूपतोऽ-
र्थतश्च दुर्ज्ञेयमेव । तच्च सूक्ष्मं स्थूलं चेति द्विविधम् । तत्र सूक्ष्मं ताव-
त्स्वरूपतोऽपि दुर्ज्ञेयमेत्याह । प्राणेंद्रियमनोमयं प्रथमं प्राणमयं
परात्परं ततो मनोमयं पश्यंत्याख्यं तत इन्द्रियगम्यं
मध्यमाख्यं तस्य वाग्व्यंजकत्वेन वागिन्द्रियप्रधानत्वात् ।
किञ्चानन्तपारं समाष्टिप्राणादिमयस्य निर्विशेषस्य च तस्य का-
लनां देशनक्षापरिच्छेदात् । अर्थतोऽपि दुर्ज्ञेयत्वमाह । गर्भारं नि-
ष्टार्थं तत्र एव दुर्निगाद्यं मतिप्रवेशानर्हम् ॥ तथा च श्रुतिः । 'च-
त्वारिंशत्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।
मुदा ब्रवीन् निदना नेह्यन्ति तुरग्यं वाचो मनुष्या तदनि ॥' इति ।
व्याख्यातन्तरेण श्रुतिः । तत्र मनीषिभिरेव ज्ञेयं सूक्ष्मं रूपं दर्श-
यति । ज्ञेयं । मर्त्यानांमिणोऽपवृद्धितमधिष्ठितम् । अंतस्थत्वेऽ-
प्यतिच्छेदमाह । भुञ्जेति । अधिष्ठातृत्वेऽप्यविकारित्वमाह ।
ब्रह्मेति । अतिकृतस्यापि नियन्तृत्वं षट्पति । अनन्तशक्तिर्नेति ।
भूतेषु सर्वेषां तेषु षोडशेण नादरूपेण लक्ष्यते मनीषिभिः ।
अन्तस्थत्वं सूक्ष्मत्वेन दर्शने दृष्टान्तः । त्रिमेषूणां तन्तृग्वेति ॥ २ ॥
ततो देवतानां तस्या बृहत्या वाच उन्पानिप्रकारं महद्वानमाह ।
नेति । तद्वत्तत् महद्वान्नुष्णादागत उद्गमने वाहः प्रकटयति ।
तद्विच्छेदं दर्शयति । अकारशादिति । प्राणमयदुपाविदिग्य-

भंरूपः प्रभुभंगवान् ॥ ३ ॥ तेन रूपेण छन्दोमयो वेदमूर्तिः ॥
 वतस्त्वमृतमयः घोषवान् नादोपादानवान् मनसा निमित्तभू-
 न । निमित्तितामेव दर्शयति । स्पर्शादीन्वर्णान् रूपयति संकल्प-
 ताति स्पर्शरूपी तेन स्पर्शग्रहणमुपलक्षणं हृदयाकाशाद्दृहती
 तृतीयेनान्वयः । बृहतीशब्दार्थव्याख्यानाय विशेषणा-
 । सहस्रपदवीं बहुमार्गाम् । तदेवाह । ओंकारात् उरःकंठादिसं-
 नेन व्यंजितैः स्पर्शादिभिर्भूषिताम् । ओंकारश्चात्र हृद्गतः सू-
 मोऽभिप्रेतो न त्वकारादिवर्णरूपस्तस्य व्यंग्यकोटिप्रविष्ट-
 त् । स्पर्शादयो व्याख्यातचराः ॥ ४ ॥ विचित्राभिर्वेदिकलौकि-

। यथोत्तरं चत्वारि चत्वार्यक्षराण्युत्तरा-
 येषां तैरुपलक्षितामेवमनंतपारां सृजति स्वयमेवाक्षिपते
 ति च ॥ ५ ॥ तेषु कतिचिच्छंदांसि नामतो निर्दिश्य दर्श-
 ति । गायत्रीति । तत्र चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । ततश्चतुरक्षरवृद्धयो-
 देच्छंदांसि । अत्याष्टिः अतिजगती अतिविराडित्यर्थः । अथ
 ष्रसंगादेशां स्वरूपज्ञानार्थमेषां लक्षणसंज्ञादिकमपि विज्ञमो-
 ष्य लिखामः । तदर्थं गुरुसंज्ञामाह । 'संयुक्ताद्यं दीर्घं सानुस्वारं
 मिथम् । विज्ञेयमक्षरं गुरु पादांतस्थं विकल्पेन ॥'
 त्रच्छंदांसितावद्विविधानि मात्राच्छंदांसि वर्णच्छंदांसि च ।
 छंदांस्यार्यादीनि । तत्रार्यास्वरूपं 'यस्याः प्रथमे पा-
 द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेषु । अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चद-
 सार्या ॥ १ ॥' अस्या एव भेदाः पथ्यादयोपि । तत्सिद्धिस्तु
 णैरेव तेषां स्वरूपम् 'आदिमध्यान्त्यगुरवो भजसाः सर्वगुश्च
 : । आदिमध्यान्तलपवो यरतास्तसर्वलश्च नः ॥ वक्रो लेख्यो
 रुर्विज्ञैः सरलो हि लघुस्तथा ॥' अयं गणभेदो वर्णच्छंदसामेव ।
 त्रच्छंदासां गणस्तु 'ज्ञेयाः सर्वात्मध्यादिगुरवोत्र चतुष्कलाः ।

गणाश्चतुर्लवूपेताः पञ्चार्यादिषु संस्थिताः ॥ १ ॥ ' यथा सर्वगुरुः
 ५५१ अंत्यगुरुः ॥ ५२ मध्यगुरुः ॥ ५३ आदिगुरुः ॥ ४ चतुर्लघुः
 ॥ ॥ । यत्र गणत्रयमुल्लंघ्य यतिर्दलयोश्च सैव पथ्या स्यात्
 ॥ २ ॥ उल्लंघ्य गणत्रयमादिमंशकलयोर्द्वयोर्भवति पादः ॥
 यस्यास्तां पिगलनागो विपुलामिति समाख्याति ॥ ३ ॥ उभया-
 ङ्गयोरङ्कारो द्वितीयतुर्यौ गमध्यगौ यस्याः ॥ चपलेति नाम
 तस्याः प्रकीर्तितं नागराजेन ॥ ४ ॥ आद्यं दलं समस्तं भजेत
 लक्ष्म चपलागतं यस्याः ॥ शेषे पूर्वजलक्ष्मा मुखचपला सोदिता
 मुनिना ॥ ५ ॥ प्राक्प्रतिपादितमर्द्धे प्रथमे प्रथमेतरे तु चपला-
 याः ॥ लक्ष्माश्रयेत सोक्ता विशुद्धधीभिर्जघनचपला ॥ ६ ॥ आ-
 र्यांप्रथमदलोक्तं यदि कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः ॥ दलयोः कृ-
 तयतिशोभां तां गीतिं गीतवद्भुजंगेशः ॥ ७ ॥ आर्याद्विती-
 यकेऽर्द्धे यद्गदितं लक्षणं तत्स्यात् ॥ यद्युभयोरपि दलयोरुपगीतिं
 तां मुनिभूते ॥ ८ ॥ ' इत्यादीनि बहूनि मात्राछंदांसि संति तानि
 च पिगलादिभ्योऽवसेयानि । यतिर्विच्छेदसंज्ञक इति दलशकला-
 वद्वपयांथौ । लक्ष्म लक्षणम् । वर्णच्छंदसां च पङ्क्तिशतिजांतयः
 संति तदुक्तं वृत्तरत्नाकरे । ' आरभ्यैकाक्षरात्पादादेकैकाक्षरव-
 द्भिः । पृथक्छंदो भवेत्पादैर्यावत्पङ्क्तिशति गतैः ॥ तद्द्वै च-
 दवृष्ट्यादिदंडकाः परिकीर्तिताः । शेषं गाथाघ्निभिः पद्भिःशरणै-
 श्चोपलक्षिताः ॥ उक्तात्युक्ता तथा मध्या प्रतिष्ठान्या मुपूर्विका ।
 भायव्युष्णिगनुष्टुप्चवृदन्ता पंक्तिरेव चाग्निष्टुप्चजगती चैव तयाऽति-
 जगती मना । जगती मानिपूर्वा स्यादष्टयत्यष्टी तथा स्मृते ॥
 धृतिश्चानिधृतिश्चैव कृतिः प्रकृतिगकृतिः । विकृतिस्संकृतिश्चैव
 ककृतिश्चानिककृतिः ॥ ' इति ॥ अथ क्रमादागुकातिचच्छंदांसि
 चतस्रश्चतस्रोऽप्याह । उक्तायांगः श्रीः अत्युक्तायां गौ ग्री । म-

शायाम् मो नारी प्रतिष्ठायां म्गौ चेत्कन्या सुप्रतिष्ठायां म्गौरिति
 क्तिः । गायत्र्यांत्योत्स्तस्तनुमध्या शशिवदनान्यो विद्युच्छे-
 त् । मोमः तत्सौ चेद्भसुमती । उष्णिहिम्सौगः स्यान्मदलेखा अ-
 ष्टुभि भोगिति चित्रपदागः । मो मो गो गो विद्यन्मालाप्रमाणिका
 रौ लगौ।वृहत्याम् रात्रसाविह हलमुखी।पंक्तौ १०म्सौ ज्यौ शुद्धवि-
 डिदं मतम् । त्रिष्टुभिः।स्यादिंद्रवज्रा यदि तौ जगोगः । उपेंद्रवज्रा
 तजास्ततो गौ । कनकमंजरी नश्वरी लगौ । चेदिंद्रवज्राचरणानि
 स्यामुपेंद्रवज्राचरणानि च स्युः । तदोपजातिः कथिता कर्वाद्रैर्भे-
 । भवन्तीह चतुर्दशास्याः ॥ दोधकमिच्छति भत्रितयाद्वौ । स्वाग-
 । रनभगैर्गुरुणा म्त्तौ गौ चेच्छालिनी वेदलोकैः नजयगगा
 दि वार्ताहारी सनयागुरुयुगलं सौधांप्रिः । मोनौ गाविह भवति
 मात्रा स्यादनुकूलाभतननगाश्चेत् । उक्ता सामयदामसनलगाः
 पदमिह यदि नौ सौगौ उपचित्रमिदं सससंलगौ।जगत्याम् १२
 त्वारोमावेदेवेदेविद्याधारः भवति च तामरसं नजजंयः । द्रुतपदं
 भजयैः कलितं स्यात् । भवतीहसजयैः परितोया उक्ता सुवनमा-
 का तसजसाः कीर्तितैवाचतूरेफिका स्रग्विणी भवति नजावथ
 लती जरो धरैरभाणि ललिता तभौजरी । नभजरैश्च कथितः
 यंवदः सगणोभौ रगणो यदि राधिका स्यादिंद्रवंशातयुगंयदा
 रौ । जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरो । द्रुतविलंबितमाह नभौ
 रौ । ननभररचिताकथितोज्ज्वला प्रमिताक्षरा सजससंकथिता
 सौजसयुतौ जलोद्धतगतिः चंद्रवर्त्मनि गदंति रनभसैः वीरणमा-
 । भवति भतनसाः इह तोटकऽमब्धिसकारकृतम् जकारचतुष्ट-
 मौक्तिकदाम मोदकमत्रभकारचतुष्टयि अर्पितमदना भसनयसु-
 ॥अतिजगत्याम् चत्वारोभागाश्चेद्यत्र स्यात्सा सव्याली रसागैर्य-

द्विःसप्ताभिश्च यतिः प्रसंगाच्चतुर्भिर्यगणैर्गुरुणा च दर्पमालाच्छन्दस्यादित्यर्थः।

कारेर्गुरुर्देषमालास्यात् यदि सौ जरगाजगत्समानिकास्यात् ।
 तौ रो जगौ यदा स्युस्तदा पृषद्वती । उक्ता कनककेतकी
 तसजाजगौ चेत् भसजसगा मयूखसरणिः स्यात् । उक्ता
 पंकजधारिणी मसजसा गः यदि सौ जसगाः कुबेरकुटिका । उक्ता
 प्रमोदतिलका तभजा जगौ प्रज्ञामूलं मभनयगणगाश्चेत्स्युः यमौ
 रो विख्याता चञ्चरीकावलीगः । त्र्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीद ।
 वैदेरंभ्रेर्मा यसगा मत्तमयूरः । सचतुष्टयगाविह तारकवृत्तम् ।
 सजसाः सगोच कथितः कलहंसः । सजसा जगौ च यदिमंजुभापिणी ।
 मंजुमालिनीयदि रसौ सजोगुरुः । नगणयुगलमत्र रोगः प्रमोदः । कमठ-
 माह भकारचतुष्टयगोः उक्ता यदा तभसजगाः प्रभावती अशोकनामा
 तरंप्रभावत्याः च नयुगलरजगुचेदशोकपुष्पम् । अलंडमंडनं त्रौ
 रजोग्वरसेः जलधि नगुरुयदि हरियनिता । शक्य्याम् चत्वारो मागौ
 चेत्स्युः स स्यात्संकल्पासारः । उक्ता वसंततिलका तभजा जगौ गः ।
 द्विःसत्तच्छिदलोलाम्भौ गौ यदि चेत्स्युः भोजसनकारगगइंदुवदना
 नयुगरसलगेः स्वरैरपराजिता । रौ तकारो गुरु चेत्स्युयंदा वभ्रूल-
 क्ष्मीः । प्रतिभादर्शनमुक्तं स भतनगागः । सभसाजोगुरुयुगलंचवंश
 मृलम् । नासाभरणं तोयोभतलागश्चयदा । चूडापीडं मभनयगण-
 गागुवंत्र तोनानयगुपुगमिह पारावारः । सगणौ भगणौ गौ यदि
 मन्मथनामा तोयोभगणौ गौ चेद्यति सा रतिरेसा । अतिशक्य-
 य्याम् । शीडिनकटका यदि भः सौ मौ रुद्रैर्वदेः । मो भो मो
 चेद्यदि चावंटकं स्यादिग्भिवांगेः प्रो मो यो चेद्रवेता सत्ताष्टक-
 द्रलेसा । चित्रानामच्छन्दः शोकं चेत्रयो मा यकारो । ननमयपु-
 नेयं मालिनी भोगिलोकैः । इह पंचसकारकृता धमरावटिका
 भवति । नसौ भसौ रमादिनौ प्रभद्रकम् । गुहनिधनमनु १२ लघु-
 गित्तिसदिकला । यत्र स्युमंनरस्यगणाः कुमारलीला नागैरथैः ।

भूपा ममतनमा यत्र दीपकवृत्तं भवति भतो नस्तयकारो
लाचंद्रं नागैरश्वैर्यदि चेन्मौ तयसाः मदनमालिका भवति तो
रो यदा ॥ अष्ट्याम् १६ विद्युन्मालापादौ यत्र स्यात्तद्वृत्तं
पीडम् । नजभजरैर्यदा भवति वाणिनी गयुक्तेः जलधिन-

गु शिशुभरणं स्यात् । आरभटी युगभगणनजा यगणो

। कलधौतपदं सगणाभादि पंचगुरुः स्यात् । उक्तं माला-
मिदं चेन्मभसभसागः भोगावलिरियमिह यदि तो नौ य-
श्वेत् । सगणद्वयभौर्यौ च गुरुः प्रतापवल्ली स्यात् । द्विगुण-

। अत्यष्ट्याम् १७ मंदाक्रांतांबुधि-

भनौ तो गयुग्मम् । नसमरसला गः पद्भवेद्वैह्यैररि-
मता । जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः ॥ भाराक्रांता

गुरुः श्रुतिपद्भयैः । इह यदि चेत्रजो भजजला
नदंटकम् । रसौ रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी ।

वंशयत्रयतितं भरनभनलगोः यदि वाणाकैः स तयान्भो
विधुरापरहिता मो रो भो नस्तगो गो भवति यदि चेत्रा-

। चेद्रसजसया लगो भवति बालविक्रीडितम् । ननरनर-
यदा भयति वीरविश्रामः । धृत्याम् १८ मत्तकोकिलवृत्तमेतद-

रः सजर्ज भरो स्याद्भूतत्वंशैः कुसुमितलताबोद्धितान्मो नपो
रेफसहितैः शिवैह्यैर्नदनम् । मात्सो जो भरसं-

करिचाणकैर्हारिणञ्जुतम् । मः सो जः सतसा दिनेशक्रतुभिः
। हरिकहारभरं भवतीह च पद्भगणा यदि

सो यः स्युश्वेदादि मंजारा फणिपेन प्रोक्ता वसुपदमं-
भयति यत्र नजो भजो जरो । अतिधृत्यां १९ रसत्वं-

न्सौ रयुगगयुतो मेपपिस्फूर्जिता स्यात् । मो गौ नौ तो गौ
ः फुल्लदामप्रसिद्धम् । सूर्याश्वमेसजस्तताः सगुरवः शा-

द्वैलविक्रीडितम् । भवेच्छायावृत्तं यमनसतयुग्मं चेद्यदा गस्तदा
 यत्र स्यान्मननससजगुरुकल्पलता पताकिनी । नयुगगुरुलघुनि-
 रंतरं यदा प्रपंचचामरम् । अश्वरविभिर्यदा तो जतो भनसगु कि-
 रणकीर्तिः । कृत्याम् २० ज्ञेया सप्ताश्वपद्भिर्मरभनयभलाश्वेत्सुवद-
 ना । रसाश्वगैर्यो मो नयुगतयुगगा गस्तदा नाम शोभा । अंगा-
 श्वगैर्मो मो नयुगतयुगमा गस्तदा भूरिशोभा । सभरा नो मयला
 गुरुश्च । कथितं मत्तेभिविक्रीडितम् । सौरभशोभासाः
 स्याद्भ्रमतनसनला गुरु यदि चेत् । पद्भ्रगणाश्च गुरु
 यदि वीरविमानमिदं खलु वृत्तम् । प्रकृत्याम् २१ प्रन्भैर्यानां
 त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम् । रो नरो नरनरा
 भवति खलु यशसा कनकमालिका । इह सप्तसकारकृता फणि
 पप्रथिता भवति प्रतिमा सप्तभकारविनिर्मितकायमिदं तडिदंवर-
 मत्र हि यकारा भवेयुर्यदा सप्तसा स्यात्फणीशोदिता विद्युदाली ।
 अप्राकृत्याम् २२ मौ गौ नाश्वत्वारो गो गो षसुभुवनयतिरिह
 भवति हंसी । वनवासिनी सजजं भरौ नसला यदा दशरविपतिश्च ।
 चतुर्भिर्यकारैस्त्रिभिश्चापि रेफैर्वारिनीराजना गैकयुक्तेः । यदि सं-
 ति चतुःसगणा नयभा गुरु भवति स्वर्णाभरणम् । यत्र भवेयुर्भतन-
 तना मः सगणगुरु चेदर्भकमाला । विकृत्याम् २३ नजभ-
 जभा जभौ लघुगुरुबुधैस्तु गदितेयमद्रितनया । गोत्रगरीयो भवति
 यदा चेद्भ्रगणस्तो नतनयनजा लघुः सप्तभकारगला यदि संति
 तदा भवति ह षकोरकनाम । सप्तभकारगुरुद्वयानिर्मितकायमि-
 दि च मत्तगजेंद्रम् । भः सभसजा भो गुरुयुग्ममिह विलासवासना-
 मकवृत्तम् । सुनिमित्तनगणा लघुगुरुविरचिततनुरमरचमरी । कृत्याम्
 २४ भूतमुनीनैर्यतिरिह भतनाः स्मौ मनयाश्च यदि भवति तन्वी । भु-
 पादद्वयं षक्ति सर्पाधिराजः । अष्टभ-

रविनिर्मितमेव हि मेदुरदंतमिमं परिभावय द्रुतविलंबितवृत्तपद-
 ः वदति शम्बरवृत्तमिदं फणी । अपरेफा भवेयुर्यदा तर्हि वृत्तं फ-
 शोदितं नाम गंगोदकम् । वेष्टितवेलमिदं फणिगीतं यत्र च भञ्ज-
 षसनयुगलसाः । भद्रयसद्वयमिह नो च समौ फणिपतिभणित-
 ः धोरेयम् । रो जरौ मकारकौ जरौ मश्चेत्सा भोगोद्रेण वंशलो-
 ऽ निर्दिष्टा । अतिकृत्याम् २४ भो नजयभननसा गुरुरेको भास्क-
 दमिति । यदि च भवेयुः ननससभतनसगा इह चेत्स्युर्भवती-
 रदिरसिकरसाला । अपरेफा भवेयुर्गुरुश्चापि चेद्वृत्तमेतत्तदा
 गैर्यंगवीनम् । चित्ताचितामणिः स्यान्नवाष्टयस्तुभिरत्र रेफत्रयंनो
 ऽतौ च गुः । चेद्यदारनचतुष्टयं गुरुरपि स्फुटं भवति भाविनीविला-
 षम् । उत्कृत्याम् ॥ २६ ॥ यत्राष्टौ मास्स्युश्चेद्गौ च स्यातां
 त्त्वानं नूनं नागाधीशो व्रूते तद्वृत्तम् । चेद्गणाष्टकमंत्यगुरुद्व-
 यं यदा भवति प्रियजीवितवृत्तम् । सगणाष्टकमंत्यलघुद्वयमे-
 षेहि वंशवदनामकमेव हि । नयुगसमनजरजा गौ चेच्चारुग-
 यं तदेति वक्ति सर्पराजः । भवति विरामवाटिका यदि चे-
 सना जरौ नलो गुरु च तदा वृत्तं स्यादिह सूरसूचकमिदम् ।
 ञाः सगणत्रयं चेद्यकारो लगौ वाणेश्विस्वरैश्चेद्विरामो यदा मो-
 ऽरौ च तौ गौ विश्वविश्वासवृत्तम् । इति समवृत्तैकदेशदर्श-
 ॥ अर्थात् समवृत्तविषमवृत्तान्यापि कतिचिदत्र दर्शयामः ।
 यो यस्य चत्वारस्तुल्यलक्षणलक्षिताः । तच्छन्दःशास्त्रतत्त्व-
 समं वृत्तं प्रचक्षते ॥ प्रथमाधिसमो यस्य तृतीयश्वरणो भवेत् ।
 यस्तुर्यवद्वृत्तंतद्वैसममुच्यते ॥ यस्य पादचतुष्केपि लक्ष्म-
 परस्परम् । तदाहुर्विषमं वृत्तं छन्दःशास्त्रविशारदाः' इति ।
 ऽ ससजं गुरुसमे चेत्सभरा यश्च षसन्तमालिका स्यात् ॥ १ ॥
 विपरीतपटिता प्रमालिका सौरभसंचितञ्च ॥ २ ॥ यदि

सौ सलगा विपमे दले भवितयं युजि गाद्युपचित्रा ॥ ३ ॥ वि-
 लोमे वहित्रा ॥ ४ ॥ विपमे प्रथमाक्षरहीनं दोधकमेवहि वेगवती
 स्यात् ॥ ५ ॥ विलोमे वर्गवती ॥ ६ ॥ अयुजोर्यंदि सौ सगो युजोः
 सभरालंगो ननु सुंदरी मता ॥ ७ ॥ कोरकिता विपमे भगणा गो
 भवति समे चेत्कुसुमविचित्रा ॥ ८ ॥ विलोमे पाटलिका ॥ ९ ॥
 पांदे विपमे तजो रगो चेदन्यास्मिन्मनजरगाः शुकावली स्यात्
 ॥ १० ॥ विलोमे किंशुकावली ॥ ११ ॥ आख्यानकी तौ जगुरुग-
 मोजे जतावनोजे जगुरु गुरुश्चेत् ॥ १२ ॥ जतो जगो गो विपमे
 समे स्यात्तौ जगो ग एपा विपरीतपूर्वा ॥ १३ ॥ तोजोविपमे रगो
 यदा चेत्सभराजश्च गुरु समे विलासवापी ॥ १४ ॥ स्यादयुग्मके
 रजौ रजौ समे च जरौ जरौ गुरुर्यंदा मरावतीयम् ॥ इत्यर्द्धसमवृ-
 त्तैकदेशः । प्रथमे सजौ यदि सलौ च नसजगुरुकाण्यनंतरम् । य-
 द्यथ भनभगास्स्युरथो सजसा जगो च भवतीयमुद्गता ॥ १ ॥ नयुग
 सकारयुगलंच भवति यदि चेत्तृतीयके अहिपतिभणितमिदं ललितं
 यदि शेषमस्य सकलं यथोद्गता ॥ २ ॥ त्रयमुद्गतासदृशमेव
 पदमिह तृतीयमन्यथा जायते रनभगैर्ग्रथितं कथयंति सौरभमिदं
 मनीषिणः ॥ ३ ॥ नगसगणाश्चेत्प्रथमे जतौ भगौ च द्वितीयपदे भो मस-
 कारौ चापि ततः स्तो जो रगं वरार्थिनी तुर्ये ॥ ४ ॥ आदौ चेन्मनभला
 गुरुयदा नगणयकारौ जभौ ततौ गुरुयुग्मम् । तो नो रनगणगास्त्-
 तीयचरणेनेदिष्टा मनजनया भवति च चतुर्थे ॥ ५ ॥ इति विपमवृत्तैक-
 देशः ॥ पंचमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः । पष्ठं गुरु यथावस्थ-
 मयं श्लोकः प्रकीर्तित इति । अस्य भेदाः पिंगलादितोवसेयाः ॥
 अथ दंडकाः । नगुणयुगलमत्र चेत्सप्त रेफास्तदा दण्डकश्चण्ड-
 वृष्टिप्रयातो भवेत् ॥ १ ॥ प्रचितकसमभिधः स्याद्यदा नद्वयं
 सप्त याः स्युस्तदा दंडकोऽसौ विशेषः ॥ २ ॥ चेदश्लोकपुष्पमं-

ॐ रजो रजो रजो रजो रसंयुतौ यदा तदा भवेत् ॥ ३ ॥ नवभिः
 णिः परिवक्ति फणावदधीश इदं नियतं कुसुमस्तवकम् ॥ ४ ॥
 संख्यैश्च रेफैः फणाभृत्पतिप्रोदितो मत्तमातंगलीलाकरो दं-
 हः ॥ ५ ॥ यदि च निजेच्छया विरचितलघुगुरुर्यथायतिभवत्य-
 शेखरः ॥ ६ ॥ शेषप्रोक्तं स्वैष्टप्रोक्तं कुसुमितकायं मितकायं प्र-
 ममायं यंत्रितस्वकायं गणसमुदायं कृतयतिदायं द्विमतनतानां
 नानां रभसानां सभसानां भसभानां सभतानां यसभानां तय-
 नां दधदापि भननगगानाम् ॥ ७ ॥ अन्यथापि कवीच्छातो यथा
 चितैर्व्यस्तैः ॥ भवन्ति दंडका भव्या गुच्छकाद्यर्थनामकाः ॥ इति ॥
 गद्यानि । स जयति जगतां विधाता समस्तं येन पालितं
 नंतस्मै नमोऽस्तु सततम् ॥ एतन्मुक्तकनाम गद्यम् । अथ
 नंदनजननाकर्णनजातानंदसंदोहशवलमानसाः सकलतद्देशवा-
 तः किल बभूवुः सर्वाः सरूपा अपि निरूपमरूपाश्च श्रुतिरूपा
 यः स्नेहाकूपारप्रवणव्यापारपरवशांतः करणाः स्वर्णमणिगणभूप-
 लांजनप्रभृतिभूपितविग्रहा गृहात्परिगृहीतमांगल्यसाहित्याः
 साहिततद्दर्शनाभिलाषा मंगलं प्रबन्धं गायंत्यस्तानंदं नंदस-
 मभिसद्युः । एतच्चूर्णकनामकम् । जयतु भुवननाथः प्रार्थ्यमानः
 पिरवनतांसलांसैः प्रकृतमनुविधेयतत्कर्मप्रयुक्तमानसैः स्वप-
 णदक्षतामनुविचित्य स्वार्थार्थवाहपरिचारकत्वमवगम्य कृपा-
 कनिधिरधिभवनमनिशम् । एतद्भृत्तर्गंधिनामकम् । अथ
 वनगमनमनुभूय सायमसौ भगवान्कृष्णः सकलवनविहारवि-
 लविजृम्भितकुतूहलिना महावलिना बलदेवेन सहासादितगोष्ठां-
 रस्तद्गुणवर्णानुरूपामात्मजां दातुमिव भाविजामातुः सुप-
 मातुमंवरतलं विहायागतेन भगवता भासांनिधिनाऽहस्करे-
 मणिगणप्रचुरेण चलत्कांतिकामीकरनीराजनपात्रेणोपदीकर्तुं
 नानातेन निजरत्नसमुदायेनेव दीर्पांकुरसमुच्चये मद्दिगुणितते ।

जोविशेषेण तेन तैजसद्वयेन हृद्गतदिवसविरहभरतापं सूचयन्त्या
 प्रवृद्धप्रेमप्रपूरप्रपंचप्रसंगेन पयोधरद्वयादिव नेत्रपयोजद्वयाद-
 पि पयःपूरं परित्यजन्त्याऽत्युत्पुलकाङ्ग्या मात्रा यशोदया कृत-
 नीराजनो ब्रजजनतामोददः स्वस्वस्थानविनिवेशितगोधनस्तन-
 न्मसमयपयोदानुपंगेण प्राप्तं कालिमानं दुग्धेन परिहर्तुं समागतेन
 धृतशांतवेषेण शेषेणैव दोष्णा कृतधेतुसेवनो ब्रजावनो बन्धुत्वेन
 कनकैर्द्रव्यपदासनावस्थिततपनविम्बे स्वास्मिन्निवनिजोत्पत्तिकार-
 णजातं शीतलिमानं विधातुं विहितप्रयासस्य सुंदरपयोभवयुग्म-
 स्य शंकासुद्भावयन्नूरुयुगलमध्यवर्तितपनीयदोहनपात्र आरब्धदो-
 हनस्त्रिलोकीमोहनः पाततलदोहधाराघातरवामिश्रितगोपीगृहीतव-
 त्सलेहनचलद्वीवाघण्टाभरणरणितसहवर्तिमहाककुत्कलितपृष्ठदे-
 शदृढमहोक्षपरिवृढगर्जितनिरंतरितकाष्ठावकाशो ब्रजयुवतिधृताशो
 विरजस्कीकृतांगो जननीसमर्पितसपायसरसस्वन्नैरवसायितसायं
 तनाशनकृत्यो ब्रजे स्वल्पशशिकल्पतल्पप्रसूनपरिमलपरिमलि-
 तनिकुंजसदने विहारं विरचय्य सुखेन सह सावकाशं तस्थौ इत्यादि
 रचनाविशिष्टागद्यविशेषा उत्कलिकाप्रायनामकाः सन्तीत्यलम्। अथ
 वर्णमात्राप्रस्तारयोरादौ मात्राप्रस्तारमाह । आदौ विलेख्या गुरवः प्र-
 स्तार्यास्ताः समा यदि। आदौ लघुरथान्ये च गुरुवो विपमा यदि॥१॥
 प्रथमगुरोरधरे लघु दत्त्वा शेषं समानमितरेण ॥ उद्धृतं गुरुलघुवा-
 द्दिकलस्य त्रिकलस्य चतुष्कलस्य पंचकलस्याष्टौभेदाः ८

५	१५	२१	२७	३३	३९	४५	५१	५७	६३	६९	७५	८१	८७	९३	९९
॥२	॥३	॥४	॥५	॥६	॥७	॥८	॥९	॥१०	॥११	॥१२	॥१३	॥१४	॥१५	॥१६	॥१७

पट्टकलस्य त्रयोदशभेदाः

२२	२४	२६	२८	३०	३२	३४	३६	३८	४०	४२	४४	४६	४८	५०	५२	५४	५६	५८	६०	६२	६४	६६	६८	७०	७२	७४	७६	७८	८०	८२	८४	८६	८८	९०	९२	९४	९६	९८	१००
----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----

स्तारः सर्वलघुर्यावत् । तद्यथा । एककलस्य प्रस्तारो न भवति ततो
 कलस्य प्रस्तारः त्रिकलस्य चतुष्कलस्य पञ्चकलस्याष्ट-
 ऽः षट्कलस्य त्रयोदश भेदा एवमग्रेपि । अथमात्रोद्दिष्टविधिः ।
 त्वा पूर्वयुगांकं गुरु शीर्षांकं विलुप्य शेषाङ्के । अंकैरितोवशिष्टैः
 ष्टैरुद्दिष्टं मात्रोद्दिष्टम् ॥१॥ तद्यथा । षट्कलप्रस्तारे एको गुरुर्द्वी
 च एको गुरुः ॥५॥ एवमाकारो भेदः कुत्रास्तीतिप्रश्ने कृते पूर्व
 गलांकान् लिखेत् १३ ५८ द्विमात्रस्य गुरोरूर्ध्वं पूर्व पश्चादधो
 खेत् । गुरुशीर्षांकं शेषांकं १३ शेषाङ्के १३ विलुप्योर्वरितम् ४ तथा च
 षट्कलप्रस्तारे चतुर्थस्थाने ये ॥५॥ भेद इति वाच्यम् । एवं
 षट्कलप्रस्तारेपि ॥५॥ अयं भेदः कथित इति पृष्टेकान्विलिख्य ॥५॥
 हशीर्षाङ्के ३ अन्त्येके ८ लुप्ते शिष्टम् ५ पञ्चमो भेद इति वाच्यम् ।
 या चतुष्कलप्रस्तारे ॥५॥ अयं भेदः क्व स्थाने इति पृष्टेकान्सं-
 गम्य गुरुशीर्षाङ्के २ त्याङ्के ५ लुप्ते शिष्टं तृतीयोयं भेद इति
 च्यम् । अथ मात्रानष्टविधिः ॥ नष्टे कृत्वा कलाः सर्वाः पूर्वयुग्मा-
 योजिताः ॥ षष्टाङ्कहीनशेषाङ्कं येन येनैव पूर्यते ॥ १ ॥ परां
 लामुपादाय तत्र तत्र गुरुर्भवेत् । मात्राया नष्टमेतत्तु फणिराजेन
 ऽपितम् ॥ २ ॥ यथा षट्कलप्रस्तारे द्वितीयस्थाने कीदृशो गण
 ते षट्कलाः स्थापनीयाः । तदुपरि पूर्वयुगलसदृशा अंका देयाः
 ऽपरि पूर्वयुगलसदृशा अंका देयाः १२ ११ ११ ११ ११ ११ शेषाङ्के १३ षष्टाङ्क २
 ऽपि सत्यविशिष्टाङ्काः ११ भवन्ति तत्र ११ अव्यवहिताष्टलो-
 ऽवशिष्ट ३ षष्टाङ्कस्थानीयकलापरकलया गुरुत्वं याति शेषाङ्कात् ३
 ऽष्टलोपस्याशक्यत्वात् त्र्यङ्को लुप्यते ऽवशिष्टम् ० तृतीयामात्रा-
 रामुपादाय गुरुः शिष्टाङ्कात् ० शून्यात्किञ्चिद्लोपयितुं न शक्यते
 ति प्रथमं कलाद्वयं लघुरूपमेवा । तथा च ॥५॥ द्वितीयस्थाने ईदृशो
 गण इति संपन्नम् । एवं त्रयोदशस्थाने कीदृशो गण इति षष्टे शेषां-

यात्रिलोपे त्रिगुरुं विद्यादिति पिंगलभाषितम् ॥ २ ॥ एकत्र
 पखितं प्राज्ञः पुनरन्यत्र नो लिखेत् । तत्र पङ्कलपताकोदाहरणम् ।
 द्विपसदृशांकाः स्थाप्याः ११११११ अंतिमांकात् १३ वामावर्त्तेना-
 पंचाद्यैकैकां कलोपे शेषांका ६।८।१०।११।१२ इयमेकगुरुस्थान
 ख्या। एवं द्वयोर्द्वयोर्लोपे द्विगुरुस्थानं यथा पंचाष्टलोपस्योदशशु
 षे संभवति शून्यशेषत्वात् । त्र्यष्टलोपे शेषं २ द्व्यष्टलोपे ३ एकाष्टलो
 षेत्रिपंचलोपो न कार्यः तच्छेषस्य पंचांकरूपस्य प्रागागतत्वात् ।
 पंचलोपे ६ एकपंचलोपे ७ एकत्रिलोपे ९ एतावन्ति २।३।४।६।७।९
 गुरुस्थानानि । एवं त्रिलोपे त्रिगुरुस्थानं यथा त्रिपंचाष्ट १६ लो
 न संभवति भागाभावात् । द्वित्रिपंच १० लोपो वृत्त एव पंच-
 ापो वृत्त एव पंचद्व्येकलोपोपि वृत्त एव तथैकद्वित्रिलोपोऽपि वृत्त
 ३।६।७ रूपाणां शेषांकानां प्रागागतत्वात् । एकत्र्यष्टलोपे शि-
 म् १ सर्वगुरुस्थानम् ॥ अथ वर्णप्रस्तारविधिः ॥ पादे सर्वगुरावा-
 ल्लिष्टुं न्यस्य गुरोरधः ॥ यथोपरि तथा शेषं भूयः कुर्यादमुं विधिम्
 ३ ॥ ऊने दद्याद्द्वरुनैव यावत् सर्वलघुर्भवेत् ॥ प्रस्तारोऽयं समाख्यात-
 न्दोषिच्छात्तिवेदिभिः ॥ २ ॥ यथोद्दिष्टम् ॥ उद्दिष्टे वर्णोपरि दत्त्वा क्रमे
 किम् । एकं लघुवर्णांके दत्त्वाऽद्दिष्टं विजानीयात् ॥ १ ॥ अथ नष्टम् ।
 तु कल्पयेद्भागं समभागे लघुर्भवेत् ॥ दत्त्वेकं विपमे भागः
 र्यस्तत्र गुरुर्भवेत् ॥ १ ॥ अथ वर्णमेरुः । कोष्ठमक्षरसंख्यातम
 ाद्योरेकचिह्नितम् । शीर्षकोष्ठद्वयांकेन शून्यं कोष्ठं प्रपूरयेत् ॥ अथव-
 रताका ॥ अंकमुद्दिष्टवदत्त्वा शेषे पूर्वान्नयं लिखेत् । एकैरेकगुरु ज्ञेयं
 यंद्वाभ्यां त्रिभिस्त्रयम् । एषा वर्णपताका कीर्तिपताकाऽहिराजस्य
 ॥ चतुरक्षरच्छन्दसः कति भेदा भवतीति प्रश्ने प्रस्तारः । ननु
 रक्षरप्रस्तारे ऽऽऽऽ कतमोऽयं भेद इति पृष्टे उद्दिष्टेनोत्तरं
 २ ४ ८ ऽऽऽऽ लघुस्थांकाः ४ सैकः ५ तथा च पञ्चमोऽयं भेदः ।

रुः ॥ तथा च ।ऽ।ऽ अयं षष्ठो भेद इति वाच्यम् । नन्वेकाक्षरा-
 षड्विंशत्यक्षरपर्यन्तं स्वस्वप्रस्तारे कति सर्वगुरवः कति चैक-
 ादिगुरवः कति सर्वलघवः का वा प्रस्तारसंख्येति प्रश्ने मेरुणोत्तरं
 यमा तथा हि चतुरक्षरप्रस्तारे सर्वगुरुमेरुः १ एकगुरवः ४ द्विगुरवः ६
 गुरवः ४ सर्वलघुरेकः एवं सर्वत्र ज्ञेयम् । सर्वसंकलने प्रस्तारसंख्या
 ६ लभ्यते । ननु चतुरक्षरप्रस्तारे षोडशभेदभिन्ने १ सर्वगुरुः
 त्वारः ४ एकगुरवः षट् ६ द्विगुरवश्चत्वारश्च ४ त्रिगुरव एकः १ सर्व
 ुरिति मेरौ लब्धे ते कतमकतमस्थाने भवंतीति प्रश्ने पताक-
 त्तरम् । तथा हि । उद्दिष्टवदंकाः स्थाप्याः १।२।४।८।१६ अंति-

चतुर्वर्णपताका ।

१	२	४	८	१६
३	६	१२		
५	७	१४		
९	१०	१५		
	११			
	१२			

मांकात् १६ पूर्वाकानामेकव्यादिलोपेऽवशिष्टं
 स्थानं लभ्यते यथात्यांकात् १६ वामावर्तेन
 ८।४।२।१। एकैकांकलोपे शिष्टम् । १२।१४।
 १४। इयमेकगुरुस्थानपंक्तिः पुनर्द्विव्यंकलोपे
 द्विगुरुस्थानं यथाष्टचतुर्लोपे शिष्टम् ४ । अष्ट

लोपे ६ अष्टैकलोपे ७ चतुर्द्विलोपे १० चतुरेकलोपे ११
 कलोपे १३ जाता द्विगुरुस्थानपंक्तिः ४।६।७।१०।११।१३
 त्रिव्यंकलोपे त्रिगुरुस्थानं यथाष्टचतुर्द्विलोपे २ अष्टचतुरे
 लोपे ३ अष्टद्वैकलोपे ५ चतुर्द्वैकलोपे ९ जाता त्रिगुरुस्थानपं-
 ः २।३।५।९ आद्यौकः १ सर्वगुरुस्थानमंत्यौकः १६ सर्व-
 घुस्थानमिति संप्रदायः।केचित्पताकामन्यथा रचयन्ति । तद्यथा ।
 द्विष्टसदृशानंकान्कृत्वा पूर्वैः परान् ॥ परान् यावत्प्रस्तारसंख्यानं
 ताकां रचयेदुधः ॥ १ ॥ एको द्वावथ चत्वारस्ततोष्टाविति वर्द्ध-
 म् ॥ पूर्वं परेण संयोज्य तदधो विलिखेत्क्रमात् ॥ २० ॥ अंति
 िकावधिं नैव लंघयेदत्र कुत्रचित् । पूर्वं समागतं चांकं पुनरन्यत्र

पंचवर्णपताका ।

१	२	४	८	१६	३२
	३	६	१२	२४	
	५	७	१४	२८	
	९	१०	१५	३०	
	१७	१९	२०	३१	
		१३	२२		
		१८	२३		
		१९	२६		
		२१	२७		
		२५	२९		

नो लिखेत् ॥ ३ ॥ अत्र १।२।४।८ रदि-
ष्टसदृशांकाः स्यापिताः एषु प्रथमादेकांक-
पूर्वाकासंभवाद्धितीयांकमारभ्यपंक्तिः पूर्य-
ते । एकद्वियोगे ३ एकचतुर्योगे ५ एका-
ष्टयोगे ९ ततः पंक्तिपरित्यागो मेरो त्रिगु-
रूणां चतुःसंख्यादर्शनात् । ततो द्विचतुर्यो-
गे ६ त्रिचतुर्योगे ७ पंचचतुर्योगे ९ पूर्वा-
गतत्वात्त्यज्यते । पुनर्द्व्यष्ट योगे १०

त्र्यष्टयोगे ११ पंचाष्टयोगे १३ ततः पंक्तात्यागः ततोऽस्ता-
स्ताच्चतुरष्टयोगे १२ षडष्टयोगे १४ सप्ताष्टयोगे १५ दशाष्टयोगे तु
१८ प्रस्ताराधिकत्वान्न संचार्य्यते । एवं पताकापूर्तिः ॥ अथ
वर्णमर्कटाविधिः ॥ वृत्तभेदकलावर्णलघुधीसुखासिद्धये ॥ मर्कटी
कथिता प्राज्ञैस्तत्प्रकारो निरूप्यते ॥ १ ॥ षट्पंक्तिर्विलिखेत्पूर्वम्-

१	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
२	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
३	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
४	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
१	४	१२	३२	८०	१९२	४४८	१०२४	लघवः	प्रस्ताल्लघवः	२०२४											
१	४	१२	३२	८०	१९९	४४८	१०२४	गुरवः	प्रस्ताल्लग्वः	२०२४											

द्धांधोधः क्रमाद्बुधः । तिर्यकपंक्तीर्विरचयेत्तासु स्वैष्ठानुसारतः ॥२॥
प्रथमाल्पलिखेदंकानेकब्यादिक्रमात्सुधीः ॥ द्वितीयस्यां ब्यादिकां-
कान् द्विगुणात्तुरोत्तरम् ॥ ३ ॥ प्रथमालीगतानंकान् द्वितीया-
लीगतांकैः ॥ गुणयित्वा क्रमात्पंक्तौ तुरीयायां लिखेत्कविः ॥ ३ ॥
अर्द्धीकृत्य तुरीयांकल्लिखेत्पंचमपष्टयोः । तृतीयायां लिखेदंकान्मि-

नपंचमतुर्ययोः ॥ ५ ॥ अंत्यकोष्ठगतांकेभ्यो वृत्तादीनां
निर्णयः ॥ कर्त्तव्यः प्रत्ययश्चास्य प्रस्तारादुपलभ्यते ॥६॥ अथ
सूचीविधिः ॥ आदिगुर्वतगुर्वादिलघ्वंतलघुबुद्धये ॥ आद्यंतगु-
काद्यंतलघुबोधाय सूचिका ॥ १ ॥ कोष्ठेषु वर्णसंख्येषु व्याद्यं-
गन् द्विगुणान्यसेत् ॥ मर्कट्याया द्वितीयाली सैव सूची निग-
ते ॥ २ ॥ उपान्त्यकोष्ठगा ज्ञेया संख्यादिगुर्वादिकात् ॥ तत्पूर्व-
कोष्ठगाद्यंतगुरुसंख्या तथा लघौ ॥ ३ ॥ अयमर्थः । अष्टाक्षरप्रस्तारे
भेदाः २५६ तेष्वदिगुरवः १२८ अंतगुरवोपि १२८ अंतलघवः
२८ आदिलघवोपि १२८ आद्यन्तगुरवः ६४ आद्यंतलघवोपि
२८ सर्वत्रेयमेव रीतिः । अष्टाक्षरसूचीप्रदर्शनम् । वृत्तरत्नाकरे

१	२	४	८	१६	३२	६४	१२८	२५६
---	---	---	---	----	----	----	-----	-----

पट्ट प्रत्यया वर्णिताः । प्रस्तारो नष्ट उद्दिष्ट एकव्यादिलगक्रि-
यासंख्यानमध्वयोगश्च पडेते प्रत्यया मता इति । एषु प्रस्ताराद-
स्यो दर्शितचरा एव । एकद्व्यादिगुरुलघुभेदादयोपि मेवादिना
दर्शिता अपि पुनरेकव्यादिगलप्रत्ययेनाप्याह । वर्णान्वृत्तभवा
सैकानौत्तराधर्यतःस्थितान् । एकादिक्रमतश्चैतानुपर्युपरि
वेन्यसेत् ॥ उपान्त्यतो निवर्त्तेत त्यजत्रेकैकमूर्द्धतः । उपर्या-
गाद्धरोरेवमेकद्व्यादिगलक्रिया ॥१०॥ अत्रोद्धीके सर्वगुरोः संख्या
तीयांके एकगुरोस्तृतीयांके द्विगुरोश्चतुर्थांके त्रिगुरोः पञ्चमांके

चतुरक्षरप्रस्तारस्यैकव्यादि लगक्रियेयम् ॥

१			
१	४		
१	३	६	
१	२	३	४
१	१	१	१

सर्वलघोरित्येवं सर्ववृत्तेषु बोध्यः । चतुर-
क्षरप्रस्तारे एकगुरवश्चत्वारः ४ द्विगुरवः पट्ट
६ त्रिगुरवश्चत्वारः ४ चतुर्गुरुश्च भेद एक

चोभयाभ्यां या हि संगता । मातृका बीजरूपा सा मंत्रज्ञेः समुदा-
हृता' इतियामलोक्तेः। कानि बीजानि किं कर्मकराणि चोति पार्वत्या
पृष्टः शंभुरुवाच। 'कदाचिन्मेरुशिरसि देवर्षीणां समाजको मंत्रबीजप्र-
संगेन देवाः पृष्टा मुनीश्वरैः ॥ बीजत्वं कथमर्णानां प्रोच्यते मंत्र-
वित्तमैः । रमाबीजं धराबीजं मायाबीजं तथा परम् ॥ व्यवहारः
कथमयं वक्तव्यं दयया च नः । यतो जातं तु यद्बीजं तन्नामैव तदुच्य-
ते । बीजाद्यथांकुरोत्पत्तिः सेचनेन प्रजायते । वर्णबीजादपि तथा
देवः साक्षात्पाद्भवेत् ॥ इति साम्येन बीजत्वमर्णानामपि विद्यते ।
कल्पादौ वा यतो वर्णादाविर्भूतस्ततोऽमरः ॥ सवर्णो बीजतामाप
तन्नामैव मुनीश्वराः ॥ ' रमाया बीजं कारणं रमाबीजं, रमैव बीजं
कारणं यस्य तद्वा रमाबीजम् ।' हेतुर्ना कारणं बीजम्' इत्यमरः ।
इत्येवं सर्वत्र ज्ञेयमृतानि बीजानि कतिचिद्द्रक्ष्यामो वो हिताय वै ।
यथा त्रिपुरसुन्दर्या दक्षिणामूर्त्तये पुरा ॥ उक्तानि प्रीतया भक्त्या
तेनोक्तानि समासतः । स्वशिष्येभ्यश्च कृपया बीजानि प्राक्तनानि
वै ॥ तथा हि । 'पद्मा लक्ष्मीर्हरिणाक्षी सरोरुहनिवासिनी । कमला
रुक्मिणी चैव नारायणीप्रियाऽपि च ॥ लक्ष्मीबीजानि सप्तैव कृत्रिमा-
ण्यपराणि तु । श्रीम् ॥ १ ॥ परा भूतिस्तथा लज्जा मायापि सकला
कृशा । समस्तापि तथा क्षामा कृत्रिमाण्यपराणि तु । ह्रीम् ॥ २ ॥
कानः पद्मेपुरेवं च मदनो मन्मथस्तथा । मारः प्रद्युम्नकंदर्पावृ-
तान्यपराणि तु ॥ ह्रीम् ॥ ३ ॥ वाग्भवं मूढेर्बीजं च चारणं चंडके-
श्वरः । चंद्रोपि चमंवसनं वासनापि तथैव च ॥ चार्वाग्यपि च चर्मा-
पमस्त्यान्यपराणि तु ॥ ऐम् ॥ ४ ॥ शक्तिः शर्माऽपि विज्ञेयं शर-
च्छंके तथैव च । शक्तिर्बीजानि चत्वारि कृत्रिमाण्यपराणि तु ॥ सः
॥ ५ ॥ प्रणवं च तथा तारं व्यंशंतोमापि व्यंशकः । त्रासतारव एता-
नि बीजानि प्रणवस्य च ॥ ओम् ॥ ६ ॥ नमो विश्वे तथा स्तंभमौ-

बीजसंग्रहः]

मातृकाविलास

चाश्मरी तथा । अन्यानि कृत्रिम
: ॥ ७ ॥ स्कन्दं व्योमं च द्विवं च
बीजोद्धारमेतद्धि ततोऽन्यदनृतं वदेत्

च प्रियापि परमापि च । लंभापि
पराणि तु ॥ स्त्रीम् ॥ ९ ॥ आपो वनं त
। जलबीजानि पंचैव ह्यसत्यान्यपराणि
पुरं तुरंग चान्यदसत्यं तु सुरेश्वरि॥प
हनुर्वांलं विदुर्बुधाः । बीजान्येता
ण तु॥मंत्रबीजे द्वे मंत्रः फट् च ॥ १२

रसना तथा । क्रीबीजानि तथैता
॥१३॥वागुरा वायुपूज्यापि वांतदास्य
कृत्रिमाण्यपराणि वै । प्रीम् ॥ १
। चतुष्टयं तु

॥ चार्वांगीबीजे द्वे ह्रीं ऐं च ॥ १५ ॥
तथा॥ठकारे पंचबीजानि ह्यसत्यान
समंवरं व्योम आंबीजे च चतुष्टयम्
द्रयामले ॥ हंम् आम् द्वे ॥ १७ ॥ कल

। अपरं त्वनृतं ज्ञेयममृतेश्च
शब्द ॥ १८ ॥ अग्नी रेफश्च वा
जोद्धारणं वैव कृत्रिमं चापरं मतम्
घोणा हस्तश्च द्विरदं तथा । ह्रीं
पराणि तु ॥ ह्राम् ॥२०॥ भद्रका
जमम्॥भेम ॥२१॥ बाहोकें रामदं

स्त्वपरो मतः ॥ लम् ॥ २३ ॥ चंद्रः शीतांशुरिन्दुश्च शर्वरीपतिर
 व च । ताराधिपः सुधारश्मिः कृत्रिमाण्यपराणि तु ॥ चंद्रबीजे
 द्वे ऐं द्रां च ॥ २४ ॥ ऊर्मिर्वाचिस्तरंगश्च वंजीजोद्धार
 इष्यते । वम् ॥ २५ ॥ स्तनबीजं कुचं चैवमुरोजो हन-
 मेव च । जंजीजानि च चत्वारि कृत्रिमाण्यपराणि तु ॥ जम् ॥ २६ ॥
 शिवबीजं शंभुबीजं शर्वः शंकर एव च । गंजीजानि च चत्वारि
 कृत्रिमाण्यपराणि तु ॥ गम् ॥ २६ ॥ इच्छाबीजं स्पृहा
 कांक्षा लिप्साबीजं चतुर्थकम् । झंजीजान्येव ज्ञेयानि कृ० ॥
 झम् ॥ २७ ॥ नर्तकीबीजमत्युग्रं वेद्यापि गणिकापि च । पण्यबीजं
 पंच बीजानि खमिति तत्स्फुटं त्विह ॥ खम् ॥ २८ ॥ छविबीजं
 कांतिबीजं शोभापि सुपमा तथा । हांजीजान्येव चत्वारि कृ० ॥ हाम्
 ॥ २९ ॥ शुक्रबीजं तथा काव्यो भार्गवः कविबीजकम् । दैत्या-
 मात्यो महेशानि सुरासुरनमस्कृते ॥ त्रोंबीजपंचकं चैव कृत्रि० ॥
 शुक्रबीजे द्वे त्रों लृश्च ॥ ३० ॥ अभ्रबीजं च जीमूतमंबुदं जलदं
 धनम् । वींजीजानि च पंचैव कृ० ॥ वीम् ॥ ३१ ॥ अन्धिबीजं
 तथा सिंधुः सांवरं सागरस्तथा । रुंजीजानि च पंचैव कृ० ॥ रुम् ॥
 रंकाररुंकारयोर्भेदेन रमग्निबीजं रुमन्धिबीजं च ॥ ३२ ॥ कल्पबीजं
 च संवर्त्तं प्रलयं क्षयबीजकम् । क्षामिकं क्षुरकं क्षौद्रं तथा कल्पां-
 तबीजकम् ॥ ध्रुम् ॥ ३३ ॥ शतघ्नी श्यालिका श्याला शादला
 शुष्कला तथा । त्रोंबीजानि च पंचैव कृ० ॥ त्रोंम् ॥ ३४ ॥ अंबरं
 वस्त्रबीजं च शून्यं शक्तिरिति द्वयम् । हरितं हरिणीबीजं हरिद्रा-
 बीजमेव च ॥ ह्रोंबीजानि च पट्ट देवि कृ० ॥ अंबरबीजे आम् ह्रों-
 च ॥ ३५ ॥ स्कंदः कुमारबीजं च शरजन्मा पडाननः । शंभवः
 शालिर्गावीजं तथा पण्मुखबीजकम् ॥ टंजीजानि च सप्तैव कृ० ॥
 टम् ॥ ३६ ॥ नाट्यबीजं च नटनं तांडवं नृत्तबीजकम् । चंजीजानि च

तारि कृ० ॥ चम् ॥ ३७ ॥ वेधोबीजं विधिर्वेद्या स्वयंभूबीजमेव
 । कंवीजानि च चत्वारि कृ० ॥ कम् ॥ ३८ ॥ गर्जितं स्वन-
 च स्तनितं रसितं तथा । ठंवीजानि च चत्वारि कृ० ॥ ठम्
 ३९ ॥ वृष्टिबीजं च करकं वपोपलस्तु वार्षिकः । कूंवीजानि च
 कृ० ॥ कूम् ॥ ४० ॥ मृद्वीजं चैव ह्रींवीजं मृत्ता मृत्त्रा
 मृत्तिका ॥ ह्रीम् ॥ ४१ ॥ प्रस्थवीजं सानुबीजं शिखरं पुष्करं
 ॥ म्लौंवीजोद्धार एषैवैतदन्यः कृत्रिमः स्फुटः ॥ म्लौम् ॥ ४२ ॥
 दक्षिणामूर्त्तिविरचितबीजकोशसारः ॥ अथास्योदाहरणा-
 तल्लिखितान्येव कानिचिच्छेषामः ॥ तत्रादौ त्रिपुरामंत्रोद्धारः
 भूतिः कामं वाग्भवमेव च । शक्तिः प्रणवलज्जेपि
 शक्त्यादिकं ततः ॥ विपरीततया प्रोक्ता विद्याश्रीः पो-
 षशाक्षरी । त्रिकूटा सकलभद्रे विद्येयं षोडशाक्षरी ॥ इत्युद्दाम-
 रुद्रयामलेऽपि । हरिणाक्षी तथा माया कामं चैवाय वास-
 शरत्त्रयक्षं तथा क्षामा लक्ष्मीः शक्त्यादिकं ततः ॥ विपरी-
 प्रोक्ता विद्याश्रीः षोडशाक्षरी ॥ वामकेऽवरेऽपि । लक्ष्मीः
 मदनवाग्भवशक्तियुक्ता तारं च भूतिकमला कथितापि वि-
 शक्त्यादिकं तु विपरीततया च प्रोक्तं श्रीषोडशाक्षराविधिः
 पूर्णः ॥ इति ॥ कूटत्रयमत्रापि न ग्राह्यं तंत्रांतरसंमतेर-
 षोडशत्वं न स्यात् । कूटत्रयं वाग्भवकूटकामराजकूटशक्ति-
 ककारणकारङ्गकारलकारमहामाया इति वाग्भवकूटम् ।
 कामराजकूटम् ।
 शक्तिकूटमिति भेदत्रयम् ॥
 कण्डलद्वी हसकलद्वी सकलद्वी श्री-
 ओह्रींश्रीसोः ऐह्रींश्रींश्रीम् ॥ अथ लक्ष्मीमंत्रो-
 कूटं समहस्तस्यैकत्वादेकत्वमेव पञ्चानां पण्णां चतुर्णां च वर्णानां ग-
 षोडशल्यव्यापातापत्तेः ॥

द्वारः ॥ तदुक्तं रुद्रयामले । हरिणाक्षी परा त्र्यक्षं लक्ष्मीर्वाज
 त्रयं त्विदम् । विपरीततया प्रोक्तं सत्वरं फलदायकम् ॥ शंभोः शंकारि
 नीरं च तर्दते द्विजसत्तम ॥ अथे तत्स्वरूपम् ॥ ओं ह्रीं श्रीं लक्ष्मि महा
 लक्ष्मि सर्वकामप्रदे सर्वसौभाग्यदायिनि अभिमतं प्रयच्छ सर्वसंबन्धो
 सुरूपे सर्वदुर्जयविमोचिनि । ह्रींसिः स्वाहा ॥ अथ सरस्वतीमंत्रोद्धार
 शारदापटले । तारं लज्जा वाग्भवश्च परा प्रणव एव च । वीजं प
 अशिरो ज्ञेयमंते ज्ञेयं नम इति ॥ अथ स्वरूपम् ॥ ओं ह्रीं ऐं ह्रीं अ
 वाग्देव्यै नमः ॥ अथ तारामंत्रोद्धारो भैरवसर्वस्वे ॥ तारं व्योपं तय
 कांता माया वाग्भवमेव च । कूर्चं चैव महेशानि ह्यन्ते फट्ठद्रय
 तथा ॥ अथ स्वरूपम् ॥ ओं ह्रीं स्त्रीं ह्रीं ऐं हूं उग्रतारे फट्स्वाहा ॥ ततो
 भुवनेश्वरीमंत्रोद्धारः कुब्जिकासर्वस्वे । प्रणवश्च तथा माया कमल
 मन्मथस्तथा । अंते विश्वं नाम मध्ये प्रोक्तं तुभ्यं महेश्वरि ॥ प्रोक्तो
 यं भुवनेश्वर्या मनुस्तुर्याक्षराभिधः ॥ अथ स्वरूपम् ॥ ओं ह्रीं श्रीं
 ह्रीं भुवनेश्वर्यै नमः ॥ अथ मातंग्याः कुलसिद्धसंताने । तोमा काली
 तथा लक्ष्मीर्वागुराद्रयमेव च । चारुकं चयवीजानि ह्यादौ प्रोक्तानि
 शंभुना ॥ अन्त्ये जिह्वा तथा पद्मं लज्जां नीरजमेव च । वासना पङ्कज
 चैव वनं प्रोक्तं तु शूलिना ॥ अस्य स्वरूपम् ॥ ओं क्रौं श्रीं प्रीं प्रीं ह्रीं उ
 च्छिष्टां चण्डालिनि देवि महापिशाचिनि मातंगि देवि क्रींठः ह्रींठः
 ह्रींठः स्वाहा ॥ अथ शारिकामंत्रोद्धारोस्त्रिपुरशिरोमणौ ॥ तारं माया
 श्रिया कूर्चं सिधुरं शून्यमेव च । कल्याणं शारिकादेव्या वीज
 सताक्षरं स्मृतम् । अन्त्ये स्तंभं च विज्ञेयं शारिकामंत्रमुत्तमम् ।
 अस्य व्यक्तिः ॥ ओं ह्रीं श्रीं हूं ह्रीं आं शं शारिकायै नमः ॥ अथ राज्ञीमंत्रो
 द्वारः । तारं लज्जा श्रियमग्निः कामः शक्तिः पडक्षरः । वीजं च पट्ट
 शिरो ज्ञेयं ततः पञ्चवमुद्धरेत् ॥ भगवत्यै तथा राज्ञ्यै ह्यते माया च
 ठद्रयम् । एभिः सह मनुः प्रोक्तो राज्ञः पंचदशाक्षरः ॥ स्वरूप

ह॥ ओं ह्रीं श्रीं रां क्लीं सौः भगवत्यै राइये ह्रीं स्वाहेति श्यामातंत्रे ॥ भे-
 त्रस्तु कुलचूडामणौ ॥ प्रणवश्च विभूतिश्च हकारान्ता तथैव चावि-
 च्छत्तयग्निबीजानि संयोज्य वाग्भवं तथा ॥ मदनं च तथा शंकाबीजं
 राक्षरं वदेत् । ठद्वयेन समायुक्तः प्रोक्तो विंशाक्षरो मनुः ॥ स्वरू-
 पः ॥ ओं ह्रीं श्रीं ह्रीं स्रं ऐं क्लीं सौः भेडाभगवति हंसरूपिणि स्वाहा ॥ अथ
 ज्वालामुखीमंत्रोद्धारः शारदाटीकायाम् । तारं लजां श्रियं चैव मन्ते
 र्गपुरं पयः । बीजं च अक्षरं देव्या ज्वालामुख्याः सुरेश्वरि ॥ स्वरू-
 पः ॥ ओं ह्रीं ज्वालामुखिममशत्रून्भक्षय २ हूं फट् स्वाहा । एते दश
 विद्यामंत्रा एषां फलानि ॥ मुक्तिं ददाति त्रिपुरा लक्ष्मी-
 मीं ददाति च । विद्यां ददाति वाग्देवी प्रत्येकं जन्म निश्चला ॥
 १ तारयति क्लेशाद्राज्यं तु भुवनेश्वरी । मातंगी राक्षसी सातुभीतिं
 ति नित्यशः ॥ शारिका शं ददात्येव संततिं लोकपूजिताम् ॥
 ३ राज्ये राजवश्यं भेडा भयविनाशिनी ॥ धनं ज्वालामुखी
 भक्तेभ्यश्च प्रयच्छति । एता देव्य इष्टदात्र्यो जपहोमार्चना-
 भेः ॥ अथ त्रिपुरासखीनां मंत्रोद्धारः । तत्रादौ भद्रकाल्याः । काली-
 कूर्चयुग्मं लजायुग्मं च भद्रिका ॥ भद्रकालिपदं द्यूयाद्रीजानि प्र-
 शंसतः ॥ ठद्वयेन समायुक्तो भद्रकालीमहामनुः ॥ इति श्यामा-
 । अस्य व्यक्तिः । क्रौं क्रौं क्रौं हूं हूं ह्रीं ह्रीं भिं भद्रकालिभे ह्रीं ह्रीं हूं हूं
 ह्रीं क्रौं स्वाहा ॥ अथ च्छिन्नामंत्रोद्धारश्छिन्नाशिरोमणौ । त्र्यंबकः
 पद्मा चारुकं च सुरेश्वरी । अन्त उच्छ्रूनवाजं च फट्ठद्वयेन
 युतम् ॥ प्रकाशमाह । ओं ह्रीं श्रीं ह्रीं छिन्नमस्तके फट् स्वाहा ॥ अथ
 मंत्रोद्धारस्तुरीतंत्रे । प्रणवस्तारका ज्योतिस्तारा ह्यंते नम इति ।
 गमूलमिदं प्रोक्तं स्वतंत्रे शंभुना स्फुटम् ॥ स्वरूपम् ॥ ओं हुं त्रां त्रौं
 तुय्यं नमः ॥ द्विभेदात्मके त्वागमलहर्ष्याम् । लक्ष्मीं लजां
 । मायां मात्रां द्वादशकामथ । वज्रवैरोचनायै द्वे माये फट् स्वा-

सुरेश्वरि । कुलवागीश्वरिदेव्याश्चतुर्विंशाक्षरो मनुः ॥ अथास्य
 क्तः । ओं क्लीं ह्रीं श्रीं ह्रीं ह्रीं प ह स्ते कुलवागीश्वरिणोः । खंठः खींठः स्वा
 ॥ अथ पंचवालकमंत्राः । हेरं वंशरजन्मानौ कार्तवीर्यार्जुनस्त-
 हनुमान् भैरवश्चैव कथिताः पंच वालकाः ॥ इति भैरवीतंत्रे ॥
 केश्वरे तु । हेरं वंशरजन्मानौ महामृत्युंजयस्तथा । कार्तवीर्या-
 श्वैव हनुमद्भैरवौ तथा ॥ कुमाराः पट्टच संप्रोक्ताः । इति । रुद्रया-
 तु । गणेशो वटुकश्चैव स्कंदो मृत्युञ्जयस्तथा । कार्तवीर्या-
 श्वैव सुग्रीवो हनुमास्तथा ॥ कुमाराः सप्त विख्याता इत्युक्तामि-
 ॥ तत्रादौ गणेशमंत्रोद्धारो रुद्रयामले । प्रणवं कमलं लज्जां
 पं मठवीजकम् । शंकरं पट्टछिरोमंत्रं ततः पट्टवमुद्धरेत् ॥ गण-
 ततः पश्चाद्भरवरदमेवच । सर्वं जनं ततः पश्चान्मे वशमानये
 व ॥ अन्त्येऽपि ठद्वयं ज्ञेयमष्टविंशाक्षरो मनुः ॥ स्वरूपम् ॥
 श्रीं ह्रीं क्लीं ग्लौं गं गणपतेवरवरदसर्वजनमेवशमानयस्वाहा ॥ अथ
 रस्य कुलचूडामणौ । प्रणवं छविबीजश्च मंत्रश्च द्विशिरः स्मृ-
 ॥ मध्ये कुमाराय नमः अन्ते नीरमुदाहृतम् ॥ उदाहरणम् ।
 ॥ कुमाराय नमः स्वाहा ॥ अथ कार्तवीर्यार्जुनस्य डामरतंत्रे ।
 ॥ वायुपूज्यां च चारुकं मन्मथस्तथा । शुकबीजं तथा शून्यं
 ॥ रसनां तथा ॥ चंद्रं डिवं च कूलं च तुरगं च सुरेश्वरि ।
 तन्नाम विज्ञेयं कार्तवीर्यार्जुनाय च ॥ अन्ते पयो मनुः प्रोक्त
 वंशाक्षरः शिवे ॥ व्यक्तिरस्य । ओं प्रीं श्रीं क्लीं श्रीं आं श्रीं क्लीं ऐं ह्रीं हुं
 कार्तवीर्यार्जुनाय स्वाहा ॥ अथ हनुमतः कुलचूडामणौ । प्रणवं
 बीजं च विभूतिस्तदनंतरम् । हनुमते ततः पश्चाद्रामदूताय
 मः ॥ लंकाविध्वंसनायैवमंजनीगर्भसं ततः । भूताय शाकि-
 च डाकिनी तदनंतरम् ॥ विध्वंसनाय किलिद्धौ बुबुकारेण
 नः । विभीषणाय हनुमद्देवाय तदनंतरम् ॥ त्र्यक्षं माया दारि-

हया युते ॥ स्वरूपम् । श्रीं ह्रीं ह्रीं ऐं व्रवैरोचनाये ह्रीं ह्रीं फट् स्वाहा ॥
 अथ दक्षिणाकालीमंत्रोद्धारः श्यामारहस्ये । कुंतीत्रयं तीर्युग्मं
 क्षामयुग्मं ततोभिधाम् । दक्षिणाकालिकेत्येवमन्ते कालीत्रयं पुनः ॥
 कूर्चयुग्मं परायुग्मं पयश्चैव सुरेश्वरि । दक्षिणाकालिकायाश्च हनुद्रां-
 विंशकार्णकः ॥ स्वरूपम् । क्रौं क्रौं क्रौं हूं हूं ह्रीं ह्रीं दक्षिणाकालिके क्रौं क्रौं
 क्रौं हूं हूं ह्रीं ह्रीं स्वाहा ॥ अथ श्यामामंत्रः श्यामातंत्रे । हरिणाक्षीं तथा
 जिह्वां कालीजिह्वाचतुष्टयमाततः सुधारसे श्यामे कृष्णशापं विमो-
 चय ॥ अमृतं स्रावय स्वाहा श्यामामंत्र उदाहृतः ॥ उदाहरणम् ॥
 श्रीं ह्रीं क्रौं क्रौं क्रौं क्रौं क्रौं सुधारसे श्यामे कृष्णशापं विमोचयामृतं स्राव-
 य स्वाहा ॥ अथ कालरात्र्या उद्धारस्तत्कल्पे । प्रणवो वासना माया
 मन्मथः कमला तथा । वीजं पञ्चशिरो ज्ञेयं ततः पञ्चमुद्धरेत् ॥
 ततो मध्येऽभिधां त्यक्त्वा ह्यन्ते सर्ववशं कुरु । नीरं देहियुगं चैव
 मध्ये त्यक्त्वाभिधां ततः ॥ गणेश्वर्य्यं तथा चांते विश्वं च समु-
 दाहृतम् ॥ अस्य व्यक्तिः । ओं ऐं ह्रीं क्लीं श्रीं कालेश्वरि सर्वजनम-
 नोहारिणिसर्वमुखस्तंभनिसर्वराजवशंकरिसर्वदुष्टनिर्दालिनिसर्वस्त्री-
 पुरुपाकर्षिणिवंदीशृंगलास्रोट्यर २ सर्वशत्रून्भंजय २ द्वेष्यान्निर्द-
 लय २ सर्वान्स्तंभय २ मोहनास्त्रेण द्वेषिणमुच्चाटय २ सर्व
 वशं कुरु स्वाहा देहि २ सर्वकालरात्रिकामिनिगणेश्वर्य्ये नमः ॥ अथा-
 न्नपूर्णांमंत्रोद्धारः कामेश्वरीतंत्रे । तारं परापि कमला मीनकेतन एव
 च ॥ विश्वं ततो भगवति माहेश्वरि ततः पुनः ॥ अन्नपूर्णे ठद्रयं च म-
 नुर्विंशाक्षरः स्मृतः ॥ व्यक्तिरस्य । ओं ह्रीं श्रीं क्लीं नमो भगवति मा-
 हेश्वरि अन्नपूर्णे स्वाहा ॥ अथ कुलवागीश्वरीमंत्रोद्धारो मुंडमालायाम् ।
 प्रणवं मदनं चैव स्कंदं नारायणप्रियाम् । तटं तथेच्छा वीजं च
 ततः पञ्चमुद्धरेत् ॥ झपहस्ते ततः पश्चात्कुलवागीश्वरि तथा ।
 अन्ते च वासना वीजं पञ्चं कांक्षापि नीरजम् ॥ नर्तकी वीजमं भोजं पय-

णाक्षीव्योपः स्कंदं तथैव च।पुरमापस्तथांतेच सतपष्टचक्षरो मनुः॥
उदाहरणम् । ओं ऐं ह्रीं हनुमते रामदूताय लंकाविध्वंसनायां जनीग-
भंसंभूताय शाकिनी डाकिनी विध्वंसनाय किलिबुबुकारेण विभीषणाय
हनुमदेवाय ओं ह्रीं श्रीं ह्रीं ह्रीं हां फद् स्वाहा ॥ अथ भैरवस्य रुद्रयामले ।
प्रणवं मन्मथं चैव मध्रवीजसमन्वितम् । अविधवीजं कल्पवीजं
शतघ्नीवीजसंयुतम् ॥ मायां मध्येऽपि षट्कभैरवायाऽमरी
तथा । अन्ते यो भैरवस्यायं मनुरष्टादशाक्षरः॥ उदाहृतिः । ओं ह्रीं
वीं रूं ध्रुं घ्नीं ह्रीं वटुकभैरवाय नमः स्वाहा ॥ अथ महामृत्युंजयस्यागम
लहय्याम् । त्र्यक्षं हृज्जं शक्तिशोभेऽपि शंकां मा तस्माद्दे पालयद्दे
तथैव । तस्माच्छक्तिः खं शरद्धृज्जत्रासौ मंत्रोद्धारं देवमृत्युंजयस्य ॥
ओं जूं सः हंसः मां पालय पालय सो हंसः जूं ओम् ॥ अथ सुग्रीवस्या-
गमशिरोमणौ । तारं माया वाग्भवं मन्मथं च शक्तिर्मध्ये नाम
त्यक्त्वा तथांते कालीपद्मौ कूर्चपद्मौ समस्तापद्मौ नीरं ह्येप सुग्री-
वमंत्रः ॥ स्वरूपमाह । ओं ह्रीं ऐं ह्रीं सः सुग्रीवदेवताय क्रौंठः हूंठः
स्वाहा ॥ अथ नवग्रहमंत्राः । आदित्ये दुजशुक्राश्च गुर्विदू
परमेश्वरि । एते पञ्च महेशानि पञ्चपोर्वाणदेवताः ॥ भौमार्किराहव-
श्चैव त्रय एते मुनीश्वराः । देवस्य खंडपरशोर्लोचनत्रयदेवताः ॥
केतुश्च परमेशानि भूमेदेवः प्रकीर्तितः । एते नवग्रहाः प्रोक्ताः शंभुना
रुद्रयामले ॥ तत्रादौ पञ्चस्वादित्यस्य विश्वनाथसारोद्दारे । प्रणवं
चांबरं लक्ष्मीर्व्योमवीजं तथैव च । वीजं तुर्यशिरो ज्ञेयं मनुर्व्याष्टा-
क्षरः स्मृतः ॥ ओं ह्रीं श्रीं आं ग्रहाधिराजायादित्याय स्वाहा ॥
अथ बुधस्य स्वतंत्रे प्रणवं च तथा स्कंदं रसज्ञा च पडाननः । मध्ये-
ऽपि ग्रहनाथाय बुधाय च ततः परम् ॥ नीरञ्च सोमपुत्रस्य मनुश्चतुर्द-
शाक्षरः ॥ स्वरूपम् ॥ ओं ह्रीं क्रौंठं ग्रहनाथाय बुधाय स्वाहा ॥ अथ शुक्र-
स्यागमशिरोमणौ ॥ प्रणवं मूर्द्धवीजं च स्तनवीजसमन्वितम् ॥ शिववीजं

तो मध्ये ग्रहेश्वराय वै पुनः ॥ शुक्रायान्तिश्मरी चैव बालश्चतुर्दशा-
 ः ॥ उदाहृतिः । ॐ ऐंजंग्रहेश्वरायशुक्रायनमः ॥ अथ बृहस्प-
 स्त्रिपुरातिलके । त्र्यक्षं मायापि सौभाग्या सुरासुरनमस्कृते । तरं-
 ेइये संयोज्य चार्वांगी हिंगुवीजकम् ॥ ऊर्द्धं च पट्टं शिरोवीजं
 तः पञ्चमुद्धरेत् ॥ ततो ग्रहाधिपतये बृहस्पतय एव च ॥ ततो
 रिबहश्चैव पद्मं लक्ष्मीं तु नीरजम् । वासना पंकजं चैवमन्ते प्रोक्तं
 नः शिवे ॥ अथोदाहरणम् । ॐ ह्रीं श्रीं व्हीं ऐं ग्लो ग्रहाधिपतये बृह-
 तये वीं ठः श्रीं ठः ऐं ठः स्वाहा ॥ अथ चंद्रस्य कालीपटले । त्र्य-
 च हरिणाक्षी च कुन्तीवीजसमन्वितम् । हरेतिशब्दं संयोज्य शून्या-
 स्वारसंयुतम् ॥ नाद्यवीजं ततो मध्ये चंद्रायान्तिश्मरी स्मृता ॥
 रूपम् । ॐ श्रीं क्रीं ह्रीं व्हीं चंद्राय नमः ॥ अथ त्रिग्रहमंत्रोद्धारस्त-
 दो भौमस्य । चारणं हरिणीवीजं रुक्मिणी शर्वरीपतिः विधोवीजं
 तोमध्ये ग्रहाधिपति वै ततः ॥ भौमायान्ति पयः प्रोक्तो मनुः पञ्चद-
 क्षरः ॥ शारदाटीकायाम् ॥ अथोद्धार ॥ ऐं ह्रीं श्रीं व्हीं क्रीं ग्र-
 धिपतिभौमायस्वाहा ॥ अथ शनेश्वरस्यागमलहय्याम् ।
 रं लज्जां त्रियं चैव वीजं त्रिशिर ऊर्द्धतः । ग्रहचक्रवर्ति-
 णि शनेश्वराय वै ततः । मदनं वासना शक्तिरन्ते नीरमुदाहृ-
 तम् । शनेश्वरस्य देवेशि मनुर्विंशाक्षरः स्मृतः ॥ स्वरूपम् । ॐ ह्रीं
 त्रिग्रहचक्रवर्तिने शनेश्वराय कुं ऐं सः स्वाहा ॥ अथ राहोरागमलहर्या-
 । प्रणवं रसनायुग्मं तटयुग्मं च गर्जितम् । ततः कंधारिणे च
 हवे हव्यवाहनः ॥ लज्जा लक्ष्मीस्तथा भीमा इन्ते वनमुदाहृतम् ।
 होर्विंशाक्षरो धालो यथाभीष्टफलप्रदः ॥ स्वरूपम् । ॐ क्रीं क्रीं
 तटंकंधारिणे राहवे रं ह्रीं श्रीं भैं स्वाहा ॥ अथ केतोस्तंत्रमुक्तावली ।
 वं साधको वृष्टिस्ततोऽपि शूररूपिणे । केतवेऽपि ततः पश्चा-
 दशंकापयस्तथा ॥ केतोरयं महामंत्रो देवि पंचदशाक्षरः ॥

णाक्षी व्योपः स्कंदं तथैव चापुरमापस्तथांतेच सप्तपष्ट्यक्षरो मनुः॥
उदाहरणम् । ओं ऐं ह्रीं हनुमते रामदूताय लंकाविध्वंसनायां जनीग-
र्भसंभूताय शाकिनीडाकिनीविध्वंसनाय किलिबुबुकारेण विभीषणाय
हनुमदेवाय ओं ह्रीं श्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं फट् स्वाहा ॥ अथ भैरवस्य रुद्रयामले ।
प्रणवं मन्मथं चैव मभ्रवीजसमन्वितम् । अञ्चिवीजं कल्पवीजं
शतग्रीवीजसंयुतम् ॥ मायां मध्येऽपि वटुकभैरवाया इमरी
तथा । अन्ते यो भैरवस्यायं मनु रष्टादशाक्षरः ॥ उदाहृतिः । ओं ह्रीं
वीं रूं ध्रूं श्रीं ह्रीं वटुकभैरवाय नमः स्वाहा ॥ अथ महामृत्युंजयस्यागम
लहय्याम् । ज्यक्षं ह्रजं शक्तिशोभेऽपि शंकां मा तस्माद्दे पालयद्दे
तथैव । तस्माच्छक्तिः खं शरद्धृजत्रासौ मंत्रोद्धारं देवमृत्युंजयस्य ॥
ओं जूं सः हंसः मां पालय पालय सो हंसः जूं ओम् ॥ अथ सुग्रीवस्या-
गमशिरोमणौ । तारं माया वाग्भवं मन्मथं च शक्तिर्मध्ये नाम
त्यक्त्वा तथांते कालीपद्मौ कूर्चपद्मौ समस्तापद्मौ नीरं ह्येप सुग्री-
वमंत्रः ॥ स्वरूपमाह । ओं ह्रीं ऐं क्लीं सः सुग्रीवदेवताय क्रीं टः हूं टः
स्वाहा ॥ अथ नवग्रहमंत्राः । आदित्ये दुजशुक्राश्च गुर्विदू
परमेश्वरि । एते पञ्च महेशानि पञ्चेपोर्वाणदेवताः ॥ भौमार्किराहव-
श्चैव त्रय एते मुनीश्वराः । देवस्य खंडपरशोर्लोचनत्रयदेवताः ॥
केतुश्च परमेशानि भूमेदेवः प्रकीर्तितः । एते नवग्रहाः प्रोक्ताः शंभुना
रुद्रयामले ॥ तत्रादौ पञ्चस्वादित्यस्य विश्वनाथसारोद्धारे । प्रणवं
चांबरं लक्ष्मीव्यामवीजं तथैव च । बीजं तुर्यशिरो ज्ञेयं मनुर्द्व्यष्टा-
क्षरः स्मृतः ॥ ओं ह्रीं श्रीं आंग्रहाधिराजायादित्याय स्वाहा ॥
अथ बुधस्य स्वतंत्रे प्रणवं च तथा स्कंदं रसज्ञा च पडाननः मध्ये-
ऽपि ग्रहनाथाय बुधाय च ततः परम् ॥ नीरञ्च सोमपुत्रस्य मनुश्चतुर्द-
शाक्षरः ॥ स्वरूपम् ॥ ओं ह्रीं क्रीं टं ग्रहनाथाय बुधाय स्वाहा ॥ अथ शुक्र-
स्यागमशिरोमणौ ॥ प्रणवं मूर्द्धवीजं च स्तनवीजसमन्वितम् ॥ शिवबीजं

मध्ये ग्रहेश्वराय वै पुनः ॥ शुक्रायातिश्मरी चैव बालश्चतुर्
 . ॥ उदाहृतिः । ॐ ऐं जंग्रहेश्वरायशुक्रायनमः ॥ अथ बृह
 । त्र्यक्षं मायापि सौभाग्या सुरासुरनमस्कृते ।
 संयोज्य चार्वांगी हिगुबीजकम् ॥ ऊर्द्धं च पट्टं शिरो
 : पल्लवमुद्धरेत् ॥ ततो ग्रहाधिपतये बृहस्पतये एव च ॥
 श्वैव पद्मं लक्ष्मीं तु नीरजम् । वासना पंकजं चैवमन्ते !
 : शिवे ॥ अयोदाहरणम् । ॐ ह्रीं श्रीं वृक्षो ऐं ग्लौं ग्रहाधिपतये
 वींठः श्रींठः ऐंठः स्वाहा ॥ अथ चंद्रस्य कालीपटले ।
 च हरिणाक्षी च कुंतीबीजसमन्वितम् । हरेतिशब्दं संयोज्य शु
 तम् ॥ नाद्यबीजं ततो मध्ये चंद्रायतिश्मरी स्मृत
 । ॐ श्रीं क्रौं ह्रीं ह्रीं चं चंद्राय नमः ॥ अथ त्रिग्रहमंत्रोद्धार
 ॥ भौमस्य । चारुणं हरिणीबीजं रुक्मिणी शर्वरीपतिः । विधो
 ॥ मध्ये ग्रहाधिपति वै ततः ॥ भौमायाति पयः प्रोक्तो मनुः प
 : ॥ शारदाटीकायाम् ॥ अथोद्धार ॥ ऐं ह्रीं श्रीं द्रां व
 धिपतिभौमायस्वाहा ॥ अथ शनैश्वरस्यागमलहृष्याम
 लजां त्रियं चैव बीजं त्रिशिर ऊर्द्धतः । ग्रहचक्र
 शनैश्वराय वै ततः । मदनं वासना शक्तिरन्ते नीरमुद
 । शनैश्वरस्य देवेशि मनुर्विशाक्षरः स्मृतः ॥ स्वरूपम् । ॐ
 त्रिग्रहचक्रवर्तिने शनैश्वराय क्लीं ऐंसः स्वाहा ॥ अथ राहोरागमलह
 । प्रणवं रसनायुग्मं तटयुग्मं च गर्जितम् । ततः पृथकारिणे
 हृष्यवाहनः ॥ लजा लक्ष्मीस्तथा भीमा द्युते वनमुदाह
 विशाक्षरो बालो यथाभीष्टफलप्रदः ॥ स्वरूपम् । ॐ श्रीं
 कधारिणो राहवे रं ह्रीं श्रीं भैस्वाहा ॥ अथ केतोस्तंत्रमुक्ताव
 साधको वृष्टिस्ततोऽपि क्रूररूपिणे । केतवेऽपि ततः प
 ॥ केतोरयं महामंत्रो देवि पंचदशाक्षरः

ॐ ह्रीं क्लृं क्लृं रूपिणेकेतवे ऐं सौः स्वाहा ॥ अथ पार्वत्या पृष्टो रुद्रो
 मातृकाक्रमतो बीजान्याह । शृणु देवि प्रवक्ष्यामि मंत्रकोशं सुवि-
 स्तरम् । मुनीनां सूचितो यश्च दक्षिणामूर्तिना पुरा ॥ ईश्वर उवाच ॥
 आत्मबीजमकारं च स्वान्तहृद्बीजमेव च । मानसं च मनोबीजं
 पैतामहमिति स्मृतम् ॥ अपरमनृतं ज्ञेयमकारस्य सुरेश्वरि ॥ अ ॥ १ ॥
 शून्यं खमंवरं व्योम वैष्णवं चोति भापितम् । आकारस्यानृतम-
 न्यदुक्तं भैरवतंत्रके ॥ आ ॥ २ ॥ इंद्रबीजं तथा जिष्णुर्मरुत्वान्म-
 घवा हरिः । शैवं चेकारवर्णस्य कृत्रिमं त्वपरं वदेत् ॥ इ ॥ ३ ॥
 बुद्धिबीजं तथा मेधा धीबीजं च मतिस्तथा । ऐंद्रं तथैव विज्ञेयमी-
 कारस्यानृतं परम् ॥ ई ॥ ४ ॥ रुतिबीजं तथा नंदा वामनं वा तु बी-
 जकम् । सौर्यमुकारबीजानि कृत्रिमाण्यपराणि तु ॥ उ ॥ ५ ॥ कचबी-
 जं तथा केशं मूर्द्धजं च शिरोरुहम् । ऐंदवं त्वनृतं चान्यदूकारस्य
 सुरेश्वरि ॥ ऊ ॥ ६ ॥ पाप्मबीजं तथा पापं किल्बिषं कल्मषं तथा ॥ किं करी
 बीजमेतच्च मंगलं त्वनृतं परम् ॥ ऋकारस्य रहस्येऽस्मिन्काल्याः
 प्रोक्तं सुरेश्वरि ॥ ऋ ॥ ७ ॥ कृपाबीजं दयाबीजं करुणा कार्पिकं तथा ॥
 ऋकारस्यानृतं चान्यद्भापितं विश्वयामले ॥ ऋ ॥ ८ ॥ विश्वबीजद्वयं ज्ञेयं
 लृकारं च नम इति ॥ व्यक्तबीजं जगद्बीजं गौर्वं प्रोक्तं मया शिवे ॥ लृका-
 रस्यानृतं वान्यत्तदुक्तं रुद्रयामले ॥ लृ ॥ ९ ॥ गंगाबीजं स्वर्दुनी
 च नाकवापी च स्वर्णदी । शक्रमन्यदसत्यं च लृकारस्य मयोदि-
 तम् ॥ लृ ॥ १० ॥ एकादशी मातृका च लताबीजं तथैव च ।
 वल्लीबीजं च वाराकी तदन्यदनृतं मतम् ॥ अपरञ्च मया ख्यातमे-
 कारस्य सुरेश्वरि । कुलचूडामणौ ग्रंथे रचिते मांत्रिकोत्तमैः
 ॥ ए ॥ ११ ॥ वाग्भवमूर्द्धबीजं च चारणं चंडिकेश्वरः । चंद्रोऽपि
 चमंवसनं वासनाऽपि तथैव च ॥ चार्वाग्यपि च चमांणं मात्रां द्वाद-
 काय . । रोहं ख्यातं मया देवि ऐकारस्यानृतं परम् ॥ ऐं ॥ १२ ॥

त्वं च तथा तारं त्र्यक्षं तोमापि त्र्यम्बिका । त्रासस्तारव ईशानि
 त्वं च मया स्मृतम् ॥ ओं ॥ १३ ॥ मोक्षबीजं तथा मुक्तिज्ञानं
 पापघ्नकम् । आगस्त्यं च मया ख्यातं ग्रंथे भैरवतंत्रके ॥ ओं
 १४ ॥ अर्वाबीजं वृक्षबीजं च पादपं च धरारुहम् । भूरुहश्च मया ख्या-
 तमनृतं त्वपरं वदेत् ॥ अम् ॥ १५ ॥ नागबीजं भूपरश्च भाग्यबीजं च भा-
 वम् । प्रौढं ख्यातं मया देवि अःशब्दस्यानृतं परम् ॥ अः
 १६ ॥ ककारं च शिरोबीजं मृद्धबीजं च वारुणम् । वेधोऽपि-
 पिधिर्ब्रह्मा स्वयंभूबीजमेव च ॥ ककारस्य मया ख्यातमनृतं
 त्वपरं वदेत् ॥ कम् ॥ १७ ॥ नभोबीजं पुष्करं च द्योबीजं चक्रवा-
 कम् । यष्टरथवसं चैव प्रोक्तं त्रिपुरया स्वयम् ॥ रम् ॥ १८ ॥
 त्वबीजं शंभुबीजं शर्वश्च शंकरस्तथा । गकारस्यानृतं चान्यद्ब्राहि-
 णि मया प्रिये ॥ गम् ॥ १९ ॥ जिनबीजं पढभिज्ञं च मारजि-
 जिमेव च । मायात्मजोऽर्कबंधुश्च गौतमं त्वनृतं परम् ॥ पका-
 न्य मया ख्यातं ग्रंथे वै रुद्रयामले ॥ घम् ॥ २० ॥ पढाननः
 रजन्मा स्कंदः कुमारबीजकम् । शांभवः शालिगीबीजं त्वनृतं
 त्वपरं मतम् ॥ ङम् ॥ २१ ॥ नाट्यबीजं च नटनं तांडवं नृत्तबीज-
 म् । चकारस्य मया ख्यातं ग्रंथे भैरवतंत्रके ॥ चम् ॥ २२ ॥
 निबीजमर्कजं च पंगुबीजं तथैव च । कालं च सौरबीजं च सूति-
 दरबीजकम् ॥ छम्बीजं च मया प्रोक्तं ग्रंथे कामेश्वरे शिवे । छम्
 २३ ॥ शानिबीजे द्वे छ ए ॥ स्तनबीजं कुचं चैव मुखरोजो हृज्जमेव च ॥
 कारस्य मया ख्यातमतोन्यदनृतं स्मृतम् ॥ जम् ॥ २४ ॥ इच्छा-
 जिं स्पृहा कांक्षा लिप्ता बीजचतुष्टयम् । झकारस्य मया ख्यातम-
 त्यमपरं स्मृतम् ॥ झम् ॥ २५ ॥ यमबीजं कालबीजं कृतान्तं
 मवार्तिकम् ॥ कानाशं मृत्युबीजं च भकारस्य मयोदितम् ॥ भम्
 २६ ॥ गर्जितं स्वनबीजं च स्तनितं रसितं तथा ॥ टकारस्य मया-

ॐ ह्रीं क्लृं क्लृं रूपिणे केतवे ऐं सोः स्वाहा ॥ अथ पार्वत्या पृष्टो रुद्रो
 मातृकाक्रमतो बीजान्याह । शृणु देवि प्रवक्ष्यामि मंत्रकोशं सुवि-
 स्तरम् । मुनीनां सूचितो अथ दक्षिणामूर्तिना पुरा ॥ ईश्वर उवाच ।
 आत्मबीजमकारं च स्वान्तहृद्बीजमेव च । मानसं च मनोबीजं
 पेतमहामिति स्मृतम् ॥ अपरमनृतं ज्ञेयमकारस्य सुरेश्वरि ॥ अ ॥ १ ॥
 शून्यं समंवरं व्योम वेष्णवं चोति भाषितम् । आकारस्यानृतम-
 न्यदुक्तं भैरवतंत्रके ॥ आ ॥ २ ॥ इंद्रबीजं तथा जिष्णुमरुत्वान्म-
 पत्रा हरिः । शिवं चेकारवर्णस्य कृत्रिमं त्वपरं वदेत् ॥ इ ॥ ३ ॥
 बुद्धिर्बीजं तथा मेधा धीर्बीजं च मतिस्तथा । ऐंद्रं तथैव विज्ञेयभी-
 कारस्यानृतं परम् ॥ इं ॥ ४ ॥ रुतिबीजं तथा भंदा वामनं वा तु बी-
 जम् । सोपंशुकारबीजानि कृत्रिमाण्यपराणि तु ॥ उ ॥ ५ ॥ कचबी-
 जं तथा केशं मूर्धनं च शिरोरुहम् । ऐंदवं त्वनृतं चान्यदृकारस्य
 सुरेश्वरि ॥ उ ॥ ६ ॥ पाप्मबीजं तथा पापं किल्विषं कल्मषं तथा ॥ किकरी
 शौरभेनम मंगलं त्वनृतं परम् ॥ ऋकारस्य रुद्रस्येऽस्मिन्काल्याः
 शोके सुरेश्वरि ॥ ऋ ॥ ७ ॥ कृपाबीजं दयाबीजं करुणा कार्पिकं तथा ॥
 ऋकारस्यानृतं चान्यद्रापिनं विश्वयामले ॥ ऋ ॥ ८ ॥ विश्वबीजद्वयं शेषं
 त्दकारं च नम ईताद्यकबीजं जगद्बीजं गोर्वं श्रोत्रं मया शिषे ॥ लृका-
 रस्यानृतं चान्यत्तदुक्तं रुद्रयामले ॥ लृ ॥ ९ ॥ गंगाबीजं स्वद्वंती
 च नाड्यशी च म्बर्गदी । शकमन्यदसत्यं च त्दकारस्य मयोदि-
 तम् ॥ लृ ॥ १० ॥ एकादशी मातृका च लताबीजं तथैव च ।
 इर्द्धीबीजं च वागर्द्धी नदन्यदनृतं मतम् ॥ अपरञ्च मया ख्यातमे-
 कान्यद सुरेश्वर । कुलपुटामर्णा ग्रंथे रचिते मानिकोत्तमैः
 ॥ इ ॥ ११ ॥ वाग्भद्रमूर्द्धवीजं च चाणं चटिकेश्वरः । चंद्रोऽपि
 चन्द्रवर्णं दाम्बरादे तथैव च ॥ चार्दियापि च चर्मानं माया द्वाद-
 हकन्य ॥ ऐंद्रं म्बर्गं मया देवि एष्टारम्यानृतं परम् ॥ ऐं ॥ १२ ॥

णवं च तथा तारं त्र्यक्षं तोभापि त्र्यंबिका । त्रासस्तारव ईशानि
 तवं च मया स्मृतम् ॥ ओं ॥ १३ ॥ मोक्षबीजं तथा मुक्तिर्ज्ञानं
 वाणबीजकम् । आगस्त्यं च मया ख्यातं ग्रंथे भैरवतंत्रके ॥ ओं
 १४ ॥ अंबीजं वृक्षबीजं च पादपं च धरारुहम् । भूरुहश्च मया ख्या-
 मनृतं त्वपरं वदेत् ॥ अम् ॥ १५ ॥ नागबीजं भूधरश्च भाग्यबीजं च भा-
 वम् । ध्रौवं ख्यातं मया देवि अःशब्दस्यानृतं परम् ॥ अः
 १६ ॥ ककारं च शिरोबीजं मूर्द्धबीजं च वारुणम् । वेधोवी-
 विधिर्ब्रह्मा स्वयंभूबीजमेव च ॥ ककारस्य मया ख्यातमनृतं
 परं वदेत् ॥ कम् ॥ १७ ॥ नभोबीजं पुष्करं च द्योबीजं चक्रवा-
 कम् । वैष्टरथवसं चैव प्रोक्तं त्रिपुरया स्वयम् ॥ खम् ॥ १८ ॥
 त्वबीजं शंभुबीजं शर्वश्च शंकरस्तथा । गकारस्यानृतं चान्यद्वापि-
 हि मया प्रिये ॥ गम् ॥ १९ ॥ जिनबीजं पडभिज्ञं च मारजि-
 जिमेव च । मायात्मजोऽर्कबंधुश्च गौतमं त्वनृतं परम् ॥ घका-
 न्य मया ख्यातं ग्रंथे वै रुद्रयामले ॥ घम् ॥ २० ॥ पडाननः
 रजन्मा स्कंदः कुमारबीजकम् । शांभवः शालिगीबीजं त्वनृतं
 परं मतम् ॥ ङम् ॥ २१ ॥ नाट्यबीजं च नटनं तांडवं नृत्तबीज-
 म् । चकारस्य मया ख्यातं ग्रंथे भैरवतंत्रके ॥ चम् ॥ २२ ॥
 निबीजमर्कजं च पंगुबीजं तथैव च । कालं च सौरबीजं च सूति-
 बीजकम् ॥ छम्बीजं च मया प्रोक्तं ग्रंथे कामेश्वरे शिवे । छम्
 २३ ॥ शनिबीजे द्वे छ ए ॥ स्तनबीजं कुचं चैव मुखो जौ हृज्जमेव च ॥
 कारस्य मया ख्यातमतोन्यदनृतं स्मृतम् ॥ जम् ॥ २४ ॥ इच्छा-
 जिं स्पृहा कांक्षा लिप्ता बीजचतुष्टयम् । झकारस्य मया ख्यातम-
 त्यमपरं स्मृतम् ॥ झम् ॥ २५ ॥ यमबीजं कालबीजं कृतान्तं
 मवार्तिकम् ॥ कीनाशं मृत्युबीजं च भकारस्य मयोदितम् ॥ भम्
 २६ ॥ गर्जितं स्वनबीजं च स्तनितं रसितं तथा ॥ टकारस्य मया-

ॐ ह्रीं क्लृं क्लृं रूपिणेकेतवे ऐं सौः स्वाहा ॥ अथ पार्वत्या पृष्ठो रुद्रो
 मातृकाक्रमतो बीजान्याह । शृणु देवि प्रवक्ष्यामि मंत्रकोशं सुवि-
 स्तरम् । मुनीनां सूचितो यश्च दक्षिणामूर्तिना पुरा ॥ ईश्वर उवाच ॥
 आत्मबीजमकारं च स्वान्तहृद्बीजमेव च । मानसं च मनोबीजं
 पेटामहमिति स्मृतम् ॥ अपरमनृतं ज्ञेयमकारस्य सुरेश्वरि ॥ अ ॥ १ ॥
 शून्यं खमंवरं व्योम वैष्णवं चोति भाषितम् । आकारस्यानृतम-
 न्यदुक्तं भैरवतंत्रके ॥ आ ॥ २ ॥ इंद्रबीजं तथा जिष्णुर्मरुत्वान्म-
 घवा हरिः । शैवं चेकारवर्णस्य कृत्रिमं त्वपरं वदेत् ॥ इ ॥ ३ ॥
 बुद्धिबीजं तथा मेधा धीबीजं च मतिस्तथा । ऐंद्रं तथैव विज्ञेयमी-
 कारस्यानृतं परम् ॥ ई ॥ ४ ॥ रुतिबीजं तथा भंदा वामनं वा तु बी-
 जकम् । सौर्यमुकारबीजानि कृत्रिमाण्यपराणि तु ॥ उ ॥ ५ ॥ कचबी-
 जं तथा केशं मृद्धं च शिरोरुहम् । ऐंदवं त्वनृतं चान्यदृकारस्य
 सुरेश्वरि ॥ अ ॥ ६ ॥ पाप्मबीजं तथा पापं किल्विपं कल्मषं तथा ॥ किकरी
 बीजमेतच्च मंगलं त्वनृतं परम् ॥ ऋकारस्य रहस्येऽस्मिन्काल्याः
 प्रोक्तं सुरेश्वरि ॥ ऋ ॥ ७ ॥ कृपाबीजं दयाबीजं करुणा कार्पिकं तथा ॥
 ऋकारस्यानृतं चान्यद्भाषितं विश्वयामले ॥ ऋ ॥ ८ ॥ विश्वबीजद्वयं ज्ञेयं
 लृकारं च नम इति ॥ व्यक्तबीजं जगद्बीजं गौरं प्रोक्तं मया शिवे ॥ लृका-
 रस्यानृतं चान्यत्तदुक्तं रुद्रयामले ॥ लृ ॥ ९ ॥ गंगाबीजं स्वर्द्धुनी
 च नाकवापी च स्वर्णदी । शक्रमन्यदसत्यं च लृकारस्य मयोदि-
 तम् ॥ लृ ॥ १० ॥ एकादशी मातृका च लृताबीजं तथैव च ।
 वल्लीबीजं च वाराही तदन्यदनृतं मतम् ॥ अपरञ्च मया ख्यातमे-
 कारस्य सुरेश्वरि । कुलचूडामणौ ग्रंथे रचिते मांत्रिकोत्तमैः
 ॥ ए ॥ ११ ॥ वाग्भवमृद्धं बीजं च चारुणं चंडिकेश्वरः । चंद्रोऽपि
 चमंवननं वामुनाप्रपि तथैव च ॥ चार्वाग्यपि च चमाणं मात्रां द्वाद-
 शकाल्य । शेट्टं ख्यानं मया देवि एकारस्यानृतं परम् ॥ ऐं ॥ १२ ॥

ऋवीजं मकारस्य मयाख्यातं सुरेश्वरि ॥ मम् ॥ ४४ ॥ वायुवीजं
 ण चाग्नि वाचालं वश्यवीजकम् । वीरवीजं तथा वापी यकारस्य
 रोदितम् ॥ यम् ॥ ४२ ॥ अग्नी रेफश्च वह्निश्च हुतभुग्पव्यवाहनः । रका-
 य मयाख्यातं श्यामातंत्रे सुरेश्वरि ॥ रम् ॥ ४३ ॥ तमोवीजं
 ण ध्वातं मोहं तिमिरमेव च । लकारस्य मया प्रोक्तं स्वतंत्रे सु-
 निमित्ते ॥ लम् ॥ ४४ ॥ भ्रुवीजं धरणीवीजं वकारं ब्रह्मणोदित-
 । अभ्रवीजं च जीमूतमंबुभृदंबुदंपनम् ॥ वकारस्य मया प्रोक्तं
 । हि वामकेश्वरे ॥ वम् ॥ ४५ ॥ कल्याणं चैव शर्मापि शंशुभं
 चतुष्टयम् । शकारस्य मयाख्यातं तंत्रे भैरवंसंज्ञके ॥ शम् ॥ ४६ ॥
 णावीजं तडिद्वीजं विद्युच्छतहृदा तथा । ह्लादिनोवीजकं पस्य
 । प्रोक्तं स्वयामले ॥ पम् ॥ ४७ ॥ शक्तिः शर्मापि विज्ञेयं श-
 के तथैव च । सकारस्य मयाख्यातं ग्रंथे छिन्नशिरोमणौ ॥
 ॥ ४८ ॥ छविवीजं कांतिवीजं शोभापि सुपमा तथा । आ-
 ष्व हकारस्य सिद्धसारस्वतोदितम् ॥ हम् ॥ ४९ ॥ देववीजं
 रं च त्रिदिशं त्रिदिवेशकम् । सुरवीजं च गीर्वाणं लेखममर-
 कम् ॥ क्षकारस्य मया प्रोक्तं कुलचूडामणौ प्रिये । वर्णानां
 वेशि कोशः प्रोक्तो मयाशुभे ॥ नानामंत्रयुतो देवि सर्वांग-
 निश्चितः । दक्षिणामूर्त्तिमुनिना वर्णितोयं पुरातन इति ॥
 च सर्वा नानामंत्ररूपाऽपि यातृकैकमंत्ररूपत्वेनापि
 ते मंत्रशास्त्रे साचांतर्मातृकावहिर्मातृकारूपेण द्विधा ॥ तथा
 अस्यांतर्मातृकासरस्वतीमंत्रस्य ब्रह्मा ऋषिर्गायत्री छंदोत-
 का सरस्वती देवता हलो बीजानि स्वराः शक्तयोऽव्यक्तं कील-
 तर्मातृकान्यासे विनियोगः । ब्रह्मऋषये नमः शिरसि । गाय-
 त्र्ये नमः कंठे । अंतर्मातृकादेवतायै नमो हृदये । ह्रस्वाजे-
 नमो गुह्ये । स्वरशक्तिभ्यो नमः पादयोः । अव्यक्तकीलकाय

ख्यातं स्वतंत्रे देवदीक्षिते ॥ टम् ॥ २७ ॥ पयोजं पंकजं पद्मं नीरजं
 चाम्बुजं तथा ॥ ठवीजानीह पंचैव कृत्रिमाण्यपराणि वै ।
 ठम् ॥ २८ ॥ सिंहिका सरसीबीजं रेणुकाबीजमेव च । अंजनीबीजं
 जकं ख्यातं डकारस्य मया शिवे ॥ डम् ॥ २९ ॥ वायुबीजं चानि
 लं च मरुद्बीजं समीरणम् । समीरञ्चाशुगं ज्ञेयं वातं श्वसनबीजं
 कम् ॥ डकारस्य मयाख्यातमसत्यं यदतः परम् ॥ ठम् ॥ ३० ॥
 भैरवतंत्रे यमपि वायुबीजमुक्तम् ॥ आशुगबीजे द्वेषं ङं च ॥ मार्ग
 वाणबीजं च पत्रिणं चाशुगं तथा । णकारस्यानृतं चान्यत्रोक्तं
 भैरवतंत्रके ॥ णम् ॥ ३१ ॥ रात्रिबीजं तमोबीजं तामसीबीजमेव
 च । क्षपा च क्षणदाबीजमसत्यं यदतः परम् ॥ कुञ्जासर्वस्वके
 ग्रंथे तकारस्य स्मृतं शिवे ॥ तम् ॥ ३२ ॥ विलबीजं च विवरं
 सुपिरं नागलोककम् । थकारस्य मयाख्यातं तंत्रे वै कुञ्जिकार्णवे ॥
 थम् ॥ ३३ ॥ चक्रिबीजं व्यालबीजं सर्पः काकोदरोरगौ । भोगि
 बीजं भुजंगं च भुजंगममिति स्मृतम् ॥ दकारस्याष्टबीजानि ह्य-
 नृतान्यपराणि तु ॥ दम् ॥ ३४ ॥ पुष्पबीजं प्रसूनं च प्रसूतिः
 सुप्रजास्तथा ॥ धकारस्यानृतं चान्यत्रिपुरातिलके स्मृतम् ॥ धम्
 ॥ ३५ ॥ क्षारबीजं च लवणं सैधवं सूकरं तथा ॥ वाराहञ्च नकारस्य शि-
 रोमणौ मयोदितम् ॥ नम् ॥ ३६ ॥ मत्स्यबीजं मीनबीजं शफरीबीजमेव
 च । झपबीजं मयाख्यातं यस्य च्छिन्नाशिरोमणौ ॥ पम् ॥ ३७ ॥ कूर्म
 बीजञ्च कमठं कर्कटोऽपि कुलीरकम् ॥ कच्छपं च फकारस्य शारदा-
 पटलोदितम् ॥ फम् ॥ ३८ ॥ अर्षिर्वीचिस्तरंगश्च वकारस्य त्रयं मतम् ।
 बीजमन्यदतोऽसत्यं मया प्रोक्तं सुरेश्वरि ॥ बम् ॥ ३९ ॥ भद्रिका
 भास्वती भीमा भकारस्यानृतं परमांतंत्रेहि मुंडमालाख्ये मया प्रो-
 क्तं महेश्वरि ॥ भम् ॥ ४० ॥ डुलीबीजं शिलीबीजं मंडूकं ददुरं तथा ।

[बहिमातृकान्यासः] मातृकाविलासः । (७९)

णि क्रमाजिह्वामूलमुदग्रविन्दुरपिच ग्रीवां विसर्गांश्वरः ॥ १ ॥
 दिर्दक्षिणतो भुजस्तदितरो वर्गस्तु वामो भुजघादिस्तादिरनु-
 मेण चरणौ कुक्षिद्वयं ते पफौ॥वंशः पृष्ठभवोऽथ नाभिहृदये वा-
 त्रयं धातवो याद्याः सप्त समीरणश्च सपरःक्षः क्रोध इत्यंत्रिके ॥२॥
 धो ब्रह्मरंध्रम् ॥ अस्य श्रीबहिर्मातृकासरस्वतीमंत्रस्य ब्रह्माङ्ग-
 गायत्री छंदो बहिर्मातृका सरस्वती देवता हलो वीजानि स्वराः
 क्तयो व्यक्तं कीलकं बहिर्मातृकान्यासे विनियोगः । ब्रह्मरूपे
 ः शिरसि । गायत्रीछंदसे नमो मुखे । बहिर्मातृकासरस्वतीदेव-
 ये नमो हृदये । हृत्बीजेभ्यो नमो गुह्ये । स्वरशक्तिभ्यो नमः
 योः । अव्यक्तकीलकाय नमः सर्वांगे ॥ करादिहृदयादिन्यासः
 वत् ॥ अथ ध्यानम् ॥ संपूर्णेन्दुप्रभातां सकललिपिमर्यां लोक-
 ङ्गं त्रिनेत्रां शुक्लालंकारभूपां शशिसुकुटजटाजूटयुक्तां प्रसन्नाम् ॥
 त्स्रक्पूर्णेकुंभान्वरमापि दधतीं शुक्लपादां वराद्यां वाग्देवीं पद्म-
 ङ्गं कुचभरनमितां चितयेत्साधकेन्द्रः ॥ १ ॥ ध्यात्वा मानसो-
 रैः संपूज्य अंनमो ललाटेनामिकाभ्याम् । आंनमो मुखे ।
 मो दक्षिणनेत्रे अनामिकातर्जनीभ्याम् । ईंनमो वामनेत्रे ।
 ामो दक्षिणकर्णे । उंनमो वामकर्णे । ऋंनमो दक्षनासापुटे
 नमो वामनासापुटे कनिष्ठांगुष्ठाभ्यां । लंनमो दक्षगंडे ।
 नमो वामगंडे मध्यमाभ्याम् । एंनम उद्धंष्टे मध्यमाभ्याम् । ऐंनमोऽ-
 ांनम उद्धंष्टदन्तपंक्तौ अनामिकाभ्याम् । औंनमः अधोदन्तपंक्तौ
 नामिकाभ्याम् । अंनमो जिह्वायाम् अंनमः कंठे । कं नमो दक्षबाहु-
 ठे खंनमो दक्षकूर्परे गंनमो दक्षमणिवंधे घंनमो दक्षांगुलिमूले
 ामो दक्षांगुल्यग्रे चंनमो वामबाहुमूले छंनमो वामकूर्परे जंनमो
 मणिवंधे झंनमो वामांगुलिमूले भंनमो वामांगुल्यग्रे टंनमो
 ारुमूले ठंनमो दक्षजानुनि डंनमो दक्षगुल्फे ढंनमो दक्षांगुलि

नमः सर्वांगे ॥ अथ करन्यासः । ओं अंकं संगंधं आं अंगु
 नमः । ओं इं चं छं जं झं ञं ई तर्जनीभ्यां नमः । ओं ऊं टं ठं डं ढं णं उं
 माभ्यां नमः । ओं एं तं थं दं धं नं ऐं अनामिकाभ्यां नमः । ओं अं
 वं भं मं ओं कनिष्ठिकाभ्यां नमः । ओं अं यं रं लं वं शं पं सं हं क्षं अं
 टं करप्रुटाभ्यां नमः ॥ एवं ह्वादि शिरसि शिखायां कवचयोर्नैत्र्यां
 च न्यतेत्यानमः स्वाहा वपट्टं हुं वीपट्टं फट्टं इति क्रमेण न्यासांति क
 म् ॥ अथ ध्यानम् । हुंकारे धनुरब्जर्पकजमुसे श्रीवक्रवशस्थले
 त्ति नमः चतुर्नगने मन्त्रांडापिंडोदरे ॥ इंदूबाणधनुर्द्धरां चतु
 पूतापुनां मोहिनीं तारापूर्णमुरां भजे शिवकरोमंतर्महामातृ
 शायं शान्ता मानसोपचारिस्थयेत् । ते च लंपृथिव्या
 न्दी कल्पवृक्षे । कनिष्ठिकाभ्यां मुद्रां प्रदश्यं, दगात्
 ग्नीं पुष्पं वर्णन्यागुद्राभ्यां, येनाध्यात्मकं भूषं तर्जन्यागुद्र
 र्दिग्धभक्तकं दीपं मध्यमागुद्राभ्यां, वमगृतात्मकं
 द्वापमुद्रां, शंशयान्मकं तांबुले योगिमुद्रया सा
 सप्तुकारं सप्ततयापि गमुद्रादिनापि छत्रं चामरं पादुके दपं
 अक्षयं अन्नमातृकादेवतापि नमः प्रीयतां सा । आभारं
 नाभोः प्रहृष्टिहृदये तांबुमूले ललाटे द्वे पत्रे पौंडशां द्विद
 लपुत्रे द्वारकाद्वे चतुर्कोणानागति वायुमध्ये द्वाकट्टमादित्ये क
 शे न्यागुद्रां द्वे ननाभ्यां गुरुं गुरुद्वयगतं वर्णन्यापि नमासि ॥
 अथ हरे नमः शंभोर्नमः, वरुणं यंत्रं नाभो, उदरे त्रिपु
 संदं हरे नमः शंभोर्नमः शंभोर्नमः शंभोर्नमः शंभोर्नमः
 इति श्रीशंभोर्नमः नमः शंभोर्नमः शंभोर्नमः शंभोर्नमः शंभोर्नमः
 शंभोर्नमः शंभोर्नमः शंभोर्नमः ॥ अथ बहिर्मातृकान्यासः । श
 न्दीकान्यासः शंभोर्नमः शंभोर्नमः शंभोर्नमः शंभोर्नमः शंभोर्नमः
 शंभोर्नमः शंभोर्नमः शंभोर्नमः । इति श्रीशंभोर्नमः शंभोर्नमः

राणि क्रमाजिह्वामूलमुदग्रविन्दुरपिच ग्रीवां विसर्गांश्वरः ॥ १ ॥
 कादिर्दक्षिणतो भुजस्तदितरो वर्गस्तु वामो भुजष्टादिस्तादिरु
 क्रमेण चरणौ कुक्षिद्वयं ते पफौ ॥ वंशः पृष्ठभवोऽथ नाभिहृदये व
 दित्रयं धातवो याद्याः सप्त समीरणश्च सपरः क्षः क्रोध इत्यं विके ॥ २ ॥
 क्रोधो ब्रह्मरंभ्रम् ॥ अस्य श्रीबहिर्मातृकासरस्वतीमंत्रस्य ब्रह्मात्र
 पिर्गायत्री छंदो बहिर्मातृका सरस्वती देवता हलो बीजानि स्वर
 शक्तयो व्यक्तं कीलकं बहिर्मातृकान्यासे विनियोगः । ब्रह्मऋष
 नमः शिरसि । गायत्रीछंदसे नमो मुखे । बहिर्मातृकासरस्वतीदे
 तायै नमो हृदये । ह्रस्वीजेभ्यो नमो गुह्ये । स्वरशक्तिभ्यो नम
 पादयोः । अव्यक्तकीलकाय नमः सर्वांगे ॥ करादिहृदयादिन्यास
 पूर्ववत् ॥ अथ ध्यानम् ॥ संपूर्णेन्दुप्रभातां सकललिपिमर्यां लोव
 वक्रां त्रिनेत्रां शुक्कालंकारभूपां शशिमुकुटजटाजूटयुक्तां प्रसन्नाम्
 पुस्तस्रक्पूर्णकुंभान्वरमापि दधर्तां शुक्लपादां वराह्यां वाग्देवीं प
 वक्रां कुचभरनमितां चितयेत्साधकेन्द्रः ॥ १ ॥ ध्यात्वा मानस
 पचारैः संपूज्य अंनमो ललाटेनामिकाभ्याम् । आंनमो मुखे
 इंनमो दक्षिणनेत्रे अनामिकातर्जनीभ्याम् । ईंनमो वामनेत्रे
 उंनमो दक्षिणकर्णे । उंनमो वामकर्णे । अंनमो दक्षनासापु
 त्रेणमो वामनासापुटे कनिष्ठांगुष्ठाभ्यां । लंनमो दक्षगंडे
 लंनमो वामगंडे मध्यमाभ्याम् । एंनमो अर्द्धदंष्ट्रे मध्यमाभ्याम् । ऐंनमो
 धरोऽंनमो अर्द्धदन्तपंक्तौ अनामिकाभ्याम् । औंनमः अधोदन्तपंत
 अनामिकाभ्याम् । अंनमो जिह्वायाम् अंनमः कंठे । कं नमो दक्षवा
 मूले खंनमो दक्षकूर्परे गंनमो दक्षमणिवंधे घंनमो दक्षांगुलिमू
 ले ङंनमो दक्षांगुल्यग्रे चंनमो वामवाहुमूले छंनमो वामकूर्परे जंन
 वाममणिवंधे झंनमो वामांगुलिमूले ञंनमो वामांगुल्यग्रे टंन
 दक्षोरुमूले ठंनमो दक्षजात्रानि डंनमो दक्षगुल्फे ढंनमो दक्षांगु

मूले णनमो दक्षांगुल्यग्रे तनमो वामोरुमूले थं० वामजा
वामगुल्फे धं० वामांगुलिमूले नं० वामांगुल्यग्रे पं० दक्षव
वामकुक्षौ वं० पृष्ठे भं० नाभौ मं० उदरे यं० हृदये रं०
दक्षबाहुमूले वं० वामबाहुमूले शं० हृदयादिदक्षकराग्रांतं
यादिवामकराग्रांतं सं० हृदयमारभ्य दक्षपादपर्यंतं हं० ह
भ्य वामपादपर्यंतं लं० पादादिशिरःपर्यंतं क्षं० शि
पादान्तम् ॥ इतिवहिर्मातृकान्यासः ॥ अथ विलोममातृ
क्षंलंहंसंपंशंवंलंरंयंमंभंवंफंपंनंधंदंथंतंणंढंढंढंढंढंढं
अःअंओंओंऐंएंलं
इतिविलोममातृकाः
लोमाया आदौ विलोमाया अंते चैकैकमालाजपात्साहस्रमश
मंत्रो ज्ञादिति सिध्यतीत्युक्तं मंत्रशास्त्रे। किञ्च भुवनेश्वरीस्तवे
लकारेण गृहीतस्तत्रास्या बीजांतरसंकलनेन जपात् सार
द्धिरच्युक्ता। आदौ वाग्भवमिन्दुविन्दुमधुरं भांते च कामात्मकं
कपयोस्तृतीयमिति ते बीजत्रयं ध्यायता । साद्धं मातृकया
विपमं संधाय बंधच्छिदा वाचां सर्गतया महेश्वरि मया मा
जप्यते ॥ १ ॥ अस्वार्थः ॥ हे महेश्वरि मयांतर्गतया
मात्राशतं जप्यते । किभूतेन इत्यमुना प्रकारेण तत्तव व
विलोमविपमं यथा स्यात्तथा मातृकया सह संधाय
ध्यायता । इतीति किंम् आदौ अकारादौ इन्दुविन्दुमधुरम् इ
कला विन्दुरनुस्वारस्ताभ्यां मधुरं मनोहरं वाग्भवं वाग्भी
त्यर्थः । च पुनः भांते अकारांते कामात्मकं क्लींकारं तदनु
योर्योगांते क्षकारांते तृतीयं शक्तिबीजं सौः इति । तद्यथा
आंइंईंउंउंलं
ढंनंनंवंदंधंनंपंफंनंभंमंयंरंलंनंशंपंसंहंसंसाः॥प्रतिलोमतो यथा।
इंसंपंशंवंलंरंयंमंभंवंफंपंनंधंदंथंतंणंढंढंढंढंढंढं

मूले णंनमो दक्षांगुल्यग्रे तंनमो वामोरुमूले थं० वाम
वामगुल्फे धं० वामांगुलिमूले नं० वामांगुल्यग्रे पं० द
वामकुक्षौ वं० पृष्ठे भं० नाभौ मं० उदरे यं० हृदये रं०
दक्षबाहुमूले वं० वामबाहुमूले शं० हृदयादिदक्षकराया
यादिवामकरायांतं सं० हृदयमारभ्य दक्षपादपर्यंतं हं०
भ्य वामपादपर्यंतं ङं० पादादिशिरःपर्यंतं क्षं० ।
पादान्तम् ॥ इतिवहिर्मातृकान्यासः ॥ अथ विलोममा
क्षंळंहंसंपंशंवलंरंयंमंभंवंफंपंनंधंयंतंणंढंढंढंढंअंझंजंछं
अःअंओंओंऐंऐंएंएंलंलंळंळंरंरंरंरंइंइंआंआं॥इतिविलोममातृक
लोमाया आदौ विलोमाया अंते चैकैकमालाजपात्साद्धुम
मंत्रो ज्ञातिरिति सिध्यतीत्युक्तं मंत्रशास्त्रे।किञ्च भुवनेश्वरीस्तां
लकारेण गृहीतस्तत्रास्या बीजांतरसंकलनेन जपात् स
द्धिरच्युक्ता।आदौ वाग्भवमिदुर्विदुमधुरं आंते च कामात्म
कपयोस्तृतीयमिति ते बीजत्रयं ध्यायता । सार्द्धं मातृका
विपमं संधाय वंधच्छिदा वाचां सर्गतया महेश्वरि मया
जप्यते ॥ १ ॥ अस्यार्थः ॥ हे महेश्वरि मयांतर्गत
मात्राशतं जप्यते । किंभूतेन इत्यमुना प्रकारेण तत्त
विलोमविपमं यथा स्यात्तथा मातृकया सह संध
ध्यायता । इतीति किं आदौ अकारादौ इदुर्विदुमधुरम
फला विदुरन्नुस्वारस्ताभ्यां मधुरं मनोहरं वाग्भवं वा
त्यर्थः । च पुनः आंते अकारांते कामात्मकं क्लींकारं तद
योर्गमांते क्षकारांते तृतीयं शक्तिबीजं सौः इति । तद्य
वांइंइंढंढंऋंऋंलंलंणंणंओंओंअंअः कंसंगवंढंचंढंजंझं
ढंनंनंधंधंनंधंनंधंभंभंयंरंरंशंशंपंसंक्षंसौः॥प्रतिलोमतो य
इंसंपंशंवलंरंयंमंभंवंफंपंनंधंयंतंणंढंढंढंढंअंझंजंछं

अःअंओंओँऐंएँल्लंल्लंॠंॠंॡंॡंइंइंआंअंऐं इति ॥ पुनः किंभूतेन मया
 बंधस्संसारस्तं छिनत्तोति बंधच्छित्तेन तथा ॥ किञ्च ।
 तत्सारस्वतसार्वभौमपदवी सद्यो मम द्योततां यत्राज्ञाविहितैर्महा-
 कविशतैः स्फीतां गिरञ्चुम्बताम् ॥ चैत्रोन्मीलितकेलिकोकिलकुहू-
 कारावतारांचितश्यायासिञ्चितपञ्चमश्रुतिसमाहारोपिभारोपमः॥२॥
 अस्यार्थः॥तत्तस्मान्नपात्सद्यस्तत्कालंमम सरस्वतीं विदंतीति सा
 रस्वताः विद्वांसस्तेषुसार्वभौमपदवी चक्रवर्तित्वं द्योततां प्रकाश-
 ताम् । यत्र यस्यां सारस्वतसार्वभौमपदव्यां गिरं चुम्बतां वाणीं शृ-
 ण्वतां पुरुषाणां चैत्रोपलक्षिते वसन्ते उन्मीलितकेलयः प्रकाशितक्री-
 डा ये कोकिलाः पिकास्तेषां ये कुहूकारावताराः कुहूकुहू इति ध्वन-
 यस्तेरंचिता प्राप्ता या श्याया स्तुतिस्तया सिंचितो वार्द्धितो य-
 पंचमस्तस्यैतन्नामकस्वरस्य श्रुतिसमाहारः श्रवणसमूहः सोपि भा-
 ररूपो दुःसहो भवति । किंभूतां गिरं महाकवीनां शतैः स्फीतां
 प्रौढीकृताम् । किंभूतैर्महाकविशतैः महाप्रबंधे आर्यादिच्छंदसि यत्र
 गुरुर्विलोक्यते तत्र गुरुरेव यत्र लघुर्विलोक्यते तत्र लघुरेवेति या-
 ऽऽज्ञा तथा विहिताः प्रेरितास्तेः एतेन कोकिलादिस्वरतोऽप्यधिकं
 लोकरंजकत्वं महाकविश्लाघ्यकवित्वञ्च मे सद्यो देहीति भावः । किं-
 बहुना मंत्रशास्त्रे मातृकाप्रभावो बहुधा वर्णितोस्ति विस्तराभियेह न
 प्रपंच्यते ॥ अथ च या लिंगसंख्याविनिमुक्ता मातृका प्रतीयते
 तस्याः किञ्चन योजनामात्रं लिंगसंख्यावत्त्वेनापि क्रियते । तथाहि

अआइईउऊऋऋॠलृएऐओऔअंअः ।

अशब्दवाच्या ऋक्षसोमादयस्तथा आशब्दवाच्या अनि-
 लानलवसंतादयस्तथा इशब्दवाच्याः कामवरुणादयो वृक्षाद-
 यश्च ईशब्दवाच्या ईश्वरशशुमित्रादयश्च उशब्दवाच्याः शंकरसेत्वा-
 दयो नारदादयश्च ऊशब्दार्थास्त्वहृवाय्वादयस्तथा ऋशब्दार्थां वा-

सुकियालनिर्ऋत्यादयश्च ऋकारार्था हस्त्यादयश्च लृवाच्या
 मत्स्यवीतरागादयो लृवाच्या देहांगवालादय एकारार्थाः कुमारोद्द-
 वादयश्च ऐवाच्या धरणीनाथकुलालवानरादयश्च तथा ओकारार्था
 ध्रुवागस्त्यादयस्तथा ओवाच्या नरनारीस्थूलमूक्ष्मादयश्च तथा अं-
 वाच्याः सुखदुःखादयश्च एते सर्वे अप्प वासुदेवस्वरूपा एव सर्ववा-
 क्यं सावधारणम् इतिन्यायादत्रैवकारोज्ञेयः । " पुरुष एवेदसर्वम् "
 इतिश्रुतेः 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति श्रुतेश्च " सकलमिदमहं च वासु-
 देवः " इति वृद्धानुशासनाच्च । 'वासुदेवात्परो ब्रह्मन्न चान्योयौस्त-
 तत्त्वतः' इति श्रीभागवतद्वितीयस्कंधोक्तेश्च 'अकारो वासुदेवः' इत्ये-
 काक्षरात् ॥

अथाकारादिषोडशस्वराणां ब्रह्मादिवाचकत्वे सोभरिमुनि-
 वर्यप्रणीतश्लोका लिख्यन्ते । तथाहि । अः कृष्णः शंकरो ब्रह्मा
 शक्रःसोमोऽनिलोनलः ॥ सूर्यः प्राणो जनः कालो वसन्तः प्रणतः
 सुखी ॥ १ ॥ आः स्वयभूरिभो वाजी खेदः शंकरवासवौ ॥
 पारिजातः समः प्राज्ञो नवासश्चणकः सुतः ॥२॥ इः कामः स्याणुरि-
 द्रोऽर्को वरुणः पादपो द्विपः ॥ शुचिः श्रीमानञ्जवालौ विरिञ्चिः कृति-
 कासुतः ॥ ३ ॥ ईरीश्वरो भवेच्छत्रुः पुरुषः करुणोरुणः ॥ अप्रजा
 सुप्रजाः शंभुर्मुकुरो नकुलोऽकुलः ॥ ४ ॥ उर्गौरीपतिरुःकालः सेतु
 नाथः परायणः ॥ नारदोऽर्कोऽनिलः पाशी मार्कण्डेयोऽथरावणः ॥ ५ ॥
 ऊः परेतोऽज ऊस्त्वष्टा विवस्वानग्निसारथिः ॥ वह्निर्निशाकरः पूर्णो
 दरिद्री सरमाधिपः ॥ ६ ॥ ऋर्निर्ऋतिर्नलो नाथः खग एवाय
 वासुकिः ॥ इयालः पितृष्वसुः पुत्रोऽदितिर्दितिरुमा रमा ॥ ७ ॥
 अत्र ऋइत्यार्पत्वात्सोराकाराभावः । ऋर्निपेधो भवः पूपा करुणोऽ-
 मरराडजः ॥ करी तरुर्नरः पाप्मा विद्वानथ रमापतिः ॥ ८ ॥
 लृर्मत्स्योऽरुणवर्णः स्यात्कृषिः पापी पराजितः ॥ वीतरागोऽप्य-
 पाखंडी कमलं मरणं च लृ ॥ ९ ॥ इदमपि पूर्ववत् । लृर्महात्मा

सुरो बालो भूपः स्तोमः कथानकः ॥ मूर्खः शिश्रो गुदः कक्षाकेशः
पांपरतोऽमरः ॥१०॥ एः कुमारोऽसुरो ऽरातिर्ज्ञातीयो हित उद्धवः ॥
आत्मा शेषो विवस्वांश्च कृतार्थो मध्वरी शरः ॥ ११ ॥ ऐः क्रूरो
धरणीनाथः पूरो मारोऽमरोऽसुरः ॥ कुललोनाधरः प्राज्ञोऽस्वेदः पुत्रो-
ऽथ वानरः ॥१२॥ ओर्वेधा ज्ञो ध्रुवोऽगस्त्यो गरुडो गौः क्षयोऽसुरः ॥
आखुः काणोऽथ मार्जारः साधुः संगः पराशरः ॥ १३ ॥ ओः श्वा
युवा नरो नारी भावः सूक्ष्मः प्रजापतिः ॥ स्थूलो जारः कलावांश्च
सुखी दुर्गा रतिः कविः ॥ १४ ॥ अं सुखं कश्मलं दुःखं पूर्णं दुःखां-
तरं वरम् ॥ अः प्रागुक्तो जिनाद्येषु विष्णुर्नित्यो नयः सुतः ॥१६॥
इति सौभरिणा स्वकृतमातृकानाममालायासुक्तम् ॥

कख गघङच छजझञट ठडढण तथ दध न पफवभमयजलवज्ञप सह क्ष

अथ कादिक्षांतवर्णानां योजना ॥ कख गू अघङ्ख अ च छजझञ् अट
ठडढ् अण तथ दध न पफवभमे अरला उ अशप सह क्ष इति छेदः ।
गू इति क्लीवं द्वितीयैकवचनं छजझञ्च तथा ठडढ्च । हे अघं पाप-
मडति प्राप्नोतीति अघङ् यद्वाऽघमडितुं शीलमस्येत्यघङ् हे पाप-
शील नर अङ् अञ् अण् अन् अम् अय् अठ फव एतेऽन्येऽप्येता-
दृशा गत्यर्था अत्र बोध्याः एषां धातुपाठ उपलब्धिरस्ति कस्यचिद-
नुपलब्धिस्त्वानंत्यादेव । तदुक्तमनुभूतिना सारस्वते ' धातूनाम-
प्यनन्तत्वान्नानार्थत्वाच्च सर्वथा । अभिधातुमशक्यत्वादलमाख्या-
तचितया ' ॥ इति ' अतो ह्यर्थवशात्कल्प्यो धातुः सन्नेव मन्यते '
इत्यभियुक्तोक्तेश्च कल्पितोप्यर्थवशाद्धातुस्सत्य एव मंतव्योऽन्य-
थाऽनंतत्वव्याहतेः । तथा चात्राङ्गतावतः क्तिप् शकंध्यादित्वात्प-
रूपश्च । पायति शोपयाति सुखमायुर्वेति यः कालः । पे शोपणेऽतो
डस्तस्य फवनं फवो गतिः । फव गतौ ततो मदादित्वादप्रत्ययः ।
यद्वा फिभ्रमण इति धातोस्स्वरांतत्वादप्रत्ययः । पफवस्तस्माद्

भयं मीनाति हिनस्ताति पफवभमः । अत्र मीनातेडंप्रत्ययः । ' भो भद्रे च भयेऽपि च ' इति कोशात् । स च हरिः ' मर्त्यां मृत्युव्यालभतः पलायँल्लोकान्सर्वाग्निर्भयं नाध्यगच्छत् । त्वत्पादाञ्जं प्राप्य यदृच्छयाऽद्य स्वस्थः शेते मृत्युरस्मादपोति ' ॥ इति श्रीदेवकीदेव्युक्तेः तस्मिन्पफवभमे श्रीहरौ । उ वितर्के । अं सुखं रातीत्यरो भक्तियोगः ' न मे भक्तः प्रणश्यति ' इति श्रीमुखोक्तेः । तं लाति ददातीति अरला हरिकथा तथा तथा । आतो लोपः । गोपावत् । ' कैवल्यसंमतपथस्त्वथ भक्तियोगः को निर्वृतो हरिकथासु रतिं न कुर्यात् ' इति द्वितीयस्कंधोक्तेः । ग् प्रीतिमट प्राप्नुहि । ' गः प्रीतौ ' इति सौभर्युक्तेः । अत्र ङकारेऽकारः प्रश्लेष्यः । स च ' अमानोनाः प्रतिपेधे ' इत्युक्तत्वान्निपेधार्थको ज्ञेयः । अ कोर्यः मा कख गर्व कुरु कखे हसने हसनं हासो गर्वश्च धनपरिजनादिगर्वत्यजेत्यर्थः । चोत्र पुनरर्थोच पुनस्तथ यथार्थभापणं कुरु तथे यथार्थभापणे धातुरेदिताच पुनः छश्चजश्च झश्चैपांसमाहारइछजझं तच्च भूञ्गिरूपमिति छजझभ् क्लीबत्वं चात्रा तथा चा' छः च्छले जोऽपवादे च झो झकटे जोऽग्निरूपेच ' इति कोशादेकदेशोच्चारणन्यायाच्च एतेपामग्निरूपत्वादेतानि च न दध मा कदापि कुर्वति भावः । दध धारणे परस्मैपद्यप्यस्ति धातुपाठे । छलादेराचरणान्नरकाग्निदाहस्यावश्यं भावित्वात् । ठो मध्वरिरिति कोशाद्विष्णुडोऽर्घ्यः पूज्यो येषां तां न्ढते प्राप्नोतीति ठडद् सत्संगिकुलं तच्चाण प्राप्नुहि एतदपि क्लीबमा सत्संणी भवेति भावः । न विद्यते झं येषां तेऽज्ञाः पापिनस्तैः पो रणे युद्धं यस्य सोऽपस्तत्संबुद्धौ तथा । पापिसंगरहितो भवेति भावः । क्षयति नश्यतीति क्षस्तत्संबुद्धौ हे विनाशशील यद्वा हे क्षांत तं पफवभमे सह तृती भवासह तृती दिवादिर्गणकार्यस्यानित्यत्वात् ।

यस्तत एव ते सर्वमभिलपितं सेत्स्यतीति भावः । ' पो रणे ' इति

सौभयुक्तेः क्षः क्षान्त इति चाएतेन परमेश्वरभक्तिगर्वत्यागकुसंगत्या-
गच्छलादित्यागसत्संगस्वीकारक्षमावत्त्वेऽस्याकारादिक्षांतवर्णसमू-
हस्य तात्पर्यं ध्वनितमेतदेव सर्ववेदपुराणेतिहासधर्मशास्त्रादीनाञ्च
तात्पर्यमस्यैव व्याख्यारूपत्वात् सर्वशास्त्रस्येति। एषां वर्णानां यत्र-
दिकेश्वरेण व्याख्यानं भंग्यंतरेण कृतं तदेव निरवद्यमास्ति। एतत्तु के-
वलं विदुषां मोदायैव कृतमिति ॥ अथ चानेन क्रमेणैवैते वर्णाः पर-
मात्मन उद्भूताः 'आदिक्षान्ता इमे वर्णाः संभूताः परमात्मनः॥द्वारी-
कृत्य प्रणवकं त्रिमात्रं सर्वकारणम् ॥ अकारात्स्वरसंभूतिस्पर्श-
मष्टिरुकारतः॥अंतस्थोप्मक्षकाराणां मकारात्संभवोऽभवत् ॥ स्वराः
षोडश विज्ञेयाः स्पर्शास्तु पञ्चविंशतिः॥अंतस्थाश्च तथोप्माणो वेद-
वेदमिताः स्मृताः॥क्षकारो वर्णसंयोग उपलक्षणमीरितः॥ह्रस्वदीर्घा-
बुभो भेदावनाद्यौ हि प्रकीर्तितौ ॥ प्लुत उत्पत्तिकालीनो नपाश्चां-
त्योऽऽनुतेस्तदेति वर्णसंहितोक्तेः ॥एतत्क्रमानंगीकारे हि 'स्पर्शेषु य-
त्पोडशमेकाविंशम्' इति मुनीन्द्रोक्तसंख्याऽनिष्पात्तिदोषः स्यात्। कि-
ञ्च 'अकारात्पञ्चमो वर्णस्तमाहुः पंचकग्रहम् ॥ उकारस्तत्र विख्यातो
नान्यो भवितुमर्हति ॥' इति भर्तृकारिकाव्याकोपोऽपि स्यात्। किञ्च
'पञ्चाशत्तमकाद्वर्णात्पूर्वोऽर्णो मात्रया युतः ॥ पञ्चम्या वर्मबीजं स्या-
न्मात्रापंचदशीशिराः॥' इति बीजार्णवोक्तवर्णमात्रासंख्याप्येतत्क्रमतो
वर्णात्पत्तावैव संपत्स्यतेऽन्यथा न कथमपीति ॥ अस्यार्थस्तु । प-
ञ्चाशत्तम एव पञ्चाशत्तमकस्तस्माद्वर्णात् क्षकारात् पूर्वोऽर्णः प्रथमो
वर्णो हकारः स पञ्चम्या अकारात्पञ्चम्या मात्रयोकाररूपया युतोवर्म-
बीजमेतत्संज्ञबीजं भवेत्। किंभूतोऽर्णः मात्रा चासौ पंचदशी चेति मा-
त्रापंचदशी मात्रापंचदशी शिरसि यस्य समात्रापंचदशीशिराः। वस्तु-
क्तस्यासार्वात्रिकत्वात्पुंवद्भावाभावस्तथैव समासांताभावश्चापंचदशी
मात्रा चाकारमारभ्य गणनया अमित्यनुस्वाररूपा समायाति । तथा

च हुमिति वर्मवीजं प्रसिद्धमत एवांगन्यासे कवचाय हुमिति पञ्चते।
 एवमन्यत्रापि बहुधोक्तं विस्तरभियैवेह न प्रपञ्च्यते । भक्तपुलाक-
 न्याय एवात्र सूचितः। अत एव श्रीलजीवगोस्वामिचरणैरपि वैष्ण-
 वव्याकरणे हरिनामामृताख्ये नारायणादुद्धृतोऽयं वर्णक्रम इत्यु-
 त्त्वा अकारमारभ्य क्षान्ताः पञ्चाशद्वर्णा लिखिताः । किञ्च सृष्टि-
 क्रमतः संहारक्रमो हि प्रतिलोमो भवति स च सप्तमस्कंधे श्रीभा-
 गवते श्रीनारदेन दर्शितः। वाचं वर्णसमावाये तमोकारे स्वरे न्यसे-
 त् । ओंकारं विंदौ नादे तं तं तु प्राणे महत्यमुम् ' इति । किञ्च
 केरलशास्त्रेष्वयमेव वर्णोत्पत्तिक्रमोऽगृहीतः । तथा हि । 'काद्याष्टाद्या
 नव नव पाद्याः पञ्च प्रकीर्तिताः । यादयोऽष्टौ नभो पूर्णे केवलाश्च
 स्वरा अपि॥' इति । इहापि ककारमारभ्य झकारान्तास्तथा टकार-
 मारभ्य धकारान्ता नव नव ग्राह्याः । यकारमारभ्य हकारान्ता अष्टौ
 ग्राह्याः । नकारभकारयोः स्थाने पूर्णशब्देन विंदुर्ग्राह्यस्तथा वर्णोत्-
 रामिलितस्वरस्थानेऽपि विंदुरेव ग्राह्य इति । ककारादिक्रमानंगी-
 कृतावियमपि संख्या विष्णुता स्यादित्यलं प्रपञ्चेन । प्रकृतमनुसरा-
 मः । ककारादय ऋकारादि मात्राचतुष्कं विहाय परिशिष्टद्वादशा-
 कारादिमात्रासंख्येन द्वादशधा भवन्ति तांश्च मुनिवर्यसौभरिप्र-
 णीतार्थयुतानधुना वर्णयामः ॥ तथा हि ।

ककाकिकीकुकूकेकैकोकौकंकः ॥ १ ॥

को ब्रह्मा का महादुर्गा, किः सुग्रीवो रमापतिः ॥ आखंडलोऽय
 सूर्य्योऽग्निर्व्याधः कैपुंक इत्यथपि ॥ १ ॥ कीर्गेजस्तुरगो व्याली
 जारो जीवः पिपीलिका । धरा रमा च द्विद्वरुद्धः पुरुषः पाटलश्च
 गोः ॥ २ ॥ कुः पृथ्वी कुः कुचः कूलं कृः कृत्या भूरपि
 प्रदिः ॥ केः प्राणोऽर्को मदः सारः क्लीवः कैः प्रणतः शुचिः ॥ ३ ॥
 कोः कुङ्करो जनः इयावः पानशोको च कौवृषः ॥ कं शिरः कं

सुखं तोयं पयो दुःखं विपं भयम् ॥ ४ ॥ कः प्रागुक्तोऽपि हिंसायां
 गमने सांत इष्यते ॥ इह कः शब्दो रामकृष्णवत्का च रमागंगावत् ।
 किर्हरिविवत् । कीर्वातप्रमीलक्ष्मीनदीवच्च । कुर्भानुमनुवत् । कूर्-
 वधूवत् । केशब्दस्य तु केः कयौ कय इत्यादि स्वरादौ, हलादौ च
 केभ्यामित्यादि रूपं च ज्ञेयम् । संबुद्धौ तु हे के इति । एदोतश्चापि
 धेलोपविधानात् । केस्तु कैः कायो कायः केभ्यां कैषु हे कैः ।
 कोशब्दस्य तु कौः कावौ कावः काम् कावौ काः कोभ्यामग्रे गो-
 शब्दवत् । कोस्तु ग्लोवत्साध्यः । कम् के कानीत्यादि । केचित्तु अनु-
 स्वारं मरूपं मत्वा कम् कम् कम् कम् कम् हे कमित्थं रूपाणि मन्यन्ते,
 कश्शब्दमापि विसर्गान्तत्वेन सांतं मन्यन्ते चातथा च कः कसौ को-
 भ्यां कस्सु हे क इत्येवं रूपाणि ज्ञेयानि । इत्थमेव खादिक्षान्तानां रूपा-
 णि ज्ञेयानि । कादिपंक्तेरर्थस्तु । को ब्रह्मा तस्य का मही उत्पात्तिस्थानं
 कमलं तस्य किः कर्पुको कीनाश इव नाशको हिमकुंस्तस्य कौर्द्धिद्व
 वाह्निस्तस्य कुरुत्पात्तिस्थानं वायुः । 'वायोरग्निः' इति श्रुतेः । तस्मात्कुरु
 द्रयो यस्य भीमसेनस्य हनुमतो वा तस्य केवलं तेन केः प्रणतः कात-
 रपुरुपस्तस्य कोः शोकस्तस्य कौर्वृषः वर्षयिता वीरस्तस्य कं सुखं
 येन स जयस्तस्य को गमनं यत्र स विष्णुः । ककाकिर्काकुक्केके
 कोकौकंकः । नोऽवत्विति शेषः ॥ यद्वा को ब्रह्मा का दुर्गा किरग्निः की-
 र्जावो गुरुः कुर्भूः कूः प्रहिः शेषः केऽर्कः केः शुचिः संतुष्टविप्रः
 'संतोषी ब्राह्मणः शुचिः' इति चाणक्यात् । कोः श्यावस्तद्युक्त-
 त्वात्सूर्यः 'आकृष्णेन रजसा' इति श्रुतेः कौर्वृषो धर्मः कं तोयं
 तच्च गांगरेव तस्य गमनं यस्मिन्न्यस्माद्वा स विष्णुश्शंकरो वा एष
 समूहो नोऽवत्विति पूर्ववत् । एवमन्यवर्णपंक्तेरप्यर्थकल्पना ज्ञेयेति
 कोशब्दात्कोरित्यस्य भेदज्ञापनायौत्वब्रह्मतमापंत्वाद्देति सर्वत्र
 ध्येयम् ॥ अथ साद्यर्थमाह ।

खखाखिखीखुखूखेखैखोखौखंखः ॥ २ ॥

सः सूर्यो विवरोचश्च खो मा क्ष्मा कमला च गीः ॥५॥ खिः कामः खीगुंक्षो धाता खुवंक्षिः खूवंक्षरूपतिः ॥ खेः प्राणः खैर्भवो भ्राता पुत्रः खोः खञ्ज इष्यते ॥ ६ ॥ खौः सुरेशोऽग्निरीशोऽर्कः खं व्योम च खामिन्द्रियम् ॥ खः प्रागुक्तोऽपि खने खंडनेऽतीतकालके ॥ ७ ॥ अथ गपद्वेः ।

गगागिगीगुगूगेगेगोगीगंगः ॥ ३ ॥

गो गणेशे तथा प्रीतो भवः श्रीपतिरुत्तमः ॥ गा क्ष्मा गा च रमा गिर्धीः श्रीमानप्यंशुधिः पुमान् ॥ ८ ॥ गीर्वाणी गीः सुरा पत्नी मुधा गुः प्राण आसवः ॥ गुः कांतिर्मदनो भीरुगूंश्च सेतुः सरा रतिः ॥ ९ ॥ गुरुः पुरीषं गूः श्वादो गेः पापी जनवंचकः ॥ गेः पलाशोऽथ शोकोऽग्रः सूर्यो गोद्रिपदः करी ॥ १० ॥ गीर्वंशं गौः प्रभा भूमिवांती तोषं त्रिविष्टपम् ॥ घेनुवंत्सो वृषो दिग्गोनेत्रं लजा गुह्य रमा ॥ ११ ॥ इंद्रियं श्रीरुमा गं च वादित्रं शरणं वरम् ॥ गः प्रागुक्तोऽपि गदने गमने गर्जने तथा ॥ १२ ॥ अथ घकारपद्वेः ।

घंघाघिघीघृघृघेघैघोघौघंघः ॥ ४ ॥

घः मृनुषीं घयो मेवां वह्निः पूषानृषो गजः । घा रम्या च शर्ची दुर्गा भूमिं विच्यंतयमंका ॥ १३ ॥ घीः कुमागोऽमराचार्योऽपुमंदा ककलः कनी ॥ घृमिष्वंस्सुगर्भीशो गुदः संकपंणोऽमलः ॥ १४ ॥ घेः इंसः कुहूः काशो घेः मृष्यः सरमासुतः ॥ घोषांघो घोः सुरावसः वाप्या घं पापघटयोः ॥ १५ ॥ घः प्रागुक्तोऽपि घटने परमां वरगर्जने । अथ टकारपद्वेः ।

ट्टटाटिटीट्टट्टेट्टेटीट्टेटीट्टेः ॥ ५ ॥

टः प्रणम्यन्तुरगोऽन्तमो काशको दा पाग रमा ॥ १६ ॥ टि-

वीभत्सुमृगः सूक्ष्मो डीर्घपः कुकलाशयः ॥ डुःसूकरोऽथ
 डृव्याग्रो डेः सूतो डैः पराशरः ॥ १७ ॥ डोश्चसिहोऽथ डैः
 शूर्पोऽरुणोवह्निमुखो रविः ॥ डंघंटावरुणस्तोयं शब्दानुकरणं
 तथा ॥ १८ ॥ डः प्रागुक्तोऽपि हरणे हनने च निपेधने ॥

चचाचिचीचुचूचेचैचौचौचंचः ॥ ६ ॥

अथ चकारपंत्यर्थमाह । चश्चौरे वासवे चंद्रे चंदने चलनेऽ-
 पि च ॥ १९ ॥ चा कद्रूरदितिः कन्या चिः पूषा माप एवच ॥
 चीर्णपिर्दन्तिपत्नी स्याच्चुः कीलालं पविः शरः ॥२०॥ भीरुभूमार्ग-
 णोपि स्यात्पक्षी भूमिजराह्विः ॥ चेः कृष्णोऽर्कस्तुरापाट्टच चैः
 सोमो विनतासुतः ॥२१॥ चोः पाखंडी च चौर्धेनुरनङ्गानग्निरुद्धवः ॥
 चं चरित्रं सुखं दुःखं कश्मलं कमलं पयः ॥ चः प्रागुक्तोऽपि
 चपलश्चटकश्चतुराननः ॥ २२ ॥

छछाछिछीछुछूछेछैछौछौछंछः ॥ ७ ॥

अथ छादेः।छस्तोमश्छलिकश्छन्नश्छा रुद्रश्छिःकुलालकः॥छी-
 विष्णुश्छुःशुकश्छूर्भूश्छेः पाशी छैः सुरालयः॥२३॥ छोः पूर्णोऽलं-
 कृतो वायुश्छोः समीरस्तरुर्नगः॥ छमच्चिर्भूतलं स्वः स्यात्कूलं कूटं
 सुखं कुलम् ॥२४॥ छः प्रागुक्तोऽपि च्छदनश्छटाकारश्छविर्युतः ॥

जजाजिजीजुजूजेजैजोजौजंजः ॥ ८ ॥

अथ जादेः।जो जनो जनको राजा जा योनिर्जिः सदाशिवः॥२५॥
 जीर्जिष्णुः करुणो यूका जुर्विष्णुर्जूःकुलालकः॥जेः शुनी जोऽथ जैः
 पूषा वह्निर्जोः कमलासनः॥२६॥जौर्जारजो युवा जं च जातं रजतमेव
 च ॥ जःप्रागुक्तोऽपि जल्पाको जपनिष्ठो जयेच्छुकः ॥ २७ ॥

झझझिझीझुझूझेझैझौझौझंझः ॥ ९ ॥

अथ झादेः। झो हस्तो झकटो झल्लो झा योनिर्झिः कला कपिः॥
झीः करी झुर्भृगुर्भृश्च ध्रुवः संवोऽमरोरगौ ॥ २८ ॥ झेश्वर्मकृद्भवः
सोमो रोमरामोऽथ झैर्गुरुः ॥ झोः कर्णो झौः स्मृतो नाको झ
मैथुनमिति स्मृतम् ॥ २९ ॥ झः प्रागुक्तोऽपि शीघ्रार्थे झंझावाते
च दुर्दिने ॥

जज्जिजीजूजूजेजैजौजौजंजः ॥ १० ॥

अथभादेः। भस्तु नासिकया भापी वह्निरूपो भयानकः ॥ ३० ॥
स्वरभेदकरोश्च भा जरा राशिरेव च ॥ भिः सम्राड्ज्ञानवृद्धोऽ-
ग्निर्भाः पाखंडी सुराप्रियः ॥ ३१ ॥ भुः सुनेत्रो भूः सुवासा भेः कार्त-
स्वरसन्निभः॥ भैः कृष्णा भोः पलाशः स्याज्जौर्गोः पाखंडवाक् करी
॥ ३२ ॥ पूर्वो ध्रुवा च भं सर्पिः परं ब्रह्म निगद्यते । भः प्रागुक्तोऽपि
सुभगो बालको मृदुभापकः ॥ ३३ ॥

टटाटिटीटुटूटैटौटौटंठः ॥ ११ ॥

अथ टकारपंक्तेः । टपंकपंकणं ष्टीहा मूत्रकृच्छ्रोऽथ पिप्पलः ।
टा शूर्पाष्टिः करेणुर्भूः सरमा दीर्घराधरः ॥ ३४ ॥ टुः कंकणोऽथ
चूडः स्याद्दूर्ननादा स्वसा च भीः ॥ टेः काणष्टेद्विडन्धः स्याट्टैः
प्रेतो नभसी हयः ॥ ३५ ॥ टोः परेतो गुरुः शिष्यष्टौर्विनीतो द्रवो
वृषः ॥ टं नेत्रं श्रवणं पात्रं भ्रमणं मरणं तथा ॥ ३६ ॥ टः प्रागुक्तो-
पि टुःशब्दो वंटाशब्दश्च ध्वन्यते ॥

ठठाठिठीठुठूठैठौठौठंठः ॥ १२ ॥

अथ ठादेः । ठो ध्वंसो नंदनश्चैव ज्ञानी मध्वरिरेवच ॥ ३७ ॥
वाचालः शून्य आसारष्टा शून्या मासिकेत्यापि ॥ ठिः कुमारी-
ऽमरारंतिष्टीकुटुंध्यथ पुत्रवान् ॥ ३८ ॥ ठुः कदंबो यमस्त्वष्टा दूः-
प्रना धृतिरेव च॥ ठेः समासोऽपि ठव्यांसष्टोः समष्टौश्च गौतमः ॥ ३९ ॥

ठं ज्ञानं विवरं शून्यममृतं शारदं पयः ॥ ठः प्रागुक्तोऽपि गोप्यो
ग्निरग्निशस्त्रध्वनिस्तथा ॥ ४० ॥

डडाडिडीडुडूडेडेडोडौडंडः ॥ १३ ॥

अथ डादेः । डः पूज्यो बहुमूल्योऽर्थो डा क्षमा च सरमा रमा ॥ डिर्गोरी
डीः शिवा धात्री दुश्चंद्रो दूः कलापवान् ॥ ४१ ॥ डेर्दमो डैवृपः कर्णो
डोः पापी पुरुपादकः ॥ डौर्धेनुश्च करो जारो डं च नेत्रं पयस्तथा
॥ ४२ ॥ डः प्रागुक्तोऽपि डयने भये चैव भयानके ॥

ढढाढिढीढुढूढेढैढोढौढंडः ॥ १४ ॥

अथ ढादेः । ढो ढक्का रासभश्चैव श्वादमाञ्जारिकुङ्कुराः ॥ ४३ ॥
ढा नाभिर्दिगुंदो मेदो ढीर्धूमो वह्निरुत्कटः ॥ ढुः कूर्मः सूकरो व्या-
लो दूः कुचेढेः कुरंगजः ॥ ४४ ॥ ढेर्मारो ढोः सुरसी यपो ढौर्धमिर्द
पयोवरम् ॥ ढः प्रागुक्तोऽपि गमनी रमणी रमणोत्सुकः ॥ ४५ ॥

णणाणिणीणुणूणेणैणोणौणंणः ॥ १५ ॥

अथ णादेः । णो मत्स्यो बहुविस्तारो णो निपेधावधिर्विधिः ॥
णो नक्रो णा सदाव्याधिर्णा नाभिर्णिर्वृकोदरः ॥ ४६ ॥ णाः
स्वर्गो णुः करेणुर्भूर्णूः कालिन्दी जराजरा ॥ णेर्माजरो विडंगश्च णैः
शृगाली हरीतकी ॥ ४७ ॥ णोः सर्पपोऽथ णोर्भाया णं दर्शनमितीरि-
तम् ॥ णः प्रागुक्तोऽपि संशोपी नमस्कारो नमस्कृतः ॥ ४८ ॥

ततातितीतुतूतेतैतोतौतंतः ॥ १६ ॥

अथ तादेः । तः सुवेशोऽथ ता मारी तिर्मेपः कपिलोरुणः ॥
तीज्ञानी तस्करस्तैलं तृष्णा च तुरमेश्वरः ॥ ४९ ॥ तूम्लैच्छस्तैः
फरी नक्रस्तैः कृष्णाभीरथ प्रसूः ॥ तोः सूर्यो विप्रहृत्स्वामी तौः
स्वर्गो भूस्तथागरः ॥ ५० ॥ आचार्यो यजमानश्च तं तृणं जलमेव
च ॥ तः प्रागुक्तोऽपि तर्क्षोरस्तनुदेहस्तमालकः ॥ ५१ ॥

यथाथिर्थाथुथूथैथैथोथीथंथः ॥ १७ ॥

अथ थादेः । थः स्थायी ठक्कुरः सूर्यो गणेशो विनतासुतः ॥
था धरित्री प्रभा गंगा थिर्गोदा यमुना तथा ॥ ५२ ॥ थीः समुद्रो
व्रणो रेवा थुःसाक्षी थूः पराशरः ॥ थेर्व्यासस्थैः शुकः प्रोक्तस्थोर्धमो
गाधिपुत्रकः ॥ ५३ ॥ थौः शंखस्थं विषं कर्म बहुलं सूक्ष्ममेव च ॥ थः
प्रागुक्तोऽपि स्तंभः स्यात्स्थाणुदेवस्तदाश्रयः ॥ ५४ ॥

ददादिदीदुदूदेदैदोदौदंदः ॥ १८ ॥

अथ दादेः । दः पाता खंडिता दाता दा दात्री धरिणी
शुभा ॥ दिर्दानो दीः सुधानाथो दुर्दरित्री करो वरः ॥ ५५ ॥ दूदुःसी
देः स्तृना जाया देमंत्स्यो वामनर्षभः ॥ दोहेस्तशरणः शिश्रो
दोः स्वर्गः प्राणआत्मजः ॥ ५६ ॥ दं दानं शरणं कर्म भव्यं न्यून
महिस्त्रिपन्न ॥ दः प्रागुक्तोऽपि दध्याद्यो दमी दानी दयापरः ॥ ५७ ॥

धथाधिर्धाधुधूधेधैधोधौधंधः ॥ १९ ॥

अथ धादेः । धो धर्मी धनान्धन्यो धाता विष्णुर्धिनायकः ॥
धा धामित्री रमा गौरी धिधंमो धीधृकोऽसुरः ॥ ५८ ॥ धुः
धनुर्धुः क्रमो भागो धेधंशो धेश रावणः ॥ धोः पापी वृषणः पूषा
धौधंमः हृदिनी गिरा ॥ ५९ ॥ धं धनं धूननं दानं धारणं
करणं सुखन ॥ धः प्रागुक्तोऽपि धम्मिष्ठे धंधो धनंतास्त्रिंशः ॥ ६० ॥

ननानिर्नानुननेनैनोनैनंनः ॥ २० ॥

अथ नादेः । नो नात्यज्ञो नयो नयो भावो नस्यो नर्गतकः ॥
ननानेननुदेर्नो ना पृमात् गम्मा तथा ॥ ६१ ॥ निर्दं-
नेदेक्ष नो गतो नुर्दम्नो नः कल्पवान् ॥ नेः गमो नैः कुरंगो
हिरानिर्नैताय शोभनः ॥ ६२ ॥ नोर्नैपयः शयो धुपिर्नैम्नारिः

पुरुपोमरः ॥ नं नेत्रमंजनं श्रोत्रं करणं कारणं सुखम् ॥६३॥ नः
प्रागुक्तोऽथ नो नोचो नरवेपथरोऽपरः ॥

पपापिपीपुपूपैपौपौपंपः ॥ २१ ॥

अथ पादेः । पः पापी पालको गंता पूपा वृषण आत्मजः ॥६४॥
पाऽपर्णा पिः पवित्रोऽग्निःपी स्मृतार्थे पिपीलिका ॥ पुः पुत्रः पूः
पुरं देहः पेः पेशी पेश्व गालवः ॥६५॥ पोः पौत्रः पौः पुमान्भूमिः
पं प्रमाणमृणं पयः ॥ पः प्रागुक्तोऽपि पो विष्णुर्नृपो माता
पिता गुरुः ॥ ६६ ॥

फफाफिफीफुफूफेफैफोफौफंफः ॥ २२ ॥

अथ फादेः । फः फणी फलदो वृक्षो फल्युः फो माघ ईरितः ॥ फा
फालिका च फा जालं फा फूत्कारवती विपा ॥ ६७ ॥ फिः शब्दो
विबुधे प्रोक्तः फीर्वायुः करणोऽनलः ॥ फुः कार्तिकोऽथ फूः सर्पो वासवः
शरणागतः ॥ ६८ ॥ फेः फाल्गुनोऽथ फेः शंखः फोः कालः फौः
फणीश्वरः ॥ गौं द्रोणो रणः प्राणः फं फल्यु चारु वा स्मृतम् ॥६९॥
फः प्रागुक्तो भाष्यकर्ता-

ववाविवीबुवूवैवोवौवंवः ॥ २३ ॥

अथ वादेः । वो विवो वा च नर्मदा ॥ विः पूर्णो वीवंहुः पादो
बुर्भयं शरणं हरिः ॥ ७० ॥ वूः क्लेशः कपिला धेनुर्वेः साक्षी वेः
कणो रणः ॥ वोः प्राणो वौः सरिद्रंगा यमुना वं वलं स्मृतम् ॥ ७१ ॥
वः प्रागुक्तोऽपि बलवान्चलिर्देत्येश्वरो वटः ॥

भभाभिभीभुभूभैभोभौभंभः ॥ २४ ॥

अथ भादेः । भो भयानक इष्टप्रो भटः सोमो भयातुरः ॥ ७२ ॥ भा
दीप्तिः प्रतिभा वाणी कान्तिश्शाला समुद्रजा ॥ भिः पर्त्ता भौश्च

भीतिस्त्याद्भुजंगोऽथ भूर्मही ॥ ७३ ॥ जाताजातश्च भेः कांतिर्भे-
 त्रंक्षा वरुणो यमः ॥ भेः प्रहारोऽथ भीरुः स्याद्भोः कंसो भो
 रमापतिः ॥ ७४ ॥ भं नक्षत्रं भयं ब्रह्म भरणं धरणं यमः ॥ भः
 प्रागुक्तो भराक्रांतो भवभीतो भवानुगः ॥ ७५ ॥

ममामिमीमुमूमैमैमोमौमंमः ॥ २५ ॥

वय मादेः । मो महेशोऽथ मः स्तोमः सोमो रामो रणो गजः ॥
 मा जालंभ्री व्यया लक्ष्मीमाता मा मास ईरितः ॥ ७६ ॥ मिः
 कर्णो मीमंदाबाहुमुंमाता मूर्महावलः ॥ मेः सारंगोऽथ मेः पूषा
 सारथिः प्रगतोरः ॥ ७७ ॥ मोः पत्नी मौः सुरावासो मंगलं म-
 लिनं पटम् ॥ मः प्रागुक्तोऽपि मतिमान्मणिर्वेधकरः पुमान् ॥ ७८ ॥

ययायिर्गीयुयूयेयेयोग्यौयंयः ॥ २६ ॥

अथ मादेः । यो यज्ञभोग यस्तोयं सुदेवीमृनुरीश्वरः ॥ या योनि-
 विश्वं संप्राप्तो योगंतः सारविद्रुमः ॥ ७९ ॥ युः सर्पोयूः स्मृता यूका येः
 स्वर्गो यथ वामनः ॥ योगंदां योः कणः स्वर्गो यं यत्रः करणं मधु
 ॥ ८० ॥ यः प्रागुक्तोऽपि यमराड् यमी यमलजः पुमान् ॥

रुगारिरीरुूरैरैरीरीररः ॥ २७ ॥

अथ मादेः । रुं र्वेशोऽथ रुः कापो वद्धिः मृयोऽथ तोयविः ॥ ८१ ॥
 रु लक्ष्मी गः सृष्टिः स्याद्रिः कर्णगे महेश्वरः ॥ गीः कामी नृगपत्नी
 गी महेश्वरः प्रजापतिः ॥ ८२ ॥ रेः मंदो नीचसंबुद्धी रेः कृष्णो
 वरुं दच्यते । रेः शेषो गोभैवः स्वर्गो रं र्वे रीघनं धनम् ॥ ८३ ॥
 रुः प्रागुक्तोऽपि रुकाव्यो रुनोपतिर्वै च ॥

रुल्लारिरीरुूरैरैरीरीररः ॥ २८ ॥

अथ मादेः । रुं र्वेशोऽथ रुः कापो वद्धिः मृयोऽथ तोयविः ॥ ८३ ॥

ला शोभा ला च ललना दात्री रात्री वसुंधरा ॥ लिः सर्पो ली धरा
 लुभंलं रुद्रो गरुडोऽरुणः ॥ ८५ ॥ लेलेष्टो लेः कुशोरामो लोर्म
 त्स्यो लीः प्रजापतिः ॥ लं लक्षणं सुखं नाम रक्षः श्रोत्रं वचो
 विपम् ॥ ८६ ॥ लः प्रागुक्तोऽपि लगुडो ललामाञ्च लोलुपः ॥

ववाविवीवुवूवेवेवोवोवंवः ॥ २९ ॥

अथ वादेः । वो ग्रामो वातकी वालो वारुणीपानतत्परः ॥ ८७ ॥
 वनसेव्यथ वः पंगुर्वा सती त्रिदशप्रसूः ॥ विः पक्षी गरुडः सूर्यो
 जलधिः सोम उच्यते ॥ ८८ ॥ वीर्विष्णुर्बुः पदातिः स्याद्ः संयोगज
 उच्यते ॥ वेः पारिजातो वेः सारो वोः कालो वोः सुखावहः
 ॥ ८९ ॥ वंसुरं वसनं रक्तं वपुर्वचनमासुरम् ॥ वः प्रागुक्तोऽपि
 वधिरो वणिकपुंजो वनालयः ॥ ९० ॥

शशाशिशिशुशूशेशेशौशंशः ॥ ३० ॥

अथशादेः । शः शरण्यश्शवः शंभुः शा गौरी कमलालया ॥ शिः
 पक्षी शीश्च सौभाग्यं शिशुः शुः शीकरो वलः ॥ ९१ ॥ शूः शूद्रः शेः
 शिरीषोऽगः शैः स्मृतो धुंधुहा नृपः ॥ शोर्दोषः शौः शिशुः शंखः
 शं सुखं शरणं वपुः ॥ ९२ ॥ शः प्रागुक्तोऽपि शमकः शमी शान्त-
 जनालयः ॥

पपापिपीपुपूपैपैपोपौपंपः ॥ ३१ ॥

अथ पादेः । पो बालः पादहीनो ना वह्निः सूर्यो रणः
 कणः ॥ ९३ ॥ परिखा पा खरी पा वा पिः शंखो वर्तुलः
 स्मृतः ॥ पीः पुत्रः पुः खुरः प्रोक्तः पूः सोमो म्लेच्छ एव च ॥ ९४ ॥
 पेः सार्थः पैः स्वरः पारः पोर्देहो मलिनो जनः ॥ पौः खट्वा धरणी
 बुद्धिः पं सस्यं मधु धारणम् ॥ ९५ ॥ पः प्रागुक्तोऽपि स्वापोऽथ
 गतिशीलो गवीश्वरः ॥

ससासिसीसुसूसैसोसौसंसः ॥ ३२ ॥

अथ सादेः । सस्तसर्वजनपाता च सर्वज्ञः सुलभो रविः ॥
॥ ९६ ॥ सा साक्षिणी च साटी च सा सीता सिस्तखामरः ॥
सीः सुखी सुः कुठारोऽर्कः सूर्यरा गर्भिणी तरी ॥ ९७ ॥ सेः कः
सैः शुकः श्वदः सोः सोमः सौः सहोदरः ॥ सं सुखं चरणोपांतं
मुख्यं श्रेष्ठं समेतरम् ॥ ९८ ॥ सः प्रागुक्तोऽपि संतानी सर्वमान्यः
सहोदरः ॥

हहाहिहीहुहूहेहैहोहौहंहः ॥ ३३ ॥

अथ हादेः । हो हरिर्हरिणो हर्षो हिरण्याक्षोऽथ तस्करः ॥ ९९ ॥
हा गंधर्वश्च हिः सर्पो हीर्नरो हर्षवान्मृगः ॥ हुः स्मृतो नहुपो राजा
हूर्विप्रो हेः प्रसादकृत् ॥ २ ॥ हैर्हासो होश्च संवुद्धौ हौर्वि-
श्विः पडाननः ॥ हं चौर्यं हरणं पूर्णं भासुरं भरणं भरम् ॥ १ ॥ हः
प्रागुक्तोऽथ पंचास्यो हनुमानंगदस्तथा ॥ लं तु ज्ञेयं परं ब्रह्म वाङ्-
नोगोचरं सुखम् ॥ २ ॥

क्षशाक्षिक्षुक्षक्षेक्षोक्षौक्षंक्षः ॥ ३४ ॥

अथ क्षादेः । क्षःक्षांतः क्षा मही सीता क्षिज्यांतिः क्षड्विंता-
शनः ॥ क्षुः क्षुद्रो वासवो वार्कः क्षूः पापिष्ठः प्रणाशनः ॥ ३ ॥ क्षेः कर्पु-
कोय क्षमूर्त्तो जारः क्षोः क्षुरको व्रणः ॥ क्षौः खंजो धरणीधता
क्षं क्षेत्रं क्षं पयो मधु ॥ ४ ॥ क्षः प्रागुक्तोऽपि क्षत्रेशः क्षमी क्षयदरो
हारिः ॥ ५ ॥

माष्ट्रियं मातृकावर्णैः कृता सौभरिणा पुरा ॥ विस्तृतांगिरसा
भूना विद्रुचनःप्रसादनी ॥ अनेकाथंप्रदा पुंसां काव्योत्ताहवता
सदा ॥ ८ ॥

अत्र लस्य द्विःकथनं मतांतरेणैव ज्ञेयम् । यद्यपि क्षकारस्य
 द्व्यक्षरादिप्रकरणे कथनमुचितं तथापि क्षकारेतरद्व्यक्षराणां मातृ-
 कानन्तर्भावबोधनायैहैव न्याय्यमिति ध्येयं मनीषिभिरिति। किञ्चै-
 पां कादिशब्दानां क्रियायोगेन प्रत्येकं कारकत्वमप्यत्रानुसंधेयम्।
 तथाहि । कस्तिष्ठति कौ हरिं पश्यतः । का गच्छति वृंदावनम् ॥
 कं पश्य कौवा कान्वा हेरामेति श्रीवलदेवं प्राति श्रीकृष्णोक्तिः । केन
 काभ्यां कैर्वा धनुर्भिन्नम् । काय काभ्यां केभ्यो वा कन्या देया ।
 कात्काभ्यां केभ्यो वा धनं नेयम्। कस्य कयोः कानां वेदं सरः। के
 कयोः केपु वा सद्बुद्धिः कार्योति॥१॥ एवं का गच्छति के तिष्ठतः का न
 मंतीति टाचन्तवद्रूपं सर्वं नेयम् । तथा किरायाति श्रीरामं नेतुमेत-
 द्रूपाणि हरिवद्धचेयानि कीर्गच्छति । क्यौ स्थितौ। क्यः सुंदराः। कीं
 पश्य । बहुत्वे कीन्पश्य । क्या सहाश्वो गच्छति । क्ये कीभ्यां
 कीभ्यो वा माला देहोति। क्यः कीभ्यां वा सृष्टिं गृहाण । क्यः क्योः
 कीनां वा स्थानमिदम् । की क्योः कीपु वा महामात्रस्तिष्ठति । कुं
 वराहेणोद्भवे । कृशोभने स्तः । कवो ब्रजस्था रम्यास्संतोति भानु-
 वद्रूपम् ॥ कृश्वकेण वारिता कौ कौ वा । चतुर्थ्यां कै पंचम्यां
 क्वाः पष्ठ्यां क्वाः क्वाः कूनां वा फलं हरिभक्ते सुधा कामिति
 लो तत्र न भयं हरिसेविनामिति । एवं केरुंदयते क्यौ कयो वा प-
 श्य क्या केभ्यां केभिस्तमांसि हतानि। कये केभ्यो वाऽर्घो देयः ।
 कयः काभ्यां केभ्यो वा तिमिरनाशो दृष्टः । कयः कयोः कयां वा
 तेजोदुःसहमाकयि केपु रोगघ्नताविस्त्रंभो विदुषाम् । एवं कैः शुचि-
 विप्रस्तिष्ठति कायौ कायो वा कायं कायौ कायो वाऽऽनमत ।
 काया केभ्यां केभिरिदं पावितम् । काये धनं देहि । कायः शास्त्रं
 पठेत् । कायः कायोः कायां वाऽवहेलनं न कार्यम् । कायि
 केपु वा सत्यमस्ति । एवं कोः शोको विदुषा न कार्यः । कवै

१ सुमीयः । २ गजः । ३ भूः । ४ कृत्यावरीपत्य । ५ राविः ।

नं दुःखं तो दैन्यं कर्ण उत्सवः ॥ ता रमोमा मही भित्तिः क्तिः
 सूकर उरुक्रमः ॥ ५ ॥ कुः शिवोऽकोऽनुधिः शूद्रोऽमरः कूः पति-
 रात्महा ॥ क्तं श्रोत्रं करणं क्लीवं क्यं कामः कमलाहितः ॥ ६ ॥
 क्या रतिः कामपत्नी स्यात्कियः कामी क्या रतीशवान् ॥ क्युर्वचः
 क्यूः स्वभूः शंखः सूकरः कयोः कजालया ॥ ७ ॥ क्यं कर्म क्यः
 पलाशाग्निरकः क्यो रेणुरुच्यते ॥ ख्यः खरोऽग्निः खरी ख्या स्यात्
 द्रव्यो मार्गः कमलासनः ॥ ८ ॥ ग्याऽधोनिष्टस्वनो घूको घ्या पत्नी
 धरणी स्मृता ॥ च्यश्चयश्चातुरी च्या स्याच्छ्यो रागश्छ्या च भार-
 ती ॥ ९ ॥ ज्यो जयो यजमानश्च ज्या जया सिंजिनी रमा ॥ इयो
 नदोग्धा नदी प्रोक्ता इया कुवृष्टिर्धरासुता ॥ १० ॥ ब्यो नारदोऽ-
 नलो ब्या द्यौर्ब्यो दाडिमतरुः करः ॥ ब्या रमा नर्मदा गंगा ब्य
 आब्यः शिशुरुत्करः ॥ ११ ॥ ब्या मही ष्यः स्मृतोऽग्रण्यः
 शरण्यो ष्या नदी गिरा ॥ त्योऽत्यजः कमलानाथो गुरुस्त्या धरणी
 नदी ॥ १२ ॥ द्यो नाथः स्यात्कथा द्योऽब्धिर्द्या दया द्योस्त्रिषिष्ट-
 पम् ॥ ध्योऽधे ध्याने ध्यश्च क्षुधा न्योनयोऽर्णव उज्ज्वलः ॥ १३ ॥
 न्या नीतिर्नतिरुग्राणी ष्यः पयः प्या कृपा रुचिः ॥ फ्यः फेनः फ्या
 फणा व्योऽको भ्य इभ्यो भ्योभयः पुमान् ॥ १४ ॥ म्यो मयो यम ईशानो
 म्या रमा सरमा क्षमा ॥ य्यो जय्यो विबुधार्थाशो ग्या शय्या ल्योऽनु-
 पद्रुतः ॥ १५ ॥ ल्याऽहल्या नलिनी ज्योतिर्वयः पक्षी च कूचरः ॥
 व्यो वायुर्व्याल ईशानो व्या भव्या वडवा सुधा ॥ १६ ॥ श्यः
 शय आशयो नारी श्या वश्या कृपिरित्यापि ॥ ष्यः प्रैष्यः प्या सुरा
 शुद्धा स्यः प्रशस्योऽमराधिपः ॥ १७ ॥ स्या कृपिर्देवतं च ह्यो
 हयो ह्या च तुरंगमी ॥ क्ष्या सर्वा जगदंवा च सर्वेशानी सुरेश्वरी ॥ १८ ॥
 क्यं कार्यञ्च ख्यमाकाशं ग्यं गमं ध्यं तुरंगमः ॥ च्यं तोयं च्यं स्मृतं
 याच्यं शौच्यं पैशाच्यमेव च ॥ १९ ॥ छ्यं घीव्यं ज्यं स्मृतं

भ्रं धनं साधनं वनम् ॥ ३४ ॥ प्वो वायुः प्वा स्मृता धूली प्वं पु-
 ष्यं पठनं शिरः ॥ फ्वः फणी फ्वा फालिका स्यात्फ्वं फूत्का-
 रेण चालनम् ॥ ३५ ॥ व्वो ब्रह्मा गीप्पतिव्वाऽभ्याँ व्वं वाक्यं मधु-
 विद्विपः ॥ भ्वो भवो भरतो ब्रह्मा भ्वा गौरी भ्वं निवेशनम् ॥ ३६ ॥
 म्वो वृक्षो म्वा धरा म्वं खं ब्रह्म पुस्तकमुच्यते ॥ य्वो यवो यवनो
 यज्ञो य्वा योपिज्वनोत्तमः ॥ ३७ ॥ यतनं यमनं य्वं तु रोदनं म-
 दनं जगत् ॥ वौऽर्वा तु पवनो वौऽश्वी वै खवै पर्व चर्वणम् ॥ ३८ ॥
 ल्वो लवो रामपुत्रस्तु ल्वा लव्या ल्वं तु सूदनम् ॥ व्वो वायुव्वा
 मही प्रोक्ता व्वं वलं वनितागृहम् ॥ ३९ ॥ श्लयं श्वं शरणं पत्रं मे-
 धुनं गगनं गमम् ॥ श्वं प्रोक्तं शयने श्वः स्याच्छुः प्रातरशनो हयः
 ॥ ४० ॥ श्वा श्वा तु चंद्रमःपत्नी श्वो विडालोऽथ मारिपः ॥ प्वं
 परिप्वंजनं स्वप्नं गमनं परिवर्तनम् ॥ ४१ ॥ मीलनं मेलनं चाथ स्वः
 स्वर्गः सुहृदित्यपि ॥ स्वो निजो भगवान्विष्णुर्भक्तो भासुर इत्य-
 पि ॥ ४२ ॥ स्वा स्वकीया च योपिञ्च गौरी शक्तिः परेश्वरी ॥ स्वं गृहं
 धनमायुष्यं पुण्यं पाप्मा पतिः सुखम् ॥ ४३ ॥ ह्वः प्रह्वः शतजिह्वः
 स्याद् ह्वा जिह्वा तरुणी सरित् ॥ ह्वं वाहं गमनं क्ष्वेडा क्ष्वः क्षोदः
 क्ष्वा सरिद्धरा ॥ ४४ ॥ क्ष्वं क्षीवं क्षरणं क्षीरं पालनं तारणं पितुः ॥
 स्रः सारः स्ना प्रथा श्रेष्ठा स्रं स्नानं मधु वारणम् ॥ ४५ ॥ प्रो घनो
 नाशको प्राब्धौ प्रं जलं निविडं च यत् ॥ प्रो मानो प्रा मरुत्तारा
 प्रं मनो मरणं मधु ॥ ४६ ॥ क्वः कलः क्वा कला कुं तु कलं कलन-
 मुत्तमम् ॥ स्कः शुष्कः स्कंधशूरः स्यात्स्का स्कंदजननी सुरा ॥
 ॥ ४७ ॥ स्कं शुक्रं शरणं वित्तं वादित्रं गदनं सुखम् ॥ श्लः शलः
 श्लभः शुक्रः श्या शलाका शिला तथा ॥ श्लं शुक्रं चूर्णमाधारं ग-
 मनं शूलभृच्छिरः ॥ ४८ ॥ श्लः शोकः क्षुद्रवदनः श्ल्ली क्षोण्य-
 क्षौहिणी तथा ॥ श्लं क्षुद्रं वस्तु मरणं भवनं शरणं वलम् ॥ ४९ ॥

छं लक्ष्म छा स्मृता गोरी छो लोकस्तर्क इत्यपि ॥ छः सः
 खला सरा क्षुद्रा योपित्कमललोचना ॥ ५० ॥ ग्लः शनीन्दुगुडा
 ग्ला वा ग्लं गलं गलनं सरित् ॥ ग्लोऽश्वो घ्ला जवनं घ्लं तु वृत्तं
 सारथिपातनम् ॥ ५१ ॥ छ्छलः शलकृच्छोर्द्धा पुरी छ्छा तु सि
 वालयम् ॥ पुः पुर्वंगः पुवः शूरः पूा पाटी परमेश्वरी ॥ ५२ ॥
 प्लं मांसं प्लवनं मध्ये पूरणं धरणीतलम् ॥ फलः फणीशः स्तुपा
 फला च फलिनी फलधारिणी ॥ ५३ ॥ फलं फलं ॥ ५४ ॥
 च वदनं सकलं वपुः ॥ व्लं वलं व्ला स्मृता रक्ता वरटी केशु
 रित्यपि ॥ ५४ ॥ व्लो वालोऽधामुरः कंसो ज्ञोऽध्वा मारो न
 लो यमः ॥ व्लं माल्यं मधुरं व्ला क्ष्मा ह्री देवेशोऽमरावती ॥ ५५ ॥
 हः कल्पः कमलानाथो गरुडो हंससारथिः ॥ क्रः कः
 शरभो व्याघ्रो नाथः का सुरभिर्मही ॥ ५६ ॥ क्रं खीन्द्रियमित्यु
 क्तं खो खौ रासभे खले ॥ ख्रा पूतना शूर्पणखा ताडका कैकयी
 क्षितिः ॥ ५७ ॥ ख्रं ख्रं दुष्टहृदयं मैथुनं मरणं तथा ॥ श्रो गो
 गुद आसारो श्रा राज्ञी ब्रध्नयोपितोः ॥ ५८ ॥ श्रं गृहं ग्रहचक्रं
 खमाधारः शुक्रमेव च ॥ श्रो घोपो मदनश्चूतो भगो ज्ञो यामिनी
 पतिः ॥ ५९ ॥ श्रा घृणा सरमापुत्री श्रं गृहं वदनं निजम् ॥ श्रो
 नरोऽशरणः शूरो द्रा मारणमिति स्मृतम् ॥ ६० ॥ श्रं गृहं रोदनं
 नासा मता हानिश्च कथ्यते ॥ अक्षरमश्रुः स्मरः शोकश्चूतश्चाप
 इत्यपि ॥ ६१ ॥ श्रा चंचूश्च चमूश्चाट्टु श्रं मैथुनकमप्रजम् ॥ श्रो
 द्वेपी छुरिका खड्गस्तरुंगणमार्गणः ॥ ६२ ॥ छ्रा विष्टा शुनक
 वेद्या छ्रं नवं गमनं गृहम् ॥ श्रो वृद्धो गमनेच्छोऽग्निर्वह्नीमेश
 रमापतिः ॥ ६३ ॥ जटायुश्च जरायुश्च जमदाग्निजिनीपतिः ॥
 श्रा च जरो जंखा जारवत्सली पद्मपदी घृणी ॥ ६४ ॥ श्रं यज्ञान्त

मजस्रं वा रजस्वलमुखं रजः॥श्रो नदो जरठोदरो ज्ञा जरा हानिरी-
 श्वरी ॥ ६५ ॥ इं जुष्टं भ्रमरैर्घुष्टं पुष्टं सुष्टु गृहं कजम् ॥ भ्रूश्वोरो
 भ्रा स्मृता नीतिर्गतिर्भ्रू भगवन्मुखम् ॥ ६६ ॥ द्रः पीठघ्रा स्मृता
 पूपा द्रं घोटकमुखं सरः ॥ श्रो मिष्टान्नं फलरसप्रा टिष्टी भ्रमरी सुरा
 ॥ ६७ ॥ द्रं सुखं वाद्यजनितं पलितं हरितं जगत् ॥ श्रो दंडो डम-
 रुर्दक्षो दुरगो द्रः सुरोदकम् ॥ ६८ ॥ द्रा टिष्टी मत्स्यगंधा स्या-
 ज्ञपपत्नी महोदरी ॥ इं मद्यं मधुरं पुष्पं नर्मदाजलमंबुजम् ॥ ६९ ॥
 द्रः स्यादृष्टद्युम्नजातो विदुरो नर्मदाक्षपः ॥ द्रा गांधारी सती स्वाहा
 स्वधाज्ञा सरयूरपि ॥ ७० ॥ इं फल्गुमरणं भ्रष्टं शुभ्रास्यं र्प-
 दिनीक्षमम् ॥ श्रो नहुषोचरं भीरुः कर्णो वीभत्सुरुद्धवः ॥ ७१ ॥
 श्रा नर्मदा च गौगोदा गंगा द्रुपदजांबुजा ॥ श्रं नाम समुधं पात्रं
 वाक्यं नारदभाषितम् ॥ ७२ ॥ त्रस्त्रिनेत्रोऽञ्जजः पाता गरुत्मा-
 न्मघवानपि ॥ त्रा गौरी नर्मदा पात्री तारणी सरमा तरी ॥ ७३ ॥
 त्रं स्मृतं त्रुटितं घुष्टं जुष्टं पुष्टं परं पदम् ॥ गांधारीवदनं कर्णवचनं
 द्रौपदीरितम् ॥ ७४ ॥ अस्तीर्थवासकृत्पूतो जारः पुष्टोऽविका-
 त्मजः ॥ श्रा स्थिताथ रमा राज्ञी रजनी रजकात्मजा ॥ ७५ ॥ श्रं
 तीर्थं सुखमायुक्तं मरणं मध्वरेर्मुखम् ॥ द्रो द्रोणो द्रोणसूनुः स्यात्काकः
 काकसमो नरः ॥ ७६ ॥ भयकृद्भरतो राजा रंतिदेवो रमापतिः ॥
 द्रा दरी सरमा क्षुद्रा द्रोणसूर्विदुरात्मजा ॥ ७७ ॥ द्रं भयं गमनं
 क्षुद्रं क्षोदनं सरमा सुखम् ॥ सुतोढं सुखदं साम स्मरणं शरणं गुरुः
 ॥ ७८ ॥ श्रो भृश्रो धारकः साक्षी धृष्टद्युम्नो धरात्मजः ॥ वृकोदरो
 गदापाणिर्गणात्मा भ्रातृवत्सलः ॥ ७९ ॥ श्री धरा कुभ्रजाकूलमाप-
 गा पथिकांबुगा ॥ श्रं ध्रुवं धरणं धारा धरस्थानं च कूव-
 रम् ॥ ८० ॥ त्रा नारी नर्मदा दुष्टा नखाग्रनरकोद्भवा ॥ पृथा पुष्टा
 परेशानी परमानंददायिनी ॥ ८१ ॥ श्रो नरो नरकोऽगारो नर्मदा नार्म-

छं लक्ष्म ह्या स्मृता गौरी ह्यो लोकस्तर्क इत्यापि ॥ खलः खलः
 खला सरा क्षुद्रा योपित्कमललोचना ॥ ५० ॥ ग्लः शनीन्दुगुडा
 ग्ला वा गलं गलं गलनं सरित् ॥ घलोऽश्वो घला जवनं घलं तु वृष्णं
 सारथिपातनम् ॥ ५१ ॥ छ्छलः शलकृच्छोर्द्धा पुरी ह्या तु शि-
 वालयम् ॥ पुः पुवंगः पुवः शूरः पूा पाटी परमेश्वरी ॥ ५२ ॥
 प्लं मांसं प्लवनं मध्ये पूरणं धरणीतलम् ॥ फलः फणीशः स्मृता
 फला च फलिनी फलधारिणी ॥ ५३ ॥ फलं फलं वाणपूरं
 च वदनं सकलं वपुः ॥ वलं वलं वला स्मृता रक्ता वरटी कंगु-
 रित्यपि ॥ ५४ ॥ व्लो वालोऽघामुरः कंसो ज्योऽघ्वा मारो न
 लो यमः ॥ वलं माल्यं मधुरं वला क्ष्माही देवेशोऽमरावती ॥ ५५ ॥
 हः कल्पः कमलानाथो गरुडो हंससारथिः ॥ क्रः कः
 शरभो व्याघ्रो नाथः का सुरभिमंही ॥ ५६ ॥ कं खामिन्द्रियमित्यु-
 क्तं गो र्वो रासभे खले ॥ ख्वा पूतना शूर्पणखा ताडका केकयी
 क्षितिः ॥ ५७ ॥ खं खड्गं दुष्टहृदयं मेधुनं मरणं तथा ॥ खो गो
 गुद आसारो ग्रा राज्ञी ब्रध्नयोपितोः ॥ ५८ ॥ खं गृहं ग्रहचक्रं
 समाधारः शुक्रमेव च ॥ खो घोषो मदनश्रुतो भगो ज्यो यामिनी-
 पतिः ॥ ५९ ॥ ख्रा घृणा सरमापुत्री खं गृहं वदनं निजम् ॥ खो
 नरोऽक्षरणः शूरो ज्ञा मारणमिति स्मृतम् ॥ ६० ॥ खं गृहं रोदनं
 नामा मना हानिश्च कथ्यते ॥ ब्रश्चरमधुः स्मरः श्लोकश्रुतश्राव-
 इत्यापि ॥ ६१ ॥ ख्रा चंचुश्च चमृश्चाटु खं मेधुनकमप्रजम् ॥ खो
 द्वेषो द्युम्निका मद्गन्तस्तरंगमार्गणः ॥ ६२ ॥ ख्रा विष्टा शुनही
 वेद्या खं नवं गमनं गृहम् ॥ खो वृद्धो गमनेच्छोऽग्निप्रज्ञोमेधो-
 रमापतिः ॥ ६३ ॥ खटापुश्च जरापुश्च जमदाग्निजिनीपतिः ॥
 ख्रा च जग जग्मा जाग्वत्तमर्षी पटपदी घृणी ॥ ६४ ॥ खं यज्ञा-

मजस्रं वा रजस्वलमुखं रजःश्रो नदो जरठीदरो ज्ञा जरा हानिरी-
 श्वरी ॥ ६५ ॥ इं जुष्टं भ्रमरैर्घुष्टं पुष्टं सुष्टु गृहं कजम् ॥ श्रुश्वोरो
 भ्रा स्मृता नीतिर्गतिर्भ्र भगवन्मुखम् ॥ ६६ ॥ द्रः पीठप्रा स्मृता
 पूपा द्रं घोटकमुखं सरः ॥ श्रो मिष्टान्नं फलरसप्रा टिट्टी भ्रमरी सुरा
 ॥ ६७ ॥ द्रं सुखं वाद्यजनितं पलितं हरितं जगत् ॥ श्रो दंडो डम-
 रुदक्षो दुरगो द्रः सुरोदकम् ॥ ६८ ॥ द्रा टिट्टी मत्स्यगंधा स्या-
 ज्ञपपत्नी महोदरी ॥ द्रं मद्यं मधुरं पुष्पं नर्मदाजलमंबुजम् ॥ ६९ ॥
 द्रः स्यादृष्टद्युम्नजातो विदुरो नर्मदाज्ञपः ॥ द्रा गांधारी सती स्वाहा
 स्वधाज्ञा सरयूरपि ॥ ७० ॥ द्रं फल्गुमरणं भ्रष्टं शुभ्रास्यं स्पं-
 दिनीक्षमम् ॥ श्रो नहुषोवरं भीरुः कर्णो वीभित्सुरुद्धवः ॥ ७१ ॥
 प्रा नर्मदा च गौर्गोदा गंगा द्रुपदजांबुजा ॥ श्रं नाम ससुधं पात्रं
 वाक्यं नारदभाषितम् ॥ ७२ ॥ त्रस्त्रिनेत्रोऽञ्जजः पाता गरुत्मा-
 न्मघवानपि ॥ त्रा गौरी नर्मदा पात्री तारणी सरमा तरी ॥ ७३ ॥
 त्रं स्मृतं त्रुटितं घुष्टं जुष्टं पुष्टं परं पदम् ॥ गांधारीवदनं कर्णवचनं
 द्रौपदीरितम् ॥ ७४ ॥ त्रस्तीर्थवासकृत्पूतो जारः पुष्टोऽविका-
 त्मजः ॥ त्रा स्थिताथ रमा राज्ञी रजनी रजकात्मजा ॥ ७५ ॥ त्रं
 तीर्थं सुखमायुक्तं मरणं मध्वरेमुखम् ॥ द्रो द्रोणो द्रोणसूनुः स्यात्काकः
 काकसमो नरः ॥ ७६ ॥ भयकृद्भरतो राजा रंतिदेवो रमापतिः ॥
 द्रा दरी सरमा क्षुद्रा द्रोणसूर्विदुरात्मजा ॥ ७७ ॥ द्रं भयं गमनं
 क्षुद्रं क्षोदनं सरमा सुखम् ॥ सुतोढं सुखदं साम स्मरणं शरणं गुरुः
 ॥ ७८ ॥ श्रो भूर्धो धारकः साक्षी घृष्टद्युम्नो धरात्मजः ॥ वृकोदरो
 गदापाणिर्गणात्मा भ्रातृवत्सलः ॥ ७९ ॥ श्री धरा कुभ्रजाकृत्माप-
 गा पथिकांबुगा ॥ श्रं ध्रुवं धरणं धारा धरस्थानं च कूब-
 रम् ॥ ८० ॥ त्रा नारी नर्मदा दुष्टा नखाग्रनरकोद्रवा ॥ पृथा पुष्टा
 परेशानी परमानंददायिनी ॥ ८१ ॥ त्रोनरो नरकोऽगारो नर्मदा नार्म-

दाहदः ॥ व्रं गृहं नारकं गारं गरुडांगं गरोद्भवम् ॥ ८२ ॥ प्रा प्रकृष्टाम-
 हादेवी महालक्ष्मी रजोद्रवा ॥ मधुरा मर्मसारो वा क्ष्मा क्षमाक्षाम-
 नासिका ॥ ८३ ॥ प्रः प्रकृष्टोऽधकारातिर्मुंरारातिः कजोद्भवः ॥ का
 मारातिर्ध्रुवोगस्त्योऽरुणोऽरुणपितामहः ॥ ८४ ॥ प्रं ब्रह्मगमने ध्रुवि
 भ्रमरांगं धरातलम् ॥ गंगातीरं पयःपेयं पाथः परसरं सरः ॥ ८५ ॥ फ्रं
 फूत्कारः स्वनः फेनः स्फुरन्त्प्रष्टां वरेचरः ॥ फ्रा वीरपत्नी कमला
 खरी क्षारनदी सुरा ॥ ८६ ॥ फ्रं स्फुरद्भसनं जुष्टं पलं स्फुटनमुद्भ-
 तम् ॥ प्राकृतं गमनं ध्वस्तं धृतं धरणमुच्यते ॥ ८७ ॥ व्रो वृहस्प-
 तिराचार्य्यो बहुवृद्धो वरावृतः ॥ वाष्कलो बहुदो वाजी बहुव्रीहिश्च
 बुद्धुदः ॥ ८८ ॥ वालो वाणोऽवलो वद्धोऽवष्टोऽदो वधिरः स्मृतः ॥ व्रा
 वाला वधिरांऽवष्टा वद्धीवद्धांऽवरेश्वरी ॥ ८९ ॥ व्रं ब्रह्मवलमुच्छ्रेष्ठी
 वधिरांगं तथा वरम् ॥ बहुलं बहुसारं च वधिरास्यं वटोर्मुखम् ॥ ९० ॥
 भ्रो ब्रह्मा प्रकटो भारो भ्रमरो धूसरो धरः ॥ भ्रामको भासुरो भ्रष्टो
 भीमसेनोऽभयः स्मृतः ॥ ९१ ॥ भ्रं भासुरं तथाऽभ्रं तु भ्रामकं
 भरणं भयम् ॥ भ्रा भ्रष्टा ब्राह्मणी भावा हिडंवा धरिणी तथा ॥ ९२ ॥
 भ्रो मरो मृत्युकृन्मर्त्यो मैथुनी माधवी वलः ॥ भ्रमरी भानवी मारु-
 मानिनी यामिनी शुनी ॥ ९३ ॥ भ्रं मैथुनं मृतांगं च मरणं मस्तकं
 मधु ॥ य्रो यादवोऽर्जुनो जारो य्रा जराज्वरवाञ्जरा ॥ ९४ ॥ य्रं जुष्टं
 भोजनभ्राजं जायमानं नरोद्भवम् ॥ य्रिः कामिनी प्रिया जुष्टा परम-
 पारगांबुधेः ॥ ९५ ॥ रकारद्वययोगाभावः शास्त्रादृष्टेः ॥ ल्रो लंडं
 लालितोऽल्पांगो ल्रा साजा लालितांबुजा ॥ ९६ ॥ लालितं प्र-
 वितं लं खं लालितं ललनासुखम् ॥ ल्रो वाराहो वरो वास्त्रो वाडव-
 वासरोऽबुधिः ॥ ९७ ॥ व्रा श्रेष्ठा गिरिजा लक्ष्मी रत्नाकरगता तथा
 व्रं तुलायोमुखं भीमं भासुरं श्रेष्ठमुच्यते ॥ ९८ ॥ श्रः शरश्शारद-
 सारः शरण्यः साराधिः शिवः ॥ श्रा गौरी सरमा रामा रत्नाकरकृतः

लया ॥ ९९ ॥ श्रं शरण्यं सतूणञ्च तारुण्यं तादृशं शिवम् ॥ पूः
 सुरेशो दितीशोऽर्कोऽरुणोऽर्णव उरुक्रमः ॥ १०० ॥ प्रा गौरी सारवत्प-
 त्नी पारणा परमामरी ॥ प्रं प्रकृष्टारुणं काष्ठं कोमलेतरमुज्ज्वलम् ॥ १ ॥
 स्रः सरः सरमाभर्ता भक्तो भासुरभासुरः ॥ स्रा शिवा भवपत्नी
 च भक्ता ब्रह्मसुता तथा ॥ २ ॥ स्रं श्रेष्ठं सारदं वस्तु वचनं वरुणा-
 सनम् ॥ ह्रो हरो हरिणो हारो हरिर्हाहा हुहूर्हयः ॥ ३ ॥ ह्रपो हं-
 सोऽहरुद्धपो हासो हस्ती च नाहुपः ॥ ह्रा गौरी करिणो हंसी ह-
 स्तयुक्ता च हंसिनी ॥ ४ ॥ देवयानी च शर्मिष्ठा ह्रं तु चौर्ष्यचरो
 गरम् ॥ श्रः क्षरः क्षरणः क्षारा क्षामा क्षा च क्षराऽक्षरा ॥ ५ ॥ क्ष्मा लक्ष्मीः
 क्ष्रं क्षयि क्षारं क्षोदनं क्षरणं वरम् ॥ स्तः पुनः स्तिः सुरः शंसः
 सुता सारसयोपिता ॥ ६ ॥ स्ता प्रशस्ता शैदा पक्षिपत्नी पाटलगौः
 स्मृता ॥ स्तुः सारः स्तूरथाचार्यो लक्ष्यस्तूणोरणः स्मृतः ॥ ७ ॥
 स्तं शस्त्रं शरणं राजगृहं गगनमुद्धतम् । श्रो श्रष्टः शकटो श्रात्यो
 विप्रो वरुण आसवः ॥ ८ ॥ पुः सुष्टु शरणं स्वेष्टं भास्वरं भक्तमेव च ॥
 पिर्यं पिरिर्विष्टिराविष्टिरावृत्तिर्वरुणांगना ॥ ९ ॥ पी यपी सरमा श्रष्टा
 भ्रामिका भ्रमिरासुरी ॥ पा दुष्टा गृहिणी गाली सूर्यपत्नी जलाल-
 या ॥ ११० ॥ पृं श्रेष्ठमरणं साधुगदनं मदनं मधु ॥ पृः पंढो मु-
 खरोऽगारोऽथासुरोऽसुरसत्तमः ॥ ११ ॥ गोविंदो गरुडो गंडोऽधारो-
 गः संगरोऽमरः ॥ पृच्यः संघातस्तथास्त्यश्च क्ष्मो विष्णुः क्ष्मा धरा
 रमा ॥ १२ ॥ क्ष्या हानिः क्ष्यो हरो विष्णुः ष्णः कृष्णः ष्णा कलिंदजा ॥
 ष्ण्यो दाता ष्ण्या रमा ष्ण्यं च गृहं तारापतिर्मुखम् ॥ १३ ॥ श्यः शिवो
 ध्यो धराधीशः क्ल्यः कल्यो ध्यो धनी हरिः ॥ १४ ॥ पूर्वोक्ताश्रसं
 योगे द्वित्रिवेदेषु रूपके ॥ पूर्वोक्तिर्नैव विधिना कल्प्योर्धो विदुषां
 वरैः ॥ १५ ॥ आदावंते तथा मध्ये यो वर्णो यस्य नामनि ॥ तेन

तत्राम विज्ञेयमित्येतत्सौभरेर्मतम् ॥ १६ ॥ यथा प्रशस्तमिति
 नामनि त्रयः प्रादयो वर्णाः सन्ति तैर्नामकल्पना च ॥ प्रं प्रशस्तं शं
 प्रशस्तं स्तं प्रशस्तमितीरितम् ॥ एवं सर्वत्र बोद्धव्यमिति सौभरि-
 णोदितम् ॥ १७ ॥ इत्येवं ग्रथिता मालाक्षरी सौभरिणा पुरा ॥ यः
 पठेच्छृणुयाच्चेमां स शब्दार्णवपारगः ॥ ११८ ॥ यां चकार मह-
 र्पीशः सौभरिर्ज्ञानतोयाधिः ॥ अंगिरास्तत आश्रुत्य तां चकार त्रि-
 लोकगाम् ॥ १९ ॥ वंशीधरो गुरूणां च सौभर्यंगिरसोस्तथा ॥
 मोदाय विदुषां राधाकृष्णानुग्रहतोलिखत् ॥ १२० ॥ अस्य पाठा-
 च्छ्रुतेश्चाथ सर्वशास्त्रश्रुतेः फलम् । एतन्मयं यतः सर्वं प्राप्नुयान्नत्र
 संशयः ॥ २१ ॥ यो नित्यं मातृकामालां कंठस्थां कुरुते द्विजः ॥
 तस्य कंठगता देवी सरस्वती वसेत्सदा ॥ १२२ ॥ अथ चैतस्मा-
 द्यथा श्रीभगवतो वर्णसमाम्नायाद्वेदाविर्भावो ब्रह्मादिद्वाराऽभूत्तं व-
 र्णयामः । वेदाविर्भावस्तु पूर्वं श्रीमद्भागवतीयतृतीयैकादशद्वादश-
 स्कंधोक्तरीत्या वर्णितोऽपि पुनरपि तं स्वरूपलक्षणतः स्मारयामः ॥
 तथाहि । 'यो वै ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति त-
 स्मै' इत्यादिश्रुतेर्नित्यासिद्धानेव वेदांस्तस्मै प्राहिणोत्प्रेषयामा-
 स स्वांतःस्थितान्वेदान्परमात्मा निजाचिन्त्यशक्त्या ब्रह्ममनसि
 प्रणवमातृकारूपेण सूक्ष्मानपि तन्मुखेभ्य ऋगादिस्थूलरूपेणैवोच्चा-
 रयामासेति । अतएवोक्तम् 'अनादिनिधना नित्या वायुत्सृष्टा
 स्वयंभुवा । आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः' इति स्मृतेः ।
 'वाचा विरूपनित्यया' इति श्रुतेश्च वेदस्य नित्यत्वम् । यद्योक्तम्
 'ऋचः सामानि जज्ञिरे' इति । तत्राप्याविर्भाव एव बोध्यो जनेः प्रा-
 दुर्भावावर्थकत्वात् । ननु 'शास्त्रयोनित्वात्' इति सूत्रस्य का गतिरि-
 ति चेत्तत्र योनिशब्दः प्रमाणार्थक एव 'तं त्वोपनिषदं पृच्छामि'
 इत्युपनिषद्वेद्यत्वमेव तदर्थं इति । किञ्च 'तस्यैतस्य महतो भू-

तस्य निःश्वासितमेतद्यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इत्यादिश्रुतिरपि वे-
दस्योत्पत्तिं निराकरोति श्वासप्रश्वासादिवह्नीलयाविर्भावितवानि-
ति । ननु लीलयाविर्भावकर्तृत्वेऽपि ब्रह्मोपादानता तस्य जातेव तथा-
त्वे तस्य पौरुषेयत्वं कथं न भविष्यति । न च ब्रह्मकार्यत्वेऽपि तस्य-
पौरुषेयत्वं पुरुषमात्रजन्यत्वेऽपि पौरुषेयत्वे वर्णानां नित्यत्वेऽप्या-
नुपूर्वीविशेषस्य पुरुषजन्यत्वान्मीमांसकं मन्यस्यापि वेदाप्रामाण्य-
प्रसंगः । वर्णनित्यत्वमात्रेणैवापौरुषेयत्वव्यवस्थापने लौकिकवा-
क्यस्यापि तत्प्रसंगः । तस्मान्मानान्तरेणार्थमुपलभ्य रचितत्वं पौ-
रुषेयत्वं सापेक्षत्वलक्षणाप्रामाण्यप्रयोजकं । तच्च न वेदे वेदार्थस्य
मानान्तरागोचरत्वात् । इदमेव श्रुत्या निःश्वासदृष्टान्तेन दर्शि-
तम् । तथाहि निःश्वासः पुरुषाज्जायमानोऽपि न पुरुषचिकीर्षा-
जन्यस्सुपुत्रावपि तद्दर्शनात् । एवं वेदो ब्रह्मणो जायमानोऽपि न ब्र-
ह्मचिकीर्षाजन्यो वेदार्थस्य वेदातिरिक्तमानाविषयत्वादित्यलम् ।
अस्यार्थस्य जन्माद्यस्येत्याद्यथीभागवतीयपद्यव्याख्याने बहुधा
प्रपञ्चितत्वात् । अथाक्षरसमाम्नायत एव सर्वा आन्वीक्षिक्यादयोऽ-
ष्टादश विद्या अपि ब्रह्मद्वारा संभूतास्तदधस्ताद्विदुरं प्रति भैत्रेयो-
क्तरीत्या सूचिता अप्यधुना विशदीकुर्मः । तत्रर्ग्यजुःसामाथर्वभेदेन
वेदाश्चत्वारः । शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गणम् ।
छंदसां लक्षणं चैव षडंगो वेद उच्यते इति । पट्ट पुराणानि न्याय-
मीमांसाधर्मशास्त्राणि चेति चत्वार्युपांगानि । अत्रैवोपपुराणानामं-
तर्भावः । वैशेषिकस्य न्यायनये वेदान्तस्य मीमांसायां महाभारत-
रामायणयोः सांख्यपातंजलपाशुपतवेष्णवादीनाञ्च धर्मशास्त्रे च मि-
लित्वा चतुर्दश विद्याः । तथोक्तं 'पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्रां-
गमिश्रिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश' इति ।
एता एव चतुर्भिरुपवेदैः सहिता अष्टादश विद्या भवन्ति । आयुर्वेदो

तन्नाम विज्ञेयमित्येतत्सौभरेर्मतम् ॥ १६ ॥ यथा प्रशस्तमिति
नामनि त्रयः प्रादयो वर्णाः संति तैर्नामकल्पना च ॥ प्रं प्रशस्तं सं
प्रशस्तं स्तं प्रशस्तमितीरितम् ॥ एवं सर्वत्र बोद्धव्यमिति सौभरि-
णोदितम् ॥ १७ ॥ इत्येवं अथिता मालाक्षरी सौभरिणा पुरा ॥ यः
पठेच्छृणुयाच्चेमां स शब्दार्णवपारगः ॥ ११८ ॥ यां चकार मह-
र्षीशः सौभरिर्ज्ञानतोयाधिः ॥ अंगिरास्तत आश्रुत्य तां चकार त्रि-
लोकगाम् ॥ १९ ॥ वंशीधरो गुरूणां च सौभर्यंगिरसोस्तथा ॥
मोदाय विदुषां राधाकृष्णानुग्रहतोलिखत् ॥ १२० ॥ अस्य पाठ-
च्छ्रुतेश्चाथ सर्वशास्त्रश्रुतेः फलम् । एतन्मयं यतः सर्वं प्राप्नुयात्प्राज्ञ
संशयः ॥ २१ ॥ यो नित्यं मातृकामालां कंठस्थां कुरुते द्विजः ॥
तस्य कंठगता देवी सरस्वती वसेत्सदा ॥ १२२ ॥ अथ चैतस्मा-
द्यथा श्रीभगवतो वर्णसमाम्नायाद्वेदाविर्भावो ब्रह्मादिद्वाराऽभूत्तं व-
र्णयामः । वेदाविर्भावस्तु पूर्वं श्रीमद्भागवतीयतृतीयैकादशद्वादश-
स्कंधोक्तरीत्या वर्णितोऽपि पुनरपि तं स्वरूपलक्षणतः स्मारयामः ॥
तथाहि । 'यो वै ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति त-
स्मै' इत्यादिश्रुतेर्नित्यासिद्धानेव वेदांस्तस्मै प्राहिणोत्प्रेषयामा-
स स्वांतःस्थितान्वेदान्परमात्मा निजाचिन्त्यशक्त्या ब्रह्ममनाति
प्रणवमातृकारूपेण सूक्ष्मानपि तन्मुखेभ्य ऋगादिस्थूलरूपेणैवोच्चा-
रयामासेति । अतएवोक्तम् 'अनादिनिधना नित्या वायुत्सृष्टा
स्वयंभुवा । आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः' इति स्मृतेः ।
'वाचा विरूपानित्यया' इति श्रुतेश्च वेदस्य नित्यत्वम् । यद्योक्तम्
'ऋचः सामानि जज्ञिरे' इति । तत्राप्याविर्भाव एव बोध्यो जनेः प्रा-
दुर्भावाथकत्वात् । ननु 'शास्त्रयोनित्वात्' इति सूत्रस्य का गतिरि-
ति चेत्तत्र योनिशब्दः प्रमाणार्थक एव 'तं त्वोपनिषदं पृच्छामि'
इत्युपनिषद्वेद्यत्वमेव तदर्थं इति । किञ्च 'तस्यैतस्य महतो भू-

तस्य निःश्वासितमेतद्यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इत्यादिश्रुतिरपि वे-
 दस्योत्पत्तिं निराकरोति श्वासप्रश्वासादिवह्नीलयाविभांषितवानि-
 ति । ननु लीलयाविभांषकत्वेऽपि ब्रह्मोपादानता तस्य जातेव तथा-
 त्वे तस्य पौरुषेयत्वं कथं न भविष्यति । न च ब्रह्मकार्यत्वेऽपि तस्य-
 पौरुषेयत्वं पुरुषमात्रजन्यत्वेऽपि पौरुषेयत्वे वर्णानां नित्यत्वेऽप्या-
 नुपूर्वाविशेषस्य पुरुषजन्यत्वान्मीमांसकमन्यस्यापि वेदाप्रामाण्य-
 प्रसंगः । वर्णनित्यत्वमात्रेणैवापौरुषेयत्वव्यवस्थापने लौकिकवा-
 क्यस्यापि तत्प्रसंगः । तस्मान्मानान्तरेणार्थमुपलभ्य रचितत्वं पौ-
 रुषेयत्वं सापेक्षत्वलक्षणाप्रामाण्यप्रयोजकं । तच्च न वेदे वेदार्थस्य
 मानान्तरागोचरत्वात् । इदमेव श्रुत्या निःश्वासदृष्टान्तेन दर्शि-
 तम् । तथाहि निःश्वासः पुरुषाज्जायमानोऽपि न पुरुषचिकीर्षा-
 जन्यस्सुपुत्रावपि तद्दर्शनात् । एवं वेदो ब्रह्मणो जायमानोऽपि न ब्र-
 ह्मचिकीर्षाजन्यो वेदार्थस्य वेदातिरिक्तमानाविषयत्वादित्यलम् ।
 अस्यार्थस्य जन्माद्यस्येत्याद्यश्रीभागवतीयपद्यव्याख्याने बहुधा
 प्रपञ्चितत्वात् । अथाक्षरसमाम्नायत एव सर्वा आन्वीक्षिक्यादयोऽ-
 ष्टादश विद्या अपि ब्रह्मद्वारा संभूतास्तदधस्ताद्विदुरं प्रति मैत्रेयो-
 क्तरीत्या सूचिता अप्यधुना विशदीकुर्मः । तत्रर्ग्यजुःसामाथर्वभेदेन
 वेदाश्चत्वारः । शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गणम् ।
 छंदसां लक्षणं चैव पडंगो वेद उच्यते इति । पट् पुराणानि न्याय-
 मीमांसाधर्मशास्त्राणि चेति चत्वार्युपांगानि । अत्रैवोपपुराणानाम-
 तर्भावः । वैशेषिकस्य न्यायनये वेदान्तस्य मीमांसायां महाभारत-
 रामायणयोः सांख्यपातंजलपाशुपतवैष्णवादीनाञ्च धर्मशास्त्रे च मि-
 लित्वा चतुर्दश विद्याः । तथोक्तं 'पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्रां-
 गमिश्रिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश' इति ।
 एता एव चतुर्भिरुपवेदैः सहिता अष्टादश विद्या भवन्ति । आयुर्वेदो

धनुर्वेदो गांधर्ववेदोर्थशास्त्रं च सर्वेषामास्तिकानामेतावन्ति हि
 धर्मप्रस्थानानि अन्येषामप्येकदेशिनामेष्वेवांतर्भावात् । ननु ना-
 स्तिकानामपि प्रस्थानानि सन्ति तान्येष्वनंतर्भावात्पृथग्गणयि-
 तुमुचितानि । तथाहि शून्यवादेनैकं प्रस्थानं माध्यमिकानां क्षणि-
 कविज्ञानवादेनापरं योगाचाराणां ज्ञानाकारानुमेयक्षणिकवाद्द्वार्य-
 वादेनापरं सौत्रांतिकानां प्रत्यक्षक्षणिकवाद्द्वार्यवादेनापरं वैभाषि-
 काणामिति सौगतानां प्रस्थानचतुष्टयम् । तथा देहात्मवादेनैकं
 प्रस्थानं चार्वाकाणामेवं देहातिरिक्तदेहप्रमाणात्मवादेन द्वितीयं
 प्रस्थानं दिगंबराणामेवं मिलित्वा षट् प्रस्थानानि कस्मान्नोच्यन्ते ।
 सत्यंवेदत्राह्यत्वात्तेषां म्लेच्छादिप्रस्थानवत्परंपरयापि पुरुषार्थानुप-
 योगाद्दुपेक्षणीयत्वमेवाइह च साक्षात्परंपरया वा । परमार्थोपयोगिनां
 वेदोपकरणानामेव प्रस्थानानां भेदो दर्शितः । अथ संक्षेपेणेषां
 प्रस्थानानां स्वरूपभेदहेतुः प्रयोजनभेद उच्यते बालानां
 व्युत्पत्तये । तत्र धर्मप्रतिपादकमपौरुषेयं वाक्यं वेदः सच मंत्रब्राह्म-
 णात्मकः । मंत्रब्राह्मणयोर्वेद नामधेयम् इति तत्स्वरूपस्थान्यत्रोक्तेः ।
 तत्र मंत्रा अनुष्ठानकारकभूतद्रव्यदेवताप्रकाशकास्तोपि त्रिवि-
 धा ऋग्यजुःसामभेदेन । तत्र पादवद्भगवत्यादिच्छंदोविशिष्टां
 ऋचः ' अग्निमाले पुरोहितम् ' इत्यादिकास्ता एव गौतमि-
 ष्टाः सामानि । तदुभयविलक्षणानि यज्ञपि अग्निदाग्नी-
 नदेषुत्वत्यादिसंशोधनरूपाणि । निगदमंत्रा अपि यजुरंतंगता एव
 तदेवं निरूपिता मंत्राः । मंत्रव्याख्यानरूपं ब्राह्मणम् । ब्राह्मणमपि
 त्रिविधं विश्वरूपमथंवादरूपं तदुभयविलक्षणं चातत्र शाब्दी भावना
 विधिरिति भाङ्गानिनियोगो विधिरिति प्राभाकराः इष्टसायनता विधि-
 रिति तात्पर्याः । अथैवमपि चतुर्विध उत्पत्त्यधिकारविनियोगप्रयोगभे-
 दान् । तत्र कर्मस्वरूपेणमात्रप्रतिपादको विधिरुत्पत्तिविधिः ' आग्नेयोऽ-

ष्टाकपालो भवति' इत्यादिः। सेतिकर्तव्यताकस्य करणस्य यागादेः
 फलसंबन्धबोधको विधिरधिकारविधिः 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गका-
 मो यजेत्' इत्यादिः। अंगसंबन्धबोधको विधिर्विनियोगविधिः 'ब्रौहि-
 भिर्यजेत् समिधो यजति' इत्यादिः । सांगप्रधानकर्मप्रयोगेक्य-
 बोधकः पूर्वोक्तविधित्रयमेलनरूपः प्रयोगविधिः स च श्रौत इत्ये-
 के, कल्प इत्यपरे । कर्मस्वरूपञ्च द्विविधं गुणकर्मार्थकर्मभेदात् ।
 तत्र क्रतुकारकाण्याश्रित्य विहितं गुणकर्म। तदपि चतुर्विधम् उत्प-
 त्याप्तिविकृति संस्कृतिभेदात् । तत्र वसन्ते 'ब्राह्मणोऽग्नीनादधात
 यूपं तक्षति' इत्यादावाधानतक्षणादिना संस्कारविशेषविशिष्टाग्नि-
 यूपदेरुत्पत्तिः। 'स्वाध्यायोध्येतव्यः, गां पयो दोग्धि' इत्यादावध्यय-
 नदोहादिना विद्यमानस्यैव स्वाध्यायपयःप्रभूतेः प्राप्तिः । 'सोमम-
 भिषुणोति' ब्रौह्मिणवहन्ति, आज्यं विलापयति' इत्यादावभिषवावधात-
 विलापनेः सोमादीनां विकारः । 'ब्रौह्मिणोऽक्षति, प्रत्यवेक्षते' इत्यादौ
 प्रोक्षणावेक्षणादिभिर्ब्रौह्मिणादिद्रव्याणां संस्कार एव । एतच्चतुष्टयं
 चांगमेव । तथा क्रतुकारकाण्यनाश्रित्य विहितमर्थकर्म । तच्च द्विवि-
 धमंगं प्रधानं च । तत्रान्यार्थमंगमनन्यार्थं प्रधानम् । अंगमपि
 द्विविधं सन्निपत्योपकारकमारादुपकारकं च । तत्र प्रधानस्वरूप-
 निर्वाहकं प्रथमं फलोपकारकं द्वितीयमेवं संपूर्णसंपादकोविधिः
 प्रकृतिर्विकलाङ्गसंपादको विधिर्विकृतिस्तदुभयविधाविलक्षणो
 विधिर्दवाहोमः एवमन्यदप्युह्यम् । अत्र बहुवक्तव्यमस्ति ग्रंथविस्तर-
 भियोपरम्यते । तदेवंनिरूपितो विधिभागः प्राशस्त्यनिदान्यतर-
 लक्षणया विधिशेषभूतं वाक्यमर्थवादः स च त्रिविधो गुणवादो-
 ऽनुवादो भूतार्थवादश्च । तत्र प्रमाणांतरविरुद्धार्थबोधको गुणवादः
 'आदित्यो यूपः' इत्यादिः । प्रमाणांतरप्राप्तार्थबोधकोऽनुवादः 'अ-
 ग्निर्हिमस्य भेषजम्' इत्यादिः । प्रमाणांतरवापतत्प्रातिरहितार्थबोधको

भूतार्थवादः ' इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत् ' इत्यादिः । तदुक्तं 'विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते । भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः' इति । तत्र त्रिविधानामर्थवादानां विधिस्तुतिपरत्वे समानेऽपि भूतार्थवादानां स्वार्थेऽपि प्रामाण्यम् देवताधिकरणन्यायात्। अवाधिताज्ञातज्ञापकत्वं हि प्रामाण्यम् । तच्च वाधितविषयत्वात् ज्ञातज्ञापकत्वाच्च नगुणवादानुवादयोः । भूतार्थवादस्य तु स्वार्थतात्पर्यरहितस्याप्यौत्सर्गिकं प्रामाण्यं न विहन्यते । तदेवं निरूपितोऽर्थवादभागः । विध्यर्थवादोभयविलक्षणं तु वेदांतवाक्यम् । तच्चाज्ञातज्ञापकत्वेऽप्यनुष्ठानाप्रतिपादकत्वान्न विधिः स्वतः पुरुषार्थपरमानंदज्ञानात्मके ब्रह्मणि स्वार्थे चोपक्रमोपसंहारादिपङ्क्तिधतात्पर्यालिंगवत्तया स्वतःप्रमाणभूतं सर्वानपि विधीनंतःकरणशुद्धिद्वारा स्वशेषतामापादयन्परशेषत्वाभावाच्च नार्थवादस्तस्मादुभयविलक्षणमेव वेदांतवाक्यम् । तच्च क्वचिदज्ञातज्ञापकत्वेन विधिरिति व्यपदिश्यते । विधिपदरहितप्रमाणवाक्यत्वे क्वचिद्भूतार्थवाद इति व्यवह्रियते इति न दोषः । पङ्क्तिधलिंगानि च 'उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽ पूर्वताफलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिंगं तात्पर्यनिर्णये' इति। उपक्रमोपसंहारावेकलिंगम् । अद्वितीयात्मप्रतिपादकत्वात् । सृष्टेः पूर्वं नामरूपरहितं सत्तामात्रमिदं जगदिति छांदोग्ये पष्ठे प्रपाठके ' सदेव सौम्येदमग्र आसीत् ' इति श्रुत्या प्रतिपादनमुपक्रमः । प्रतीयमानं सर्वं जगदिदं पूर्वोक्तसत्स्वरूपमेव नान्यदिति । 'एतदात्मामिदं सर्वम्' इति श्रुत्यांते प्रतिपादनमुपसंहारः ॥ १ ॥ प्रकरणप्रतिपाद्यस्य पुनःपुनः प्रतिपादनमभ्यासः। यथा तत्रैव तत्त्वमसीति नवकृत्वोऽभ्यासः । प्रकरणप्रतिपाद्यस्य तन्मध्ये तत्त्वमसीति नवसंख्याकोपदेशेन प्रतिपादनमभ्यासः ॥२॥ प्रमाणानां मध्ये लक्षणया ' तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि ' इत्यु-

पनिपत्प्रमाणेन गम्य आत्मा नेतरेणेति विवेकोऽपूर्वता ॥ ३ ॥
 प्रारब्धक्षयपर्यंतं देहेंद्रियादेः मिथ्याप्रतीतिः । प्रारब्धस्य निःशेष-
 नाशे प्राप्ते तदप्रतीतिपूर्वकमद्वितीयात्मस्वरूपेणावस्थानस्य 'आ-
 चायंवान्पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येथ संपत्स्ये'
 इत्यादिश्रुत्या प्रतिपादनं फलम् ॥ ४ ॥ प्रकरणप्रतिपाद्यस्य 'उत
 तमादेशमप्राक्ष्मो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमाविज्ञातं विज्ञात-
 म्' इत्यादिश्रुत्या प्रशंसनमर्थवादः स्वार्थे तात्पर्याभावात् ॥ ५ ॥
 यथा मृज्जन्यघटशरावादीनामृदभिन्नत्वं स्वर्णजन्यकटककुंडला-
 दीनां स्वर्णभिन्नत्वं तथा कारणजन्यजगतः कारणाभिन्नत्वमिति
 'वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इत्यादिश्रुत्या
 प्रतिपादिता युक्तिरुपपत्तिरिति ॥ ६ ॥ निरूपितं त्रिविधं ब्राह्मणम् ।
 यत्तु 'मंत्रास्त्वनेकधा संति ब्राह्मणं त्वष्टधा मतम्' इति तस्याष्ट-
 विधस्यापि यथाकथंचिन्निष्पेक्षैवैवंतर्भावो ध्येयः । अष्टधा ब्राह्मणं
 तु बृहदारण्यकश्रुत्योक्तम् 'इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः
 श्लोकाः सूत्राणि व्याख्यानान्यनुव्याख्यानान्यस्यैव निःश्वसितानि'
 इति । कथाप्रतिपादक इतिहासः । विश्वस्य पूर्वावस्थानिरूपकं
 पुराणम् । उपासनात्मविद्याप्रतिपादका विद्याः । या चोपास्य-
 देवरहस्यप्रतिपादका सोपनिषत् । ये मंत्राः श्लोकवत्पठ्यन्ते ते
 श्लोकाः । संक्षिप्तार्थप्रतिपादकं सूत्रम् । विस्तृतार्थप्रतिपादकं
 व्याख्यानम् । व्याख्यानस्यापि स्फुटतापादकमनुव्याख्यानम् । एता-
 न्यष्टब्राह्मणानि । शिक्षाकल्परहस्यादीनां च वेदसांगतापादकत्वमेव
 मंत्रब्राह्मणयोर्व्याख्येयव्याख्यानताभावोस्ति तच्च 'मंत्रवर्णिकम्'
 इति सूत्रव्याख्याने प्रतिपादितं वृत्तिकारैः । अथप्रकृतमनुसरामः ।
 एवं च कर्मकांडगुणकांडब्रह्मकांडात्मको वेदो धर्मार्थकाममोक्षहेतुः ।
 स च प्रयोगत्रयेण निर्वाहार्थमृग्यजुःसामभेदेन भिन्नः । तत्र हौत्र-

प्रयोग ऋग्वेदेनाध्ययप्रयोगो यजुर्वेदेनोद्गात्रप्रयोगः सामवेदेन
 ब्रह्मयजमानप्रयोगो तत्रांतर्भूतो । अथर्ववेदस्तु यज्ञानुपयुक्तश्शा-
 न्तिकपोष्टिकाभिचारिकादिकर्मप्रतिपादकत्वेनात्यंतविलक्षण एव ।
 प्रवचनभेदात्प्रतिवेदं भिन्ना भूयस्यः शास्त्राः संति । तज्ज्ञानं चरण-
 व्यूहवेदिकग्रंथाद्भवति । एवं च कर्मकांडे व्यापारभेदेऽपि सर्वासां
 वेदशास्त्रानामेकरूपत्वमेव ब्रह्मकांड इत्यादिश्चतुर्णां वेदानां प्रयो-
 गभेदेन प्रयोजनभेद उक्तः ॥ अथांगानामुच्यते । तत्र शिक्षाया
 उदात्तानुदात्तस्वरितह्रस्वदीर्घश्रुतादिविशिष्टस्वरव्यंजनात्मकवर्णा-
 शारणाविशेषज्ञानं प्रयोजनं तदभावे मंत्राणामनर्थफलत्वात् । तथा
 चोक्तं मंत्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स
 यागत्रो यजमानं दिनस्ति यथेन्द्रशत्रुस्वरतोऽपराधात् ॥
 इत्यादिषु सर्ववेदसाधारणो शिक्षा 'अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि' इति पंच-
 गंडात्मिका प्रकाशिता । प्रतिवेदशास्त्रं भिन्नाः प्रातिशाख्यसंज्ञिका
 अन्येषु गुणिभिः प्रदर्शिताः । एष्यवेदिकपदसाधुत्वज्ञानेनाहादिकं
 व्याकरणप्रयोजनं । तत्र 'वृद्धिगदेच' इत्याद्यष्टाध्याय्यात्मकं मोक्षशर-
 प्रसादेन पाणिनेनैव प्रकाशितम् । तत्र कात्यायनेन गुणिना पाणि-
 नेऽथमुत्रेषु चार्थैर्कतिरहितम् । तद्वार्थैर्कतिरिति च भगवता पतेन लिना
 प्रदर्शयित्वा गतम् । तदेतत्प्रमुनिय्याकरणं वेदांगं मोक्षशरमित्या-
 ख्यादेन । कौषागादिव्याकरणानि तु न वेदांगानि । किन्तु लौकिक-
 शब्दव्यवहारार्थैर्नित्यवर्गनध्यम । एवं शिक्षाव्याकरणाभ्यां पर्वोत्थ-
 रणे पदसाधुत्वे च ज्ञाने मंत्रपदार्थज्ञानोपभायां तदर्थं भगवता
 कात्यायनेन ममाज्ञायः ममाज्ञानो व्याख्यातव्य' इत्यादिग्रंथोद्भा-
 श्यव्याकरणं निरुक्तमाश्रितम् । तत्र च नामाख्यातनिर्वाणोपगमे
 भेदेन चतुर्विधं पदज्ञानं निरूप्य वेदिकपदानामर्थः प्रदर्शितः । म-
 ज्ञानं चतुर्विधं प्रकाशयित्वा तत्रैव कर्मण्यन्वयार्थज्ञानार्थित्वात्

वाक्यार्थज्ञानस्य मंत्रस्थपदार्थज्ञानाय निरुक्तमप्यपेक्षणीयमप्य-
थानुष्ठानासंभवात्सूत्रेण ' जर्जरीजुफरीद्रुना ' इत्यादीनां दुरूहत्वा-
त्प्रकारांतरेणार्थज्ञानस्यासंभावनीयत्वाच्च । एवं निघंटुकोशा
वैदिकद्रव्यदेवतात्मकपदार्थपर्यायशब्दात्मका निरुक्तांतर्भूता
एव । तत्रापि निघंटुसंज्ञकः पञ्चाध्यायात्मको ग्रंथो भगवता
यास्केनैव कृतः । अन्येष्वमरहेमचन्द्रादिप्रणीताः कोशा
निघंटुरूपत्वेन निरुक्तांतर्भूता एव द्रष्टव्याः । एवमृद्धमंत्रा-
णां पादबद्धानुष्टुप्छन्दोविशेषविशेषत्वात् । तदज्ञानेन निदाश्रव-
णे छंदोविशेषानुष्ठानविशेषविधानाच्च छंदोज्ञानाकांक्षायां तत्प्रका-
शनाय 'धीश्रीस्त्रीम्' इत्याद्यध्यायाष्टकात्मिका छंदोविचितीर्भगवता
पिंगलेनैव रचिता । तत्राप्यलौकिकमित्यन्तेनाध्यायत्रयेण गायत्र्युष्णि-
गनुष्टुप्बृहतीपंक्तित्रिष्टुब्जगतीछंदांसि सप्तावांतरभेदानि निरूपिता-
नि । अथ लौकिकमित्यारभ्याध्यायपंचकेन पुराणेतिहासादायुषयोगी-
नि लौकिकानि छंदांसि निरूपितानि । व्याकरणे लौकिकपदनिरूपण-
वत् । एवं वैदिककर्मदशादिकालज्ञानाय ज्योतिषं भगवतादित्येन ग-
र्गादिभिश्च प्रणीतं बहुविधं गणितहोरासंहितादिरूपस्कंधत्रयात्मक-
मिति । तत्र गणितं च मूलबीजरेखापाठ्यादिभेदानेकावेधम् । होराशा-
स्त्रं तु जन्मपत्रप्रकाशकम् । होराशब्दस्तु पूर्वापरवर्णलोपेनाहोरात्रश-
ब्दान्निष्पन्नः पृषोदरादित्वा दित्युक्तं बृहज्जातकेतेन कालोपलक्षणा-
न्मुहूर्तबोधकवर्षबोधकप्रश्रवबोधकशास्त्रमप्यत्रैवांतर्भूतं ज्ञेयम् । संहिता
शास्त्रं सर्वप्रकाशकत्वात्सर्वमयमेव । गणितबोधकाः सूर्यासिद्धांतादयो
ऽष्टादश संति । होराबोधकाः शुकजातकयवनजातकादयो मुहूर्तमार्त्त-
डादयः प्रश्नादशादयो हिष्ठाजादयश्च हवः संति । संहिता अपि गर्गसंहि-
तारुद्रसंहिताभृगुसंहिताया अनेकाः संतीति । एवं शास्त्रांतरसंयुक्तोपसं-

होरेणोवेदिकानुष्ठानक्रमविशेषविज्ञापनाय कल्पमूत्राणि । तानि च
 गत्रयभेदात्रिविधानि । तत्र होत्रप्रयोगप्रतिपादकान्याश्वलायनसां
 यनादिप्रणीतानि । आच्ययवप्रयोगप्रतिपादकानि बोधायनापस्त
 कात्यायनादिप्रणीतानि । ओद्गात्रप्रयोगप्रतिपादकानि शाड्यायन
 व्याख्यादिप्रणीतानि । एवं निरूपितः षण्णामंगानां प्रयोजनभेद
 चतुर्णामुपांगानामधुनोच्यते । तत्र सर्गप्रतिसर्गमन्वंतरवंशवंशानु
 रित्तप्रतिपादकानि भगवता वादरायणेन निरूपितानि । पुराणानि च
 निच ब्राह्मं पाञ्च वैष्णवं शैवं भागवतं नारदीयं मार्कण्डेयमात्रेयं भ
 प्यं ब्रह्मवैवर्त्तं लिंगं वाराहं स्कान्दं वामनं कौर्म मात्स्यं गारुडं ब्रह्म
 चेत्यष्टादश । एवमुपपुराणान्यपि गणेशकालिकासांवपराशरादीनि
 नेकानि द्रष्टव्यानि । न्याय आन्वीक्षिकी पञ्चाध्यायी गौतमेन प्रणीत
 प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कविपर्ययवादजत
 वितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां षोडशपदार्थानामुद्दे
 शलक्षणपरीक्षाभिस्तत्त्वज्ञानं तस्याः प्रयोजनमेवं दशाध्यायं वैशेषि
 कं शास्त्रं कणादेन प्रणीतम् । द्रव्यगुणकर्मसामान्यसमवायानां षण्
 भावपदार्थानामभावसप्तमानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां व्युत्पादनं तस्य
 प्रयोजनं तदपि न्यायपदेनोक्तम् । एवं मीमांसाऽपि द्विविधा धर्ममीमां
 सा शारीरिकमीमांसा च । तत्र द्वादशाध्यायी धर्ममीमांसा 'अथात
 धर्मजिज्ञासा' इत्यारभ्य 'अन्वाहार्य्यं च दर्शनात्' इत्यन्ता भगवत
 जैमिनिना प्रणीता । तत्र धर्मप्रमाणं धर्मभेदः शेषशेषिभावश्च क्रत्व
 पुरुषार्थभेदेन प्रयुक्तिविशेषः श्रुत्यर्थपठनादिभेदः क्रमभेदोपिकार
 विशेषः सामान्यातिदेशो विशेषातिदेश उहो वाधस्तंत्रप्रसंगश्च
 क्रमेण द्वादशानामध्यायानामर्थः । तथा संकर्षणकांडमध्यायवत्
 ष्टयात्मकं जैमिनिना प्रणीतम् । तच्च

शारीरिकमीमांसा'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा'इत्यादिः'अनावृत्तिः शब्दा-
त्' इत्यंता जीवब्रह्मेकत्वसाक्षात्कारहेतुश्रवणाख्यविचारप्रतिपाद-
कान्यायानुपदर्शयंती भगवता वादरायणेन कृता । तत्र सर्वेषामेव
वेदांतवाक्यानां साक्षात्परंपरया वा प्रत्यगभिन्नाद्वितीये ब्रह्मणि
तात्पर्यमिति समन्वयः प्रथमाध्यायेन दर्शितः । तत्र प्रथमपादे
स्पष्टब्रह्मलिंगयुक्तानि वाक्यानि विचारितानि । द्वितीयपादे त्वस्प-
ष्टब्रह्मलिंगयुक्तान्युपास्यब्रह्मविषयाणि । तृतीयपादे स्पष्टब्रह्मलिं-
गानि ज्ञेयब्रह्मविषयाणि । एवं पादत्रयेण वाक्यविचारः समापितः ।
चतुर्थपादे तु प्रधानविषयत्वेन संदिह्यमानान्यव्यक्तादिपदानि
चिंतितानि । एवं वेदांतानामद्वये ब्रह्मणि सिद्धे समन्वये तत्र संभा-
वितस्मृतितर्कादिविरोधमाशंक्य तत्परिहारः क्रियते इति । अवि-
रोधो द्वितीयाध्यायेन दर्शितः । तत्राद्यपादे सांख्ययोगकणादस्मृ-
तिभिः सांख्यादिप्रयुक्तैश्च तर्कविरोधो वेदांतसमन्वयस्य परि-
हृतः । द्वितीयपादे सांख्यादिमतानां दुष्टत्वं प्रतिपादितम् ।
स्वपक्षस्थापनपरपक्षनिराकरणरूपपूर्वद्वयात्मकत्वाद्विचारस्य । तृ-
तीयपादे महाभूतसृष्ट्यादिश्रुतीनां परस्परविरोधः पूर्वभागेन
परिहृत उत्तरभागेन तु जीवविषयाणाम् । चतुर्थपादेनेन्द्रियविषयश्रु-
तीनां विरोधपरिहारः ॥ तृतीयाध्याये साधननिरूपणम् । तत्र
प्रथमपादे जीवस्य परलोकगमनागमनेन वैराग्यं निरूपितम् । द्विती-
यपादे पूर्वभागेन त्वंपदार्थो निरूपित उत्तरभागेन तत्पदार्थः ।
तृतीये पादे निर्गुणे ब्रह्मणि नानाशाखापठित एव गुणोपसंहारः
कृतः । प्रसंगात्सगुणविद्यासु शाखांतरीयगुणोपसंहारो निरूपितः ।
चतुर्थपादे निर्गुणब्रह्मविद्याया बहिरंगसाधनान्याश्रमयज्ञादीन्यंतरं-
गसाधनानि श्मदमनिदिध्यासादीनि निरूपितानि । चतुर्थाध्याये सगु-
णनिर्गुणा

निर्गुणं ब्रह्म उपासनावृत्त्या सगुणं वा ब्रह्म साक्षात्कृत्य जीवत
 पुण्यपापालेपलक्षणा जीवन्मुक्तिरभिहिता । द्वितीयपादे त्रिय
 माणस्योत्क्रांतिप्रकारश्चितितः । तृतीयपादेसगुणब्रह्मविदे
 मृतस्योत्तरमार्गोभिहितः । चतुर्थपादे पूर्वभागेन निर्गुणब्रह्मविदे
 विदेहैकैवल्यप्राप्तिरुक्ता । उत्तरभागेन सगुणब्रह्मविदो ब्रह्मलो
 कगमनस्थितिरुक्ता । इदमेव सर्वशास्त्राणां मूर्द्धन्यं शास्त्रान्तरं सर्वम
 स्यैव शेषभूतमिति।इदमेव मुमुक्षुभिरादरणीयं श्रीशंकरमन्वादिमु
 निर्दाशितमार्गेण यथारुचीति रहस्यम्॥एवं धर्मशास्त्राणि मनुयाज्ञ
 वल्क्यविष्णुयमांगिरोवसिष्ठदक्षशातातपपराशरगोतमशांखलिखित
 हारीतापस्तंबोशनोव्यासकात्यायनबृहस्पतिदेवलनारदपैठीनसिप्र
 भृतिभिः कृतानि वर्णाश्रमधर्मविशेषाणां विभागेन प्रतिपादकानि।
 एवं व्यासकृतं महाभारतं वाल्मीकिकृतं रामायणं च धर्मशास्त्र
 एवांतर्भूतमितिहासत्वेन प्रसिद्धम् । एवं सर्वदेवसाधारणमंत्रशास्त्रं
 श्रीमहादेवब्रह्मगौतमादिप्रणीतं धर्मशास्त्र एवान्तर्भूतत्वेऽपीह स्वश
 ब्देनैवोपादानात्पृथगेव संगतिर्वाच्या ॥ अथ वेदचतुष्टयस्य क्रमेण
 चत्वार उपवेदाः।तत्रायुर्वेदस्याष्टौ स्थानानि भवन्ति । सूत्रं शारीरमे
 द्वियं चिकित्सा निदानं विमानं कल्पं प्रसिद्धिश्च । 'कायवालग्रहोद्धी
 गशल्यदंष्ट्राजरावृषान् । अष्टावंगानि तस्याहुश्चिकित्सा येषु संश्रिताः'
 इति । तस्यायुर्वेदस्य कायचिकित्सा, बालचिकित्सा, ग्रहो
 भूतप्रेतादिः, उद्धृगिं शिरोनेत्रादि, शल्यं शस्त्रघातादि, दंष्ट्रा स्थाव
 रजंगमात्मकं विषं तेषां चिकित्सा, जरा रसायनादिना जराया दूरी
 करणं, वृषो वाजीकरणतंत्रमित्यष्टांगानीति । ब्रह्मप्रजापत्यश्विधन्वंत
 रीन्द्रभारद्वाजात्रेयाग्निवेशादिभिरुपदिष्टश्चरकेन संक्षिप्तश्च । तत्रैव
 सुश्रुतेन पंचप्रस्थात्मकं प्रस्थानान्तरं कृतम् । एवं वाग्भटादिभिर
 पि बृहधेनि न शास्त्रभेदः ॥ कामशास्त्रमप्यायुर्वेदान्तर्गतमेव सुश्रुते-

न वाजीकरणाख्यकामशास्त्राभिधानात् । तत्र वात्स्यायनेन पञ्चा-
 ध्यायात्मकं कामशास्त्रं प्रणीतम् । तस्य विषयवैराग्यमेव प्रयोजनं
 शास्त्रोद्दोषितमार्गेणापि विषयभोगे दुःखपर्यवसानात् । चिकित्सा-
 शास्त्रस्य च रोगतत्साधनरोगनिवृत्तितत्साधनज्ञानं प्रयोजनम् । तच्च
 मोक्षसाधनीभूतशरीरारोग्यसंपादकत्वेन मोक्षोपयोग्येव । एवं धनु-
 र्वेदः पादचतुष्टयात्मको विश्वामित्रप्रणीतः । तत्र प्रथमपादो दीक्षा-
 त्मको द्वितीयः संग्रहपादस्तृतीयस्तिद्धपादश्चतुर्थः प्रयोगपादः । तत्र
 प्रथमे पादे धनुर्लक्षणमाधिकारिनिरूपणञ्च कृतम् । तत्र धनुःशब्दश्चा-
 पे निरूढोऽपि चतुर्विधेष्वायुधेषु वर्तते । यथा चक्रशब्दोऽरौ निरू-
 ढोऽपि गदायामपि वर्तते 'जुगोप कुक्षिं गत आत्तचक्र' इत्यत्र तथादर्श-
 नादन्यथा अस्त्रतेजः स्वगदया विधमन्तमित्युक्तिव्याकोपः स्यादि-
 ति । तच्चतुर्विधमायुधं मुक्तममुक्तं मुक्तामुक्तं मंत्रमुक्तं चातत्र मुक्तं च-
 क्रादि, अमुक्तं सद्भादि, मुक्तामुक्तं शल्यावांतरभेदादि, मंत्रमुक्तं शरा-
 दि । तत्र मुक्तमस्त्रमुच्यते तदमुक्तं शस्त्रमित्युच्यते । तदपि ब्राह्मवै-
 ष्णवप्राजापत्याग्नेयादिभेदादनेकविधम् । एतद्रेदज्ञापनाय किञ्चि-
 द्ब्रह्मामोऽग्रे । एवं साधिदेवतेषु समंत्रेषु चतुर्विधायुधेषु येषामधि-
 कारः क्षत्रियकुमाराणां तदनुयायिनां च ते सर्वे चतुर्विधाः पदा-
 तिरथतुरगगरूढा इति दीक्षाभिषेकसन्नाहनमंगलकरणादिकञ्च
 सर्वमपि प्रथमे पादे निश्चितम् । सर्वेषां शस्त्रविशेषाणामाचार्यस्य
 च लक्षणपूर्वकसंग्रहप्रकारो दर्शितो द्वितीयपादे । गुरुसंप्रदायसि-
 द्धानां शस्त्रविशेषाणां पुनः पुनरभ्यासो मंत्रदेवतासिद्धिकरणमपि
 निरूपितं तृतीयपादे । एवं देवतार्चनाभ्यासादिभिस्सिद्धानामस्त्र-
 विशेषाणां प्रयोगश्चतुर्थपादे निरूपितः । क्षत्रियाणां स्वधर्माचर-
 णं युद्धं दुष्टदस्युचौरादिभ्यः प्रजापालनं च धनुर्वेदस्य प्रयोजन-
 म् ॥ अथ किञ्चिद्धनुर्वेदोद्धृतं शार्ङ्गधरोत्तरीत्याप्यधुनोच्यते । एको

पि यत्र नगरे प्रसिद्धः स्याद्भनुद्धरः ॥ ततो यान्तरयो दूरान्मृगाः
 सिंहगृहादिव ॥ १ ॥ अथ धनुर्दानविधिः । आचार्येण धनुर्देयं
 ब्राह्मणे सुपरीक्षिते ॥ लुब्धे धूर्ते कृतघ्ने च मंदबुद्धौ न दापयेत्
 ॥ २ ॥ ब्राह्मणाय धनुर्देयं खड्गं वै क्षत्रियाय च ॥ वैश्याय दापये-
 त्कुन्तं गदां शूद्राय दापयेत् ॥ ३ ॥ धनुश्चक्रञ्च कुन्तञ्च खड्गं च
 क्षुरिका गदा ॥ सप्तमं बाहुयुद्धं स्यादेवं युद्धानि सप्तधा ॥ ४ ॥
 अथाचार्यलक्षणम् । आचार्यः सप्तयुद्धः स्याच्चतुर्भिर्भार्गवः स्मृतः ॥
 द्वाभ्याश्चैव भवेद्योध एकेन गणको भवेत् ॥ ५ ॥ हस्तः पुनर्वसुः
 पुष्यो रोहिणी चोत्तरात्रयम् ॥ अनुराधाश्विनी चैव रेवती दशमी
 तथा ॥ ६ ॥ जन्मस्थे च तृतीये च पष्टे वै सप्तमे तथा ॥ दशमैकाद-
 शे चंद्रे सर्वकार्याणि कारयेत् ॥ ७ ॥ तृतीया पंचमी चैव सप्तमी
 दशमी तथा ॥ त्रयोदशी द्वादशी च तिथयस्तु शुभा मताः ॥ ८ ॥
 रविवारः शुक्रवारो गुरुवारस्तथैवच ॥ एतद्भारत्रयं धन्यं प्रारंभे
 शस्त्रकर्मणाम् ॥ ९ ॥ एभिर्दिनेस्तु शिष्याय गुरुः शस्त्राणि दाप-
 येत् ॥ संतर्प्य दानहोमाभ्यां सुरान्स्वाहाविधानतः ॥ १० ॥ ब्राह्मणा-
 न्भोजयेत्तत्र कुमारीश्चाप्यनेकशः ॥ तापसानर्चयेद्भक्त्या ये चान्ये
 शिवयोगिनः ॥ ११ ॥ अन्नपानादिभिश्चैव वस्त्रालंकारभूषणैः ॥
 गंधमाल्यैर्विचित्रैश्च गुरुं तत्र प्रपूजयेत् ॥ १२ ॥ कृतोपवासः शिष्यस्तु
 धृताग्निपरिग्रहः ॥ वद्भ्रांजलिपुटस्तत्र याचयेद्गुरुतो धनुः ॥ १३ ॥
 अंगन्यासं ततः कार्यं शिवोक्तं सिद्धिमिच्छता ॥ आचार्येण च
 शिष्यस्य पापघ्नं विघ्ननाशनम् ॥ १४ ॥ शिखास्थानेन्यसेदीशं
 बाहुयुगे च केशवम् ॥ ब्रह्माणं नाभिमध्येतु जंघयोश्च गणाधि-
 पम् ॥ १५ ॥ प्रतिमंत्रम् । ओं ह्रीं शिखास्थाने शंकराय
 नमः । ओं ह्रीं बाह्वोः केशवाय नमः । ओं ह्रीं नाभिमध्ये ब्रह्मणे
 नमः । ओं ह्रीं जंघयोगेणपतये नमः । ईदृशं कारयेन्न्यासं ये-

[विषाविर्भावः] मातृकाविलासः ।

श्रेयो भविष्यति ॥ अन्येऽपि दुष्टमंत्रेण न हिंसन्ति कदाचन ॥ १६ ॥
 शेष्याय मानुषं चापं धनुर्मन्त्राभिमांत्रितम् ॥ काण्डात्काण्डाभिमां-
 त्रेण दद्याद्देदविधानतः ॥ १७ ॥ प्रथमं पुष्पवेधञ्च फलहीनेन प-
 त्रिणा ॥ ततः फलयुतेनैव मत्स्यवेधं च कारयेत् ॥ १८ ॥ मांस-
 वेधं ततः कुर्व्यादेवं वेधो भवेत्त्रिधा ॥ एतेर्वेधैः कृतैः पुंसां शराः
 स्युः सर्वसाधकाः ॥ १९ ॥ वेधने चैव मांसस्य शरपातो यदा भ-
 वेत् ॥ पूर्वादिग्भागमाश्रित्य तदा स्याद्विजयी सुखी ॥ २० ॥ द-
 क्षिणे कलहो घोरो विदेशगमनं पुनः ॥ पश्चिमे धनधान्यं च सर्वं
 चैवोत्तरे शुभम् ॥ २१ ॥ ऐशान्यां पवनं दुष्टं विदिशोऽन्याश्च
 शोभनाः ॥ हर्षपुष्टिकराश्चैव सिद्धिदाः सर्वकर्मणि ॥ २२ ॥ एवं
 वेधत्रयं कुर्व्याच्छंखदुंदुभिनिस्वनैः । ततः प्रणम्य गुरवे धनुर्वा-
 णान्निवेदयेत् ॥ २३ ॥ इति धनुर्दानविधिः ॥ अथ चाप-
 प्रमाणम् । प्रथमं यौगिकं चापं युद्धचापं द्वितीयकम् ॥ निजवा-
 हुबलोन्मानात्किञ्चिद्गुणं शुभं धनुः ॥ २४ ॥ वरं प्राणाधिको धन्वी
 न तु प्राणाधिकं धनुः ॥ धनुषा पीड्यमानस्तु धन्वी लक्ष्यं न
 पश्यति ॥ २५ ॥ अतो निजबलोन्मानं चापं स्याच्छुभकारकम् ॥
 देवानामुत्तमं चापं ततो न्यूनञ्च मानवम् ॥ २६ ॥ अर्द्धपञ्चमहस्त-
 न्तु श्रेष्ठं चापं प्रकीर्तितम् ॥ तद्विज्ञेयं धनुर्दिव्यं शंकरेण धृतं
 पुरा ॥ २७ ॥ तस्मात्परशुरामेण ततो द्रोणेन धारितम् ॥ द्रोणाद्द-
 हीतं पार्थेन ततः सात्यकिना धृतम् ॥ २८ ॥ कृते युगे महादेवस्त्रे-
 तायां चापि राघवः ॥ द्वापरे द्रोणविप्रश्च देवं चापमधारयत् ॥ २९ ॥
 चतुर्विंशांगुलो हस्तश्चतुर्हस्तं धनुः स्मृतम् ॥ तद्भवेन्मानवं चापं
 सर्वलक्षणसंयुतम् ॥ ३० ॥ त्रिपर्व पञ्चपर्व वा सप्तपर्व प्रकीर्तितम् ॥
 नवपर्व च कोदंडं चतुर्द्धा शुभकारकम् ॥ ३१ ॥ चतुष्पर्वञ्च
 पट्टपर्वमष्टपर्वं विवर्जयेत् ॥ केषाञ्चिच्च भवेच्चापं वितस्तिनवसंभि-

तम् ॥ ३२ ॥ अतिजीर्णमपक्वञ्च ज्ञातिघृष्टं तथैव च ॥ दग्धं छिद्रं
 न कर्तव्यं बाह्याभ्यन्तरहस्तकम् ॥ ३३ ॥ गुणहीनं गुणाक्रांतं काण्डदो-
 पसमान्वितम् ॥ गलग्रंथिं न कर्तव्यं तलमध्ये तथैव च ॥ ३४ ॥
 अपक्वं भंगमायाति ह्यतिजीर्णं तु कर्कशम् ॥ ज्ञातिघृष्टं तु सोद्रे-
 गं कलहो बांधवैः सह ॥ ३५ ॥ दग्धेन दह्यते वेद्म छिद्रं युद्धवि-
 नाशनम् ॥ बाह्ये लक्ष्यं न लभ्येत तथैवाभ्यन्तरेऽपि च ॥ ३६ ॥
 हीने तु संधिते वाणे संग्रामे भंगकारकम् ॥ आक्रांते तु पुनः कापि
 लक्ष्यं न प्राप्यते दृढम् ॥ ३७ ॥ गलग्रंथि तलग्रंथि धनहानिकरं
 धनुः ॥ एभिर्दोषैर्विनिर्मुक्तं सर्वकार्यकरं स्मृतम् ॥ ३८ ॥ शार्ङ्गं
 पुनर्धनुर्दिव्यं विष्णोः परममायुधम् ॥ वितस्तिसप्तमं मानं निर्मितं
 विश्वकर्मणा ॥ ३९ ॥ न स्वर्गे न च पाताले न भूमौ कस्यचित्करे ॥
 तद्धनुर्वशमायाति मुक्तवैकं पुरुषोत्तमम् ॥ ४० ॥ पौरुषेयं तु
 यच्छार्ङ्गं बहुवत्सरशोभितम् ॥ वितस्तभिः सार्द्धपद्भिर्निर्मितं चार्थसा-
 धनम् ॥ ४१ ॥ प्रायो योज्यं धनुश्शार्ङ्गं गजारोहाश्वसादिनाम् ॥ रथिनां
 च पदातीनां वांशं चापं प्रकीर्तितम् ॥ ४२ ॥ अथ गुणलक्षणानि। गुणानां
 लक्षणं वक्ष्ये यादृशं कारयेद्गुणम् ॥ पट्टसूत्रो गुणः कार्य्यः कनि-
 ष्ठामानसंमितः ॥ ४३ ॥ धनुःप्रमाणो निःसन्धिः शुद्धेस्त्रिगुणतं-
 तुभिः ॥ वर्तितः स्याद्गुणः श्लक्ष्णः सर्वकर्मसहो युधि ॥ ४४ ॥
 अभावे पट्टसूत्रस्य हरिणीस्रायुरिष्यते ॥ गुणार्थमपि च ग्राह्याः
 स्रायवो महिषीभवाः ॥ ४५ ॥ तत्कालहतगोकर्णचर्मणा छागलेनवा ॥
 निर्लोमतंतुसूत्रेण कुर्व्याद्वा गुणमुत्तमम् ॥ ४६ ॥ पक्ववंशत्वचः
 कार्यो गुणस्तु स्थावरो दृढः ॥ पट्टसूत्रेण सन्नद्धः सर्वकर्मसहो युधि
 ॥ ४७ ॥ प्राप्ते भाद्रपदे मासि त्वगर्कस्य प्रशस्यते ॥ तस्यास्तत्र
 गुणः कार्य्यो नवित्रः स्थावरो दृढः ॥ ४८ ॥ वृत्ताकंसूत्रतंतूनां

हस्तास्त्वष्टादश स्मृताः ॥ तद्दृत्तं त्रिगुणं कार्प्यं प्रमाणोयं गुणे
स्मृतः ॥ ४९ ॥ अथ शरलक्षणानि । अतःपरं प्रवक्ष्यामि शराणां
लक्षणं शुभम् ॥ स्थूलं न चातिसूक्ष्मं च न पक्वं न कुभूमिजम्
॥ ५० ॥ हीनग्रंथं विदीर्णं च वर्जयेदीदृशं शरम् ॥ पूर्णग्रंथं
सुपक्वं च पांडुरं समयाहृतम् ॥ ५१ ॥ कठिनं वर्तुलं काण्डं
गृहीयात्सुप्रदेशजम् ॥ द्वौ च हस्तौ मुष्टिहीनौ दैर्घ्यं स्थौल्ये कनि-
ष्ठिका ॥ ५२ ॥ विधेया शरमानेषु यंत्रेष्वकर्मयेत्ततः ॥ काकहंसशशा-
दानां मत्स्यादक्रौंचकेकिनाम् ॥ ५३ ॥ गृध्राणां कुरराणाञ्च पक्षा एतेषु
शोभनाः ॥ ५४ ॥ एकैकस्य शरस्यैव चतुष्पक्षान्नियोजयेत् ॥ पङ्गु-
लप्रमाणेन पक्षच्छेदं च कारयेत् ॥ ५५ ॥ दशांगुलिमितं पक्षं
शाङ्गंचापस्य मार्गणे ॥ योज्या दृढाश्चतुः संख्याः सत्रद्धाः स्रायुतंतु-
भिः ॥ ५६ ॥ शराश्च त्रिविधा ज्ञेयास्त्री पुमांश्च नपुंसकः ॥ अग्रे
स्थूला भवेन्नारी पश्चात्स्थूली भवेत्पुमान् ॥ ५७ ॥ समं नपुंसकं
ज्ञेयं तल्लक्ष्यार्थं नियोजयेत् ॥ दूरं पातं युवत्या च पुरुषो भेदयेद्द-
टम् ॥ ५८ ॥ अथ फललक्षणम् । फलं तु शुद्धलोहस्य सुधारं
तीक्ष्णमक्षतम् ॥ योजयेद्द्वत्रलेपेन शरे पक्षानुमानतः ॥ ५९ ॥ आ-
रामुखं धुरप्रश्च गोपुच्छं चार्द्धचंद्रकम् ॥ सूचीमुखञ्च भल्लञ्च
वत्सदन्तं द्विभल्लकम् ॥ ६० ॥ कार्णिकं काकतुण्डं च तथान्यान्य-
प्यनेकशः ॥ फलानि देशदेशेषु भवंति बहुरूपतः ॥ ६१ ॥
आरामुखेन वै चर्मं धुरप्रेण च कार्मुकम् ॥ सूचीमुखेन
कवचं ह्यर्द्धचंद्रेण मस्तकम् ॥ ६२ ॥ भल्लेन हृदयं भेद्यं
द्विभल्लेन गुणः शराः ॥ लौहञ्च काकतुण्डेन लक्ष्यं गो-
पुच्छकेन च ॥ ६३ ॥ अन्यद्रोपुच्छकं ज्ञेयं शुद्धकाष्ठविनि-
मितम् ॥ मुखे च लोहकंटेन विद्धं त्र्यंगुलसम्मितम् ॥ ६४ ॥ अथ
फलपायनम् ॥ फलस्य पायनं वक्ष्ये दिव्यौषधिविलेपनैः ॥ येन दुर्भे-

तम् ॥ ३२ ॥ अतिर्जाणमपक्रञ्च ज्ञातिघृष्टं तथैव च ॥ दग्धं छिद्रं
 न कर्तव्यं वाह्याभ्यन्तरहस्तकम् ॥ ३३ ॥ गुणहीनं गुणाक्रांतं कांडदो-
 पसमन्वितम् ॥ गलग्रंथिं न कर्तव्यं तलमघ्ये तथैव च ॥ ३४ ॥
 अपक्रं भंगमायाति ह्यतिर्जाणं तु कर्कशम् ॥ ज्ञातिघृष्टं तु सोद्रे-
 गं कलहो वांधवैः सह ॥ ३५ ॥ दग्धेन दह्यते वेदम् छिद्रं युद्धवि-
 नाशनम् ॥ वाह्ये लक्ष्यं न लभ्येत तथैवाभ्यन्तरेऽपि च ॥ ३६ ॥
 हीने तु संधिते वाणे संग्रामे भंगकारकम् ॥ आक्रांते तु पुनः कापि
 लक्ष्यं न प्राप्यते दृढम् ॥ ३७ ॥ गलग्रंथि तलग्रंथि धनहानिकरं
 धनुः ॥ एभिर्दोषैर्विनिर्मुक्तं सर्वकार्यकरं स्मृतम् ॥ ३८ ॥ शार्ङ्गं
 पुनर्धनुर्दिव्यं विष्णोः परममायुधम् ॥ वितस्ति सप्तमं मानं निर्मितं
 विश्वकर्मणा ॥ ३९ ॥ न स्वर्गे न च पाताले न भूमौ कस्याचित्करे ॥
 तद्धनुर्वशमायाति मुक्तवैकं पुरुषोत्तमम् ॥ ४० ॥ पौरुषेयं तु
 यच्छार्ङ्गं बहुवत्सरशोभितम् ॥ वितस्तिभिः सार्द्धं पद्धिर्निर्मितं चार्थसा-
 धनम् ॥ ४१ ॥ प्रायो योज्यं धनुश्शार्ङ्गं गजारोहाश्वसादिनाम् ॥ रथिनां
 च पदातीनां वांशं चापं प्रकीर्तितम् ॥ ४२ ॥ अथ गुणलक्षणानि ॥ गुणानां
 लक्षणं वक्ष्ये यादृशं कारयेद्गुणम् ॥ पट्टसूत्रो गुणः कार्यः कनि-
 ष्ठामानसंमितः ॥ ४३ ॥ धनुःप्रमाणो निःसन्धिवः शुद्धेस्त्रिगुणतं-
 तुभिः ॥ वर्तितः स्याद्गुणः शुद्धः सर्वकर्मसहो युधि ॥ ४४ ॥
 अभावे पट्टसूत्रस्य हरिणीस्त्रायुरिष्यते ॥ गुणार्थमपि च ब्राह्मणः
 स्त्रायवो महिषीभवाः ॥ ४५ ॥ तत्कालहतगोकर्णचर्मणा छागलेनवा ॥
 निर्लोमतंतसूत्रेण कुर्याद्वा गुणमुत्तमम् ॥ ४६ ॥ पद्मवंशत्वचः
 कार्यो गुणस्तु स्थावरो दृढः ॥ पट्टसूत्रेण सन्नद्धः सर्वकर्मसहो युधि
 ॥ ४७ ॥ प्राप्ते भाद्रपदे मासि त्वगर्कस्य प्रशस्यते ॥ तस्यास्तत्र
 गुणः कार्यो नवित्रः स्थावरो दृढः ॥ ४८ ॥ वृत्तार्कसूत्रतंतूनां

हस्तास्त्वष्टादश स्मृताः ॥ तद्दत्तं त्रिगुणं कार्थ्यं प्रमाणोयं गुणे
स्मृतः ॥ ४९ ॥ अथ शरलक्षणानि । अतः परं प्रवक्ष्यामि शराणां
लक्षणं शुभम् ॥ स्थूले न चातिसूक्ष्मं च न पक्वं न कुभूमिजम्
॥ ५० ॥ हीनग्रंथं विदार्यं च वर्जयेदीदृशं शरम् ॥ पूर्णग्रंथं
सुपक्वं च पांडुरं समयाहृतम् ॥ ५१ ॥ कठिनं वर्तुलं काण्डं
गृहीयात्सुप्रदेशजम् ॥ द्वौ च हस्तौ मुष्टिहीनौ दैर्घ्यं स्थौल्ये कनि-
ष्ठिका ॥ ५२ ॥ विधेया शरमानेषु यंत्रेष्वकपयेत्ततः ॥ काकहंसशशा-
दानां मत्स्यादक्रौंचकेकिनाम् ॥ ५३ ॥ गृध्राणां कुरराणाञ्च पक्षा एतेषु
शोभनाः ॥ ५४ ॥ एकेकस्य शरस्येव चतुष्पक्षान्नियोजयेत् ॥ पङ्गु-
लप्रमाणेन पक्षच्छेदं च कारयेत् ॥ ५५ ॥ दशांगुलिमितं पक्षं
शाङ्गेचापस्य मार्गेण ॥ योज्या दृढाश्चतुः संख्याः सन्नद्धाः स्रायुतंतु-
भिः ॥ ५६ ॥ शराश्च त्रिविधा ज्ञेयास्त्री पुमांश्च नपुंसकः ॥ अग्रे
स्थूला भवेन्नारी पश्चात्स्थूलो भवेत्पुमान् ॥ ५७ ॥ समं नपुंसकं
ज्ञेयं तल्लक्ष्यार्थं नियोजयेत् ॥ दूरं पातं युवत्या च पुरुषो भेदयेद्द-
ढम् ॥ ५८ ॥ अथ फललक्षणम् । फले तु शुद्धलोहस्य सुधारं
तीक्ष्णमक्षतम् ॥ योजयेद्द्वजलेपेन शरे पक्षानुमानतः ॥ ५९ ॥ आ-
रामुखं क्षुरप्रञ्च गोपुच्छं चार्द्धचंद्रकम् ॥ सूचीमुखञ्च भल्लञ्च
वत्सदन्तं द्विभल्लकम् ॥ ६० ॥ कर्णिकं काकतुण्डं च तथान्यान्य-
प्यनेकशः ॥ फलानि देशदेशेषु भवन्ति बहुरूपतः ॥ ६१ ॥
आरामुखेन वै चर्म क्षुरप्रेण च कार्मुकम् ॥ सूचीमुखेन
कवचं ह्यर्द्धचंद्रेण मस्तकम् ॥ ६२ ॥ भल्लेन हृदयं भेद्यं
द्विभल्लेन गुणः शराः ॥ लौहञ्च काकतुण्डेन लक्ष्यं गो-
पुच्छकेन च ॥ ६३ ॥ अन्यद्गोपुच्छकं ज्ञेयं शुद्धकाष्ठविनि-
र्मितम् ॥ मुखे च लोहकंटेन विद्धं त्र्यंगुलसम्मितम् ॥ ६४ ॥ अथ
फलपायनम् ॥ फलस्य पायनं वक्ष्ये दिव्यौषधिविलेपनैः ॥ येन दुर्भ-

तम् ॥ ३२ ॥ अतिजीर्णमपक्वञ्च ज्ञातिघृष्टं तथैव च ॥ दग्धं छिद्रं
 न कर्तव्यं बाह्याभ्यंतरहस्तकम् ॥ ३३ ॥ गुणहीनं गुणाक्रांतं कांडदो-
 पसमन्वितम् ॥ गलग्रंथिं न कर्तव्यं तलमध्ये तथैव च ॥ ३४ ॥
 अपक्वं भंगमायाति ह्यतिजीर्णं तु कर्कशम् ॥ ज्ञातिघृष्टं तु सोद्रे-
 गं कलहो बांधवैः सह ॥ ३५ ॥ दग्धेन दह्यते वेद्म छिद्रं युद्धवि-
 नाशनम् ॥ बाह्ये लक्ष्यं न लभ्येत तथैवाभ्यंतरेऽपि च ॥ ३६ ॥
 हीने तु संधिते वाणे संग्रामे भंगकारकम् ॥ आक्रांते तु पुनः कापि
 लक्ष्यं न प्राप्यते दृढम् ॥ ३७ ॥ गलग्रंथि तलग्रंथि धनहानिकरं
 धनुः ॥ एभिर्दोषैर्विनिर्मुक्तं सर्वकार्यकरं स्मृतम् ॥ ३८ ॥ शार्ङ्ग-
 पुनर्धनुर्दिव्यं विष्णोः परममायुधम् ॥ वितस्ति सप्तमं मानं निर्मितं
 विश्वकर्मणा ॥ ३९ ॥ न स्वर्गे न च पाताले न भूमौ कस्यचित्करे ॥
 तद्धनुर्वशमायाति मुक्तवैकं पुरुषोत्तमम् ॥ ४० ॥ पौरुषेयं तु
 यच्छार्ङ्गं बहुवत्सरशोभितम् ॥ वितस्तिभिः सार्द्धं पद्भिर्निर्मितं चार्थसा-
 धनम् ॥ ४१ ॥ प्रायो योज्यं धनुश्शार्ङ्गं गजारोहाश्वसादिनाम् ॥ रथिनां
 च पदातीनां वांशं चापं प्रकीर्तितम् ॥ ४२ ॥ अथ गुणलक्षणानि ॥ गुणानां
 लक्षणं वक्ष्ये यादृशं कारयेद्गणम् ॥ पट्टमूत्रे गुणः कार्य्यः कनि-
 ष्ठामानसंमितः ॥ ४३ ॥ धनुःप्रमाणो निःसन्धिः शुद्धेस्त्रिगुणतं-
 तुभिः ॥ वर्तितः स्याद्गणः शुद्धः सर्वकर्मसहो युधि ॥ ४४ ॥
 अभावे पट्टमूत्रस्य हरिणीम्रायुरिष्यते ॥ गुणार्थमापि च प्राद्याः
 घ्रायवो माहिर्पीभवाः ॥ ४५ ॥ तत्कालहतगोकर्णचर्मणा छागलेनवा ॥
 निर्लमितं नमूत्रेण कुर्व्याद्वा गुणमुत्तमम् ॥ ४६ ॥ पक्वंशत्वचः
 कार्यो गुणस्तु स्यादरो दृढः ॥ पट्टमूत्रेण सन्नद्धः सर्वकर्मसहो युधि
 ॥ ४७ ॥ प्राप्ते भाद्रपदे मामि त्वगकंस्य प्रशस्यते ॥ तस्यास्तत्र
 गुणः कार्य्यो नवित्रः स्यादरो दृढः ॥ ४८ ॥ घृत्ताकंमूत्रतंतूर्णा

हस्तास्त्वष्टादश स्मृताः ॥ तद्दत्तं त्रिगुणं कार्य्यं प्रमाणोयं गुणे
स्मृतः ॥ ४९ ॥ अथ शरलक्षणानि । अतःपरं प्रवक्ष्यामि शराणां
लक्षणं शुभम् ॥ स्थूलं न चातिसूक्ष्मं च न पक्वं न कुम्भमिजम्
॥ ५० ॥ हीनग्रंथं विदीर्णं च वर्जयेदीदृशं शरम् ॥ पूर्णग्रंथं
सुपक्वं च पांडुरं समयाहृतम् ॥ ५१ ॥ कठिनं वर्तुलं काण्डं
गृह्णीयात्सुप्रदेशजम् ॥ द्वौ च हस्तौ मुष्टिहीनौ दैर्घ्यं स्थौल्ये कनि-
ष्ठिका ॥ ५२ ॥ विधेया शरमानेषु यंत्रेष्वकर्षयेत्ततः ॥ काकहंसशशा-
दानां मत्स्यादक्रौंचकेकिनाम् ॥ ५३ ॥ गृध्राणां कुरराणाञ्च पक्षा एतेषु
शोभनाः ॥ ५४ ॥ एकैकस्य शरस्येव चतुष्पक्षान्नियोजयेत् ॥ पङ्गु-
लप्रमाणेन पक्षच्छेदं च कारयेत् ॥ ५५ ॥ दशांगुलिमितं पक्षं
शाङ्गचापस्य मार्गणे ॥ योज्या दृढाश्चतुः संख्याः सन्नद्धाः स्रायुतंतु-
भिः ॥ ५६ ॥ शराश्च त्रिविधा ज्ञेयास्त्री पुमांश्च नपुंसकः ॥ अग्रे
स्थूला भवेन्नारी पश्चात्स्थूला भवेत्पुमान् ॥ ५७ ॥ समं नपुंसकं
ज्ञेयं तल्लक्ष्यार्थं नियोजयेत् ॥ दूरं पातं युवत्या च पुरुषो भेदयेद्द-
ढम् ॥ ५८ ॥ अयं फललक्षणम् । फलं तु शुद्धलोहस्य सुधारं
तीक्ष्णमक्षतम् ॥ योजयेद्द्वत्रलेपेन शरे पक्षानुमानतः ॥ ५९ ॥ आ-
रामुखं क्षुरप्रञ्च गोपुच्छं चार्द्धचंद्रकम् ॥ सूचीमुखञ्च भल्लञ्च
वत्सदन्तं द्विभल्लकम् ॥ ६० ॥ कर्णिकं काकतुण्डं च तथान्यान्य-
प्यनेकशः ॥ फलानि देशदेशेषु भवंति बहुरूपतः ॥ ६१ ॥
आरामुखेन वै चर्म क्षुरप्रेण च कार्मुकम् ॥ सूचीमुखेन
कवचं ह्यर्द्धचंद्रेण मस्तकम् ॥ ६२ ॥ भल्लेन हृदयं भेद्यं
द्विभल्लेन गुणः शराः ॥ लौहञ्च काकतुण्डेन लक्ष्यं गो-
पुच्छकेन च ॥ ६३ ॥ अन्यद्गोपुच्छकं ज्ञेयं शुद्धकाष्ठविनि-
र्मितम् ॥ मुखे च लोहकंटेन विद्धं त्र्यंगुलसम्मितम् ॥ ६४ ॥ अथ
फलपायनम् ॥ फलस्य पायनं वक्ष्ये दिव्यौषधिविलेपनैः ॥ येन दुर्भे-

तम् ॥ ३२ ॥ अतिजीर्णमपक्वञ्च ज्ञातिघृष्टं तथैव च ॥ दग्धं छिद्रं
 न कर्तव्यं बाह्याभ्यंतरहस्तकम् ॥ ३३ ॥ गुणहीनं गुणाक्रांतं कांडदो-
 पसमन्वितम् ॥ गलग्रंथिं न कर्तव्यं तलमध्ये तथैव च ॥ ३४ ॥
 अपक्वं भंगमायाति ह्यतिजीर्णं तु कर्कशम् ॥ ज्ञातिघृष्टं तु सोद्रे-
 गं कलहो बांधवैः सह ॥ ३५ ॥ दग्धेन दह्यते वेद्म छिद्रं युद्धवि-
 नाशनम् ॥ बाह्ये लक्ष्यं न लभ्येत तथैवाभ्यंतरेऽपि च ॥ ३६ ॥
 हीने तु संधिते वाणे संग्रामे भंगकारकम् ॥ आक्रांते तु पुनः कापि
 लक्ष्यं न प्राप्यते दृढम् ॥ ३७ ॥ गलग्रंथि तलग्रंथि धनहानिकरं
 धनुः ॥ एभिर्दोषैर्विनिर्मुक्तं सर्वकार्यकरं स्मृतम् ॥ ३८ ॥ शार्ङ्गं
 पुनर्धनुर्दिव्यं विष्णोः परममायुधम् ॥ वितस्ति सप्तमं मानं निर्मितं
 विश्वकर्मणा ॥ ३९ ॥ न स्वर्गे न च पाताले न भूमौ कस्यचित्करे ॥
 तद्धनुर्वंशमायाति मुक्तवेकं पुरुषोत्तमम् ॥ ४० ॥ पौरुषेयं तु
 यच्छार्ङ्गं बहुवत्सरशोभितम् ॥ वितस्तिभिः सार्द्धं पद्भिर्निर्मितं चार्थसा-
 धनम् ॥ ४१ ॥ प्रायो योज्यं धनुश्शार्ङ्गं गजारोहाश्वसादिनाम् ॥ रथिनां
 च पदातीनां वांशं चापं प्रकीर्तितम् ॥ ४२ ॥ अयं गुणलक्षणानि गुणानां
 लक्षणं वक्ष्ये यादृशं कारयेद्गणम् ॥ पट्टमूत्रो गुणः कार्य्यः कनि-
 ष्ठामानसंमितः ॥ ४३ ॥ धनुःप्रमाणो निःसन्धिः शुद्धे द्विगुणतं-
 तुभिः ॥ वर्तितः स्याद्गणः शूक्ष्णः सर्वकर्मसहो युधि ॥ ४४ ॥
 अभावे पट्टमूत्रस्य हरिणीघ्रायुरिष्यते ॥ गुणार्थमपि च ग्राह्याः
 घ्रायवो महिषीभवाः ॥ ४५ ॥ तत्कालदत्तगोकर्णचर्मणा छागलेन वा ॥
 निर्लोभतं नुमूत्रेण कुर्व्याद्वा गुणमुत्तमम् ॥ ४६ ॥ पक्वं शत्वचः
 कार्य्यो गुणस्तु स्यादग्रे दृढः ॥ पट्टमूत्रेण सन्नद्धः सर्वकर्मसहो युधि
 ॥ ४७ ॥ प्रागे भाद्रपदे मासि त्वगकंस्य प्रशस्यते ॥ तस्यास्तत्र
 गुणः कार्य्यो नत्तत्रः स्यात्तरो दृढः ॥ ४८ ॥ वृत्ताकं मूत्रतंतूनां

तम् ॥ ३२ ॥ अतिजीर्णमपक्वञ्च ज्ञातिघृष्टं तथैव च ॥ दग्धं छिद्रं
 न कर्तव्यं वाह्याभ्यन्तरहस्तकम् ॥ ३३ ॥ गुणहीनं गुणाक्रांतं कांडदो-
 पसमन्वितम् ॥ गलग्रंथिं न कर्त्तव्यं तलमध्ये तथैव च ॥ ३४ ॥
 अपक्वं भंगमायाति ह्यतिजीर्णं तु कर्कशम् ॥ ज्ञातिघृष्टं तु सोद्रे-
 गं कलहो वांधवैः सह ॥ ३५ ॥ दग्धेन दह्यते वेद्म छिद्रं युद्धवि-
 नाशनम् ॥ वाह्ये लक्ष्यं न लभ्येत तथैवाभ्यन्तरेऽपि च ॥ ३६ ॥
 हीने तु संधिते वाणे संग्रामे भंगकारकम् ॥ आक्रांते तु पुनः कापि
 लक्ष्यं न प्राप्यते दृढम् ॥ ३७ ॥ गलग्रंथि तलग्रंथि धनहानिकरं
 धनुः ॥ एभिर्दोषैर्विनिर्मुक्तं सर्वकार्यकरं स्मृतम् ॥ ३८ ॥ शार्ङ्गं
 पुनर्धनुर्दिव्यं विष्णोः परममायुधम् ॥ वितस्ति सप्तमं मानं निर्मितं
 विश्वकर्मणा ॥ ३९ ॥ न स्वर्गे न च पाताले न भूमौ कस्यचित्करे ॥
 तद्धनुर्वशमायाति मुत्त्वैकं पुरुषोत्तमम् ॥ ४० ॥ पौरुषेयं तु
 यच्छार्ङ्गं बहुवत्सरशोभितम् ॥ वितस्तिभिः सार्द्धं पद्भिर्निर्मितं चार्थसा-
 धनम् ॥ ४१ ॥ प्रायो योज्यं धनुश्शार्ङ्गं गजारोहाश्वसादिनाम् ॥ रथिनां
 च पदातीनां वांशं चापं प्रकीर्तितम् ॥ ४२ ॥ अथ गुणलक्षणानि ॥ गुणानां
 लक्षणं वक्ष्ये यादृशं कारयेद्गुणम् ॥ पट्टसूत्रो गुणः कार्य्यः कनि-
 ष्ठामानसंमितः ॥ ४३ ॥ धनुःप्रमाणो निःसन्धिः शुद्धेस्त्रिगुणतं-
 तुभिः ॥ वर्तितः स्याद्गुणः शुद्धः सर्वकर्मसहो युधि ॥ ४४ ॥
 अभावे पट्टसूत्रस्य हरिणीस्त्रायुरिष्यते ॥ गुणार्थमपि च ग्राह्याः
 स्त्रायवो माहिर्पीभवाः ॥ ४५ ॥ तत्कालहतगोकर्णचर्मणा छगलेनवा ॥
 निर्लोमतंतुसूत्रेण कुर्व्याद्वा गुणमुत्तमम् ॥ ४६ ॥ पक्ववंशत्वचः
 कार्यो गुणस्तु स्थावरो दृढः ॥ पट्टसूत्रेण सन्नद्धः सर्वकर्मसहो युधि
 ॥ ४७ ॥ प्राप्ते भाद्रपदे मासि त्वर्कस्य प्रशस्यते ॥ तस्यास्तत्र
 गुणः कार्य्यो नवित्रः स्थावरो दृढः ॥ ४८ ॥ वृत्तार्कसूत्रतंतूनां

स्तास्त्वष्टादश स्मृताः ॥ तद्भूतं त्रिगुणं कार्य्यं प्रमाणोयं गुणे
 वृतः ॥ ४९ ॥ अथ शरलक्षणानि । अतःपरं प्रवक्ष्यामि शराणां
 क्षणं शुभम् ॥ स्थूलं न चातिसूक्ष्मं च न पक्वं न कुभूमिजम्
 ५० ॥ हीनग्रंथं विदीर्णं च वर्जयेदीदृशं शरम् ॥ पूर्णग्रंथं
 पक्वं च पांडुरं समयाहृतम् ॥ ५१ ॥ कठिनं वर्तुलं काण्डं
 ह्यीयात्सुप्रदेशजम् ॥ द्रो च हस्तौ मुष्टिहीनौ दैर्घ्ये स्थौल्ये कनि-
 का ॥ ५२ ॥ विधेया शरमानेषु यंत्रेष्व्वाकर्षयेत्ततः ॥ काकहंसशशा-
 नां मत्स्यादक्रौंचकेकिनाम् ॥ ५३ ॥ गृध्राणां कुरराणाञ्च पक्षा एतेषु
 भिनाः ॥ ५४ ॥ एकैकस्य शरस्यैव चतुष्पक्षान्नियोजयेत् ॥ पडंगु-
 प्रमाणेन पक्षच्छेदं च कारयेत् ॥ ५५ ॥ दशांगुलिमितं पक्षं
 त्रिंशत्पापस्य मार्गणे ॥ योज्या दृढाश्चतुः संख्याः सत्रद्वाः स्रायुतंतु-
 तः ॥ ५६ ॥ शराश्च त्रिविधा ज्ञेयास्त्री पुमांश्च नपुंसकः ॥ अग्रे
 थूला भवेन्नारी पश्चात्स्थूला भवेत्पुमान् ॥ ५७ ॥ समं नपुंसकं
 यं तल्लक्ष्यार्थं नियोजयेत् ॥ दूरं पातं युवत्या च पुरुषो भेदयेद्द-
 म् ॥ ५८ ॥ अथ फललक्षणम् । फलं तु शुद्धलोहस्य सुधारं
 क्षणमक्षतम् ॥ योजयेद्ब्रह्मलेपेन शरे पक्षानुमानतः ॥ ५९ ॥ आ-
 मुखं क्षुरप्रश्च गोपुच्छं चार्द्धचंद्रकम् ॥ सूचीमुखश्च भल्लश्च
 त्सदन्तं द्विभल्लकम् ॥ ६० ॥ कर्णिकं काकतुण्डं च तथान्यान्य-
 नैकशः ॥ फलानि देशदेशेषु भवन्ति बहुरूपतः ॥ ६१ ॥
 आरामुखेन वै चर्म क्षुरप्रेण च कार्मुकम् ॥ सूचीमुखेन
 वचं ह्यर्द्धचंद्रेण मस्तकम् ॥ ६२ ॥ भल्लेन हृदयं भेद्यं
 भल्लेन गुणः शराः ॥ लौहश्च काकतुण्डेन लक्ष्यं गो-
 च्छकेन च ॥ ६३ ॥ अन्यद्गोपुच्छकं ज्ञेयं शुद्धकाष्ठाविनि-
 र्तम् ॥ मुखे च लोहकंटेन विद्धं त्र्यंगुलसम्मितम् ॥ ६४ ॥ अथ
 लपायनम् ॥ फलस्य पायनं वक्ष्ये दिव्यौपधिविलेपनैः ॥ येन दुर्भे-

तम् ॥ ३२ ॥ अतिजीर्णमपक्वञ्च ज्ञातिघृष्टं तथैव च ॥ दग्धं छिद्रं
 न कर्तव्यं बाह्याभ्यंतरहस्तकम् ॥ ३३ ॥ गुणहीनं गुणाक्रांतं कांडदो-
 पसमन्वितम् ॥ गलग्रंथिं न कर्तव्यं तलमध्ये तथैव च ॥ ३४ ॥
 अपक्वं भंगमायाति ह्यतिजीर्णं तु कर्कशम् ॥ ज्ञातिघृष्टं तु सोद्रे-
 गं कलहो बांधवैः सह ॥ ३५ ॥ दग्धेन दह्यते वेद्म छिद्रं युद्धवि-
 नाशनम् ॥ बाह्ये लक्ष्यं न लभ्येत तथैवाभ्यंतरेऽपि च ॥ ३६ ॥
 हनि तु संधिते वाणे संग्रामे भंगकारकम् ॥ आक्रांते तु पुनः कापि
 लक्ष्यं न प्राप्यते दृढम् ॥ ३७ ॥ गलग्रंथि तलग्रंथि धनहानिकरं
 धनुः ॥ एभिर्दोषैर्विनिर्मुक्तं सर्वकार्यकरं स्मृतम् ॥ ३८ ॥ शार्ङ्गं
 पुनर्धनुर्दिव्यं विष्णोः परममायुधम् ॥ वितस्ति सप्तमं मानं निर्मितं
 विश्वकर्मणा ॥ ३९ ॥ न स्वर्गे न च पाताले न भूमौ कस्यचित्करे ॥
 तद्धनुर्वशमायाति मुक्तवैकं पुरुषोत्तमम् ॥ ४० ॥ पौरुषेयं तु
 यच्छार्ङ्गं बहुवत्सरशोभितम् ॥ वितस्तिभिः सार्द्धं पद्धिर्निर्मितं चार्थसा-
 धनम् ॥ ४१ ॥ प्रायो योज्यं धनुश्शार्ङ्गं गजारोहाश्वसादिनाम् ॥ रथिनां
 च पदातीनां वांशं चापं प्रकीर्तितम् ॥ ४२ ॥ अथ गुणलक्षणानि ॥ गुणानां
 लक्षणं वक्ष्ये यादृशं कारयेद्गुणम् ॥ पट्टसूत्रो गुणः कार्य्यः कनि-
 ष्ठामानसंमितः ॥ ४३ ॥ धनुःप्रमाणो निःसन्धिः शुद्धैस्त्रिगुणत-
 तुभिः ॥ वर्तितः स्याद्गुणः शुष्णः सर्वकर्मसहो युधि ॥ ४४ ॥
 अभावे पट्टसूत्रस्य हरिणीस्रायुरिष्यते ॥ गुणार्थमपि च ग्राह्याः
 स्रायवो महिषीभवाः ॥ ४५ ॥ तत्कालहतगोकर्णचर्मणा छागलेनवा ॥
 निर्लोमतंतुसूत्रेण कुर्व्याद्वा गुणमुत्तमम् ॥ ४६ ॥ पक्ववंशत्वचः
 कार्यो गुणस्तु स्थावरो दृढः ॥ पट्टसूत्रेण सन्नद्धः सर्वकर्मसहो युधि
 ॥ ४७ ॥ प्राते भाद्रपदे मासि त्वर्कस्य प्रशस्यते ॥ तस्यास्तत्र
 गुणः कार्य्यो नवित्रः स्थावरो दृढः ॥ ४८ ॥ वृत्तार्कसूत्रतंतूनां

हस्तास्त्वष्टादश स्मृताः ॥ तद्दत्तं त्रिगुणं कार्प्यं प्रमाणोयं गुणे
स्मृतः ॥ ४९ ॥ अथ शरलक्षणानि । अतःपरं प्रवक्ष्यामि शराणां
लक्षणं शुभम् ॥ स्थूलं न चातिसूक्ष्मं च न पक्वं न कुभूमिजम्
॥ ५० ॥ हीनग्रंथि विदीर्णं च वर्जयेदीदृशं शरम् ॥ पूर्णग्रंथि
सुपक्वं च पांडुरं समयाद्धतम् ॥ ५१ ॥ कठिनं वर्तुलं काण्डं
गृह्णीयात्सुप्रदेशजम् ॥ द्वौ च हस्तौ मुष्टिहीनौ दैर्घ्यं स्थौल्ये कनि-
ष्ठिका ॥ ५२ ॥ विधेया शरमानेषु यंत्रेष्वकार्पयेत्ततः ॥ काकहंसशशा-
दानां मत्स्यादक्रौंचकेकिनाम् ॥ ५३ ॥ गृध्राणां कुरराणाञ्च पक्षा एतेषु
शोभनाः ॥ ५४ ॥ एकैकस्य शरस्यैव चतुष्पक्षान्नियोजयेत् ॥ पडंगु-
लप्रमाणेन पक्षच्छेदं च कारयेत् ॥ ५५ ॥ दशांगुलिमितं पक्षं
शार्ङ्गचापस्य मार्गणे ॥ योज्या दृढाश्चतुः संख्याः सन्नद्धाः स्यायुतंतु-
भिः ॥ ५६ ॥ शराश्च त्रिविधा ज्ञेयास्त्री पुमांश्च नपुंसकः ॥ अग्रे
स्थूला भवेन्नारी पश्चात्स्थूला भवेत्पुमान् ॥ ५७ ॥ समं नपुंसकं
ज्ञेयं तल्लक्ष्यार्थं नियोजयेत् ॥ दूरं पातं युवत्या च पुरुषो भेदयेद्द-
ढम् ॥ ५८ ॥ अथ फललक्षणम् । फलं तु शुद्धलोहस्य सुधारं
तीक्ष्णमक्षतम् ॥ योजयेद्ब्रजलेपेन शरे पक्षानुमानतः ॥ ५९ ॥ आ-
रामुखं क्षुरप्रञ्च गोपुच्छं चार्द्धचंद्रकम् ॥ सूचीमुखञ्च भल्लञ्च
वत्सदन्तं द्विभल्लकम् ॥ ६० ॥ कर्णिकं काकतुण्डं च तथान्यान्य-
प्यनेकशः ॥ फलानि देशदेशेषु भवंति बहुरूपतः ॥ ६१ ॥
आरामुखेन वै चर्म क्षुरप्रेण च कार्मुकम् ॥ सूचीमुखेन
कवचं ह्यर्द्धचंद्रेण मस्तकम् ॥ ६२ ॥ भल्लेन हृदयं भेद्यं
द्विभल्लेन गुणः शराः ॥ लौहञ्च काकतुण्डेन लक्ष्यं गो-
पुच्छकेन च ॥ ६३ ॥ अन्यद्गोपुच्छकं ज्ञेयं शुद्धकाष्ठविनि-
र्मितम् ॥ मुखे च लोहकंटेन विद्धं त्र्यंगुलसम्मितम् ॥ ६४ ॥ अथ
फलपायनम् ॥ फलस्य पायनं वक्ष्ये दिव्यौषधिविलेपनैः ॥ येन दुर्भे-

तम् ॥ ३२ ॥ अतिजीर्णमपक्वञ्च ज्ञातिघृष्टं तथैव च ॥ दग्धं छिद्रं
 न कर्तव्यं बाह्याभ्यंतरहस्तकम् ॥ ३३ ॥ गुणहीनं गुणाक्रांतं कांडदो-
 पसमन्वितम् ॥ गलग्रंथि न कर्तव्यं तलमध्ये तथैव च ॥ ३४ ॥
 अपक्वं भंगमायाति ह्यतिजीर्णं तु कर्कशम् ॥ ज्ञातिघृष्टं तु सोद्वि-
 गं कलहो बांधवैः सह ॥ ३५ ॥ दग्धेन दह्यते वेश्म छिद्रं युद्धवि-
 नाशनम् ॥ बाह्ये लक्ष्यं न लभ्येत तथैवाभ्यंतरेऽपि च ॥ ३६ ॥
 हीने तु संधिते वाणे संग्रामे भंगकारकम् ॥ आक्रांते तु पुनः कापि
 लक्ष्यं न प्राप्यते दृढम् ॥ ३७ ॥ गलग्रंथि तलग्रंथि धनहानिकरं
 धनुः ॥ एभिर्दोषैर्विनिर्मुक्तं सर्वकार्यकरं स्मृतम् ॥ ३८ ॥ शार्ङ्गं
 पुनर्धनुर्दिव्यं विष्णोः परममायुधम् ॥ वितस्ति सप्तमं मानं निर्मितं
 विश्वकर्मणा ॥ ३९ ॥ न स्वर्गे न च पाताले न भूमौ कस्यचित्करे ॥
 तद्धनुर्वशमायाति मुक्तवैकं पुरुषोत्तमम् ॥ ४० ॥ पौरुषेयं तु
 यच्छार्ङ्गं बहुवत्सरशोभितम् ॥ वितस्तिभिः सार्द्धं पङ्क्तिर्निर्मितं चार्थसा-
 धनम् ॥ ४१ ॥ प्रायो योज्यं धनुश्शार्ङ्गं गजारोहाश्वसादिनाम् ॥ रथिनां
 च पदातीनां वांशं चापं प्रकीर्तितम् ॥ ४२ ॥ अथ गुणलक्षणानि ॥ गुणानां
 लक्षणं वक्ष्ये यादृशं कारयेद्गुणम् ॥ पट्सूत्रो गुणः कार्य्यः कनि-
 ष्ठामानसंमितः ॥ ४३ ॥ धनुःप्रमाणो निःसन्धिः शुद्धैस्त्रिगुणत-
 तुभिः ॥ वर्तितः स्याद्गुणः शुद्धः सर्वकर्मसहो युधि ॥ ४४ ॥
 अभावे पट्सूत्रस्य हरिणीस्त्रायुरिष्यते ॥ गुणार्थमपि च ब्राह्म्याः
 स्त्रायवो महिर्पीभवाः ॥ ४५ ॥ तत्कालहतगोकर्णचर्मणा छागलेनवा ॥
 निर्लामतंतुसूत्रेण कुर्व्याद्वा गुणमुत्तमम् ॥ ४६ ॥ पक्ववंशत्वचः
 कार्य्यो गुणस्तु स्थावरो दृढः ॥ पट्सूत्रेण सन्नद्धः सर्वकर्मसहो युधि
 ॥ ४७ ॥ प्राप्ते भाद्रपदे मासि त्वगर्कस्य प्रशस्यते ॥ तस्यास्तत्र
 गुणः कार्य्यो नवित्रः स्थावरो दृढः ॥ ४८ ॥ वृत्तार्कसूत्रतंतूनां

हस्तास्त्वष्टादश स्मृताः ॥ तद्दत्तं त्रिगुणं कार्यं प्रमाणोयं गुणे
स्मृतः ॥ ४९ ॥ अथ शरलक्षणानि । अतःपरं प्रवक्ष्यामि शरार्णां
लक्षणं शुभम् ॥ स्थूलं न चातिसूक्ष्मं च न पक्षं न कुभूमिजम्
॥ ५० ॥ हीनग्रंथं विदीर्णं च वर्जयेदीदृशं शरम् ॥ पूर्णग्रंथं
सुपक्षं च पांडुरं समयाहृतम् ॥ ५१ ॥ कठिनं वर्तुलं काण्डं
गृह्णीयात्सुप्रदेशजम् ॥ द्वौ च हस्तौ मुष्टिहीनौ दैर्घ्ये स्थौल्ये कनि-
ष्ठिका ॥ ५२ ॥ विधेया शरमानेषु यंत्रेष्वकपर्येत्ततः ॥ काकहंसशशा-
दानां मत्स्यादक्रौंचकेकिनाम् ॥ ५३ ॥ गृध्राणां कुरराणाञ्च पक्षा एतेषु
शोभनाः ॥ ५४ ॥ एकैकस्य शरस्येव चतुष्पक्षान्नियोजयेत् ॥ पङ्गु-
लप्रमाणेन पक्षच्छेदं च कारयेत् ॥ ५५ ॥ दशांगुलिमितं पक्षं
शाङ्गंचापस्य मार्गणे ॥ योज्या दृढाश्चतुः संख्याः सन्नद्धाः स्रायुतंतु-
भिः ॥ ५६ ॥ शराश्च त्रिविधा ज्ञेयास्त्री पुमांश्च नपुंसकः ॥ अग्रे
स्थूला भवेन्नारी पश्चात्स्थूलो भवेत्पुमान् ॥ ५७ ॥ समं नपुंसकं
ज्ञेयं तल्लक्ष्यार्थं नियोजयेत् ॥ दूरं पातं युवत्या च पुरुषो भेदयेद्द-
ढम् ॥ ५८ ॥ अथ फललक्षणम् । फलं तु शुद्धलोहस्य सुधारं
तीक्ष्णमक्षतम् ॥ योजयेद्ब्रजलेपेन शरे पक्षानुमानतः ॥ ५९ ॥ आ-
रामुखं क्षुरप्रञ्च गोपुच्छं चार्द्धचंद्रकम् ॥ सूचीमुखञ्च भल्लञ्च
वत्सदन्तं द्विभल्लकम् ॥ ६० ॥ कर्णिकं काकतुण्डं च तथान्यान्य-
प्यनेकशः ॥ फलानि देशदेशेषु भवंति बहुरूपतः ॥ ६१ ॥
आरामुखेन वै चर्म क्षुरप्रेण च कार्मुकम् ॥ सूचीमुखेन
कवचं ह्यर्द्धचंद्रेण मस्तकम् ॥ ६२ ॥ भल्लेन हृदयं भेद्यं
द्विभल्लेन गुणः शराः ॥ लौहञ्च काकतुण्डेन लक्ष्यं गो-
पुच्छकेन च ॥ ६३ ॥ अन्यद्गोपुच्छकं ज्ञेयं शुद्धकाष्ठविनि-
र्मितम् ॥ मुखे च लोहकंटेन विद्धं त्र्यंगुलसम्मितम् ॥ ६४ ॥ अथ
फलपायनम् ॥ फलस्य पायनं वक्ष्ये दिव्योपधिविलेपनैः ॥ येन दुर्भे-

द्यवर्माणि भेदयेत्तरुपर्णवत् ॥ ६५ ॥ पिप्पलीसैधवं कुष्ठं गोमूत्रे
 तु सुपेपयेत् । अनेन लेपयेच्छस्त्रं लिप्तश्चाग्नौ प्रतापयेत् ॥ ६६ ॥
 शिखिग्रीवानुवर्णाभं तप्तपीतं तथौषधम् ॥ ततस्तु विमलं तोयं
 पाययेच्छस्त्रमुत्तमम् ॥ ६७ ॥ अथ नाराचनालीकौ ॥ सर्वलोहास्तु ये
 वाणा नाराचास्ते प्रकीर्त्तिताः ॥ पञ्चभिः पृथुलेः पक्षैर्युक्ताः सिध्यन्ति
 कस्यचित् ॥ ६८ ॥ नालीका लघवो वाणा नलयंत्रेण नोदिताः ॥ अत्यु-
 च्छदूरपातेषु दुर्गयुद्धेषु ते मताः ॥ ६९ ॥ अथ स्थानमुष्ट्याक
 पणलक्षणानि । स्थानान्यष्टौ विधेयानि योजने भिन्नकर्मणाम् ॥ मु-
 ष्ट्यः पञ्च समाख्याता व्यायाः पञ्च प्रकीर्त्तिताः ॥ ७० ॥ अग्रतो
 वामपादञ्च दक्षिणं चानुकुंचितम् ॥ आलीढं तु प्रकर्त्तव्यं हस्तद्वय-
 सविस्तरम् ॥ ७१ ॥ प्रत्यालीढे तु कर्त्तव्यं सव्यञ्चैवानुकुञ्चितम् ॥
 दक्षिणं तु पुरस्ताद्वा दूरपाते विशिष्यते ॥ ७२ ॥ पादौ सविस्तरौ
 कार्या समौ हस्तप्रमाणतः ॥ विशालस्थानकं ज्ञेयं कूटलक्ष्यस्य
 वेधने ॥ ७३ ॥ समपादे समौ पादौ निष्कम्पो च सुसंगतौ ॥
 असमे च पुरो वामे हस्तमात्रे नतं वपुः ॥ ७४ ॥ आकुंचितोरु द्वौ
 यत्र जानुभ्यां धरणीं गतौ ॥ ददुरक्रममित्याहुः स्थानकं दृढभेद-
 ने ॥ ७५ ॥ सव्यं जानुगतं भ्रमो दक्षिणञ्च सकुञ्चितम् ॥ अग्रतो
 यत्र कर्त्तव्यं तं विद्याद्गुरुद्वयम् ॥ ७६ ॥ पञ्चासनं प्रसिद्धं तु
 युपतिर्दत्तं यथाक्रमम् ॥ धन्विना तच्च विज्ञेयं स्थानकं शुभलक्षणम्
 ॥ ७७ ॥ इति मूर्ति स्थापने ॥ अथ गुणमुष्टयः ॥ पताका यत्र मुष्टिश्च
 च योजनीया यथाक्रमम् ॥ ७८ ॥ पताका सा
 यमामध्यमंगुष्ठौ
 शिषे ॥ ८० ॥
 नः स विज्ञे-

यो दृढलक्ष्यस्य वेधने ॥ ८१ ॥ अंगुष्ठनखमूले तु तर्जन्यग्रं च
 संस्थितम् ॥ मत्सरी सा च विज्ञेया चित्रलक्ष्यस्य वेधने ॥ ८२ ॥
 अंगुष्ठाग्रे तु तर्जन्या मुखं यत्र निवेशितम् ॥ काकतुंडी च सा ज्ञेया
 सूक्ष्मलक्ष्येषु योजिता ॥ ८३ ॥ अथ धनुर्मुष्टिसंधानम् ॥ संधानं त्रिविधं
 प्रोक्तमथ ऊर्ध्वं समं सदा ॥ योजयेन्नप्रकारं हि कार्य्येष्वपि यथा-
 क्रमम् ॥ ८४ ॥ अथश्च दूरपातित्वे समे लक्ष्ये सुनिश्चले ॥ दृढा-
 स्फोटं प्रकुर्वीत ऊर्ध्वं संधानयोगतः ॥ ८५ ॥ अथ व्यायाः । कैशि-
 कः केशमूले वै शरः शृंगे च सात्विकः ॥ श्रवणे वत्सकर्णश्च ग्रीवायां
 भरतो भवेत् ॥ ८६ ॥ अंसके स्कंधनामा च व्यायाः पञ्च प्रकीर्ति-
 ताः ॥ कैशिकाश्चित्रयुद्धेषु दार्ढ्यं लक्ष्येषु सात्विकः ॥ ८७ ॥ वत्सकर्णः
 सदा ज्ञेयो भरतो दृढभेदने ॥ दृढभेदे च दूरे च स्कंधनामानमुद्दिशेत्
 ॥ ८८ ॥ अथ लक्ष्यम् ॥ लक्ष्यं चतुर्विधं ज्ञेयं स्थिरं चैव चलं तथा ॥
 चलाचलं द्वयचलं वेधनीयं क्रमेण तु ॥ ८९ ॥ आत्मानं सुस्थिरं
 कृत्वा लक्ष्यश्चैव स्थिरं बुधः ॥ वेधयेन्नप्रकारं तु स्थिरं यथा स
 उच्यते ॥ ९० ॥ चलं तु वेधयेद्यस्तु आत्मस्थाने सुसंस्थितः ॥
 चलं लक्ष्यं तु तत्प्रोक्तमाचार्य्येण सुधीमता ॥ ९१ ॥ पन्थां तु
 चलते यत्र स्थिरलक्ष्ये समाहितः ॥ चलाचलं भवेत्तत्र द्यप्रमेयम-
 चितितम् ॥ ९२ ॥ उभावेव चलो यत्र लक्ष्यं चापि पनुद्धरः ॥
 तद्विज्ञेयं द्वयचलं श्रमेण बहु साध्यते ॥ ९३ ॥ श्रमेणास्त्रालितं लक्ष्यं
 दूरं च बहुभेदनम् ॥ श्रमेणास्त्रालिताकृष्टिः शीघ्रसंधानमाप्यते ॥
 ९४ ॥ श्रमेण चित्रयोपित्वं श्रमेण प्राप्यते जयः ॥ तस्माद्दूरस-
 मक्षं हि श्रमः कार्य्योविजानता ॥ ९५ ॥ प्रथमं वामहस्तेन यः
 श्रमं कुरुते नरः ॥ तस्य चापाक्रियासिद्धिरचिरादेव जायते ॥ ९६ ॥
 वामहस्ते सुसंसिद्धे पश्चाद्दक्षिणमारभेत् ॥ उभाभ्यां च श्रमं कुर्यात्-
 न्नाराचेश्च शरैस्तथा ॥ ९७ ॥ वामेनैव श्रमं कुर्यात्सुसिद्धे दक्षि-

करे ॥ विशाखेनासमेनैव रथी व्याये च कैशिके ॥ ९८ ॥ उदिते
भास्करे लक्ष्यं पश्चिमायां निवेशयेत् ॥ अपराह्णे च कर्तव्यं लक्ष्यं
पूर्वदिगाश्रितम् ॥ ९९ ॥ उत्तरेण सदा कार्यमवश्यमवरोधिकम् ॥
संग्रामेण विना कार्यं न लक्ष्यं दक्षिणामुखम् ॥ १०० ॥ पाष्टिधन्वन्तरे
लक्ष्यं ज्येष्ठं लक्ष्यं प्रकीर्तितम् ॥ चत्वारिंशन्मध्यमं च विंशतिश्च
कनिष्ठकम् ॥ १ ॥ शराणां कथितं ह्येतन्नाराचानामथोच्यते ॥ चत्वारिं-
शच्च त्रिंशच्च षोडशैव भवेत्ततः ॥ २ ॥ चतुःशतेश्च कांडानां यो हि
लक्ष्यं विसर्जयेत् ॥ सूर्योदये चास्तमने स ज्येष्ठो धन्विनां भवेत् ॥
॥ ३ ॥ त्रिंशतेर्मध्यमश्चैव द्विशताभ्यां कनिष्ठकः ॥ लक्ष्यं च पुरु-
षोन्मानं कुर्याच्चंद्रकसंयुतम् ॥ ४ ॥ ऊर्ध्ववेधी भवेज्ज्येष्ठो नाभि-
वेधी च मध्यमः ॥ पादवेधी तु लक्ष्यस्य स कनिष्ठो मतो बुधैः ॥ ५ ॥
अथानध्यायाः ॥ अष्टमी च ह्यमावास्या वर्जनीया चतुर्दशी ॥ पूर्णि-
माद्द्विदिनं यावन्निषिद्धं सर्वकर्मसु ॥ ६ ॥ अकाले गर्जिते देवे दुर्दिनं
चाथवा भवेत् ॥ पूर्वकांडहतं लक्ष्यमनध्यायं प्रचक्षते ॥ ७ ॥ अनु-
राधसंभाग्यं षोडशर्शं दिवाकरः ॥ यावच्चरति तं कालमकालं हि
प्रचक्षते ॥ ८ ॥ यद्वा । अरुणोदयवेलायां वारिदो यदि गर्जति ॥
तद्दिने स्यादनध्यायस्तमकालं प्रचक्षते ॥ ९ ॥ श्रमं च कुर्वन्त-
स्तत्र भुजंगो दृश्यते यदि ॥ अथवा भग्न्यते चापं यदेव श्रमक-
र्मणि ॥ १० ॥ बुद्ध्यते वा गुणो यत्र प्रथमे वाणमोक्षणे ॥ श्रमं न
तत्र न कुर्वन्त शस्त्रे मतिमतां वरः ॥ ११ ॥ अथ श्रमक्रिया ॥ क्रिया-
कृत्यान्वक्ष्यामि श्रमसाध्यान्धुचिष्मताम् ॥ येषां निज्ञानमात्रेण
निद्रिर्भवति नान्यथा ॥ १२ ॥ प्रथमं चापमारोप्य तुलिकां वंधये-
त्ततः ॥ स्थानकं तु ततः कृत्वा वागोपरि करं न्यसेत् ॥ १३ ॥
तुल्यं चतुःश्रवणं कर्तव्यं वागपाणिना ॥ आदानं च ततः कृत्वा
संभ्रान्तं ततः परम् ॥ १४ ॥ सद्गुदाकृष्टनापेन भूमिर्षं न का-

येत् ॥ नमस्क्रुयाच्छिवं विघ्नराजं गुरुधनुःशरान् ॥ १५ ॥ याचितव्या गुरोराज्ञा वाणस्याकर्षणं प्रति ॥ प्राणवायुं प्रयत्नेन प्राणेन सह पूरयेत् ॥ १६ ॥ कुंभकेन स्थिरं कृत्वा हुंकारेण विजयेत् ॥ इत्याभ्यासक्रिया कार्या धन्विना सिद्धिमिच्छता ॥ १७ ॥ पण्मासत्सिध्यते मुष्टिः शराः संवत्सरेण तु ॥ नाराचास्तस्य सिद्धयन्ति यस्य तुष्टो महेश्वरः ॥ १८ ॥ पुष्पवद्धारयेद्वाणं सर्पवत्पीडयेद्धनुः ॥ धनवच्चितयेलक्ष्यं यदाच्छेत्सिद्धिमात्मनः ॥ १९ ॥ क्रियामिच्छन्ति चाचार्या दूरमिच्छन्ति भार्गवाः ॥ राजानो दृढमिच्छन्ति लक्ष्यमिच्छन्ति चेतराः ॥ २० ॥ जनानां रंजनं येन लक्ष्यपातात्प्रजायते ॥ हानिनापिपुणा तस्मात्प्रशस्तं लक्ष्यवेधनम् ॥ २१ ॥ अथ लक्ष्यास्खलनविधिः ॥ विशास्वस्थानकं हित्वा समसंधानमाचरेत् ॥ गोपुच्छमुखवामेन सिंहकणेन मुष्टिना ॥ २२ ॥ आकर्षेत्कौशिकव्याये न शिखाश्चालयेत्ततः ॥ पूर्वापरौ समं कार्यौ समांसौ निश्चलो करो ॥ २३ ॥ चक्षुषी स्पन्दयेन्नैव दृष्टे लक्ष्ये नियोजयेत् ॥ मुष्टिनाऽऽच्छादितं लक्ष्यं शरस्याग्रे नियोजयेत् ॥ २४ ॥ मनोदृष्टेगतं ज्ञात्वा ततः काण्डं विसर्जयेत् ॥ स्वलत्येव कदाचिन्न लक्ष्ये योधो जित्थमः ॥ २५ ॥ अथ शीघ्रसंधानम् ॥ आदानं चैव तूणोरात्संधानं कर्षणं तथा ॥ क्षेपणं च त्वरायुक्तो वाणस्य कुरुते तु यः ॥ २६ ॥ नित्याभ्यासवशात्तस्य शीघ्रसंधानता भवेत् ॥ अथ दूरपातित्वम् ॥ मुष्ट्या पताक्या वाणं स्त्रीचिह्नं दूरपातनम् ॥ २७ ॥ अथ दृढभेदिता ॥ प्रत्यालीढे कृते स्थाने ह्यधःसंधानमाचरेत् ॥ दंडुरस्थानमास्थाय सूर्द्धधारणमाचरेत् ॥ २८ ॥ स्कंधव्यायेन वज्रस्य मुष्ट्या पुंमार्गणेन च ॥ अत्यंतसौष्टवा बाह्वोर्जायते दृढभेदिता ॥ २९ ॥ अथ हानिगतयः । सूचीमुखा मीनपुच्छा भ्रमरी च तृतीयका ॥ शराणां गतयस्तिष्ठः प्रशस्ताः कथिता बुधैः ॥ ३० ॥ सूचीमुखा गतिस्तस्य सायकस्य प्रजायते ॥ पत्रं त्रिलो-

कितं यस्य ह्यथवा हीनपत्रकम् ॥३१॥ कर्करोतं तु चापेन यः कृष्टं
 हीनमुष्टिना ॥ मत्स्यपुच्छा गतिस्तस्य सायकस्य प्रकीर्तिता ॥३२॥
 भ्रमरी कथिता ह्येषा सद्विस्तु श्रमकर्मणि ॥ ऋजुत्वेन विन-
 याति क्ष्येप्यमाणस्तु सायकः ॥ ३३ ॥ अथ वाणानां लक्ष्यस्त्वल-
 नगतयः ॥ वामगा दक्षिणा चैव ऊर्ध्वगाऽधोगमां तथा ॥ चतस्रो गत-
 यः प्रोक्ता वाणस्त्वलनहेतवः ॥ ३४ ॥ कंपते गुणमुष्टिस्तु मार्गण-
 स्य तु पृष्ठतः ॥ संमुखी स्याद्धनुर्मुष्टिस्तदा वामे गतिर्भवेत् ॥३५॥
 ग्रहणं शिथिलं यस्य ऋजुत्वेन विवर्जितम् ॥ पार्श्वे तु दक्षिणं याति
 सायकस्य न संशयः ॥३६॥ ऊर्ध्वं भवेचापमुष्टिर्गुणमुष्टिरधो भवेत् ॥ स-
 मुक्तो मार्गणो लक्ष्यादूर्ध्वं याति न संशयः ॥३७॥ मोक्षणे चैव वाणस्य
 चापमुष्टिरधो भवेत् ॥ गुणमुष्टिर्भवेदूर्ध्वं तदाऽधोगामिनी गतिः ॥३८॥
 अथ शुद्धगतयः । लक्ष्यवाणाग्रदृष्टीनां संगतिस्तु यदा भवेत् ॥ तदा-
 नां मुंचितो वाणो लक्ष्यान्न स्खलति ध्रुवम् ॥ ३९ ॥ निर्दोषः
 शब्दज्ञानश्च सममुष्टिद्वयोज्झितः ॥ भिनत्ति दृढोऽध्यानि सायको
 नास्ति संशयः ॥१४०॥ स्वाकृष्टस्तोजितो यश्च सुशुद्धो गाढमुष्टितः ॥
 नरनागाश्चकायेषु न तिष्ठति स मार्गणः ॥ ४१ ॥ यस्य तृणसमा
 वाणा यस्येधनसमं धनुः ॥ यस्य प्राणसमा मौर्वी स धन्वी धन्वि-
 नां वरः ॥ ४२ ॥ अथ दृढचतुष्कम् ॥ अयश्चर्म घटश्चैव मृत्पिण्डश्च
 चतुष्टयम् ॥ यो भिनत्ति न तस्येपुत्रेणाऽपि विदाप्यते ॥ ४३ ॥
 सार्द्धगुलप्रमाणेन लोहपत्राणि कारयेत् ॥ तानि भित्तोकवाणेन दृढ-
 वार्ता भवेन्नरः ॥४४॥ चतुर्विंशतिचमाणि यो भिनत्तोपुणा नरः ॥ तस्य
 वानो गजेंद्रस्य कायं निर्भिद्य गच्छति ॥४५॥ भ्राग्यत्रले पटो वेध-
 श्चक्रे मृत्पिण्डकं तथा ॥ अमंतं वेधयेद्यो दि दृढभेदी स उच्यते ॥४६॥
 अयस्तु काष्ठनुं देन चर्मं चारामुशेन हि ॥ मृत्पिण्डश्च पटश्चैव
 विध्यन्मूर्त्तानुसेन हि ॥ ४७ ॥ अथ चित्रविधिः ॥ पाणभंगकरावर्त

काष्ठच्छेदनमेव च ॥ विन्दुकं गोलकयुगं यो वेत्ति स जयी भवेत्
 ॥ ४८ ॥ लक्ष्यस्थाने धृतं काण्डं संमुखं छेदयेत्ततः ॥ किञ्चि-
 न्मुष्टिं विधाय स्वां तिर्यग्दिग्द्विफलकेषुणा ॥ ४९ ॥ संमुखं वाणमा-
 यांतं तिर्यग्वाणं न संचरेत् ॥ शरं शरेण यस्मिच्छद्याद्राणच्छेदी स
 जायते ॥ ५० ॥ काष्ठेऽश्वकेशं संयम्य तत्र बद्धा वराटिकाम् ॥
 हस्तेन भ्राम्यमाणां च यो हंति स धनुर्द्धरः ॥ ५१ ॥ लक्ष्यस्थाने
 न्यसेत्काष्ठं सार्द्रं गोपुच्छसंनिभम् ॥ यद्दिच्छन्द्यात्तत्पुरप्रेण
 काष्ठच्छेदी स जायते ॥ ५२ ॥ लक्ष्ये विदुं न्यसेच्छुभ्रं शुभ्रवंधूक-
 पुष्पवत् ॥ हन्ति तं विदुकं यस्तु चित्रयोधी स उच्यते ॥ ५३ ॥
 काष्ठगोलयुगं क्षिप्तं दूरमूर्द्धं पुरास्थितैः ॥ असंप्राप्तं शरं पृष्ठे तद्गोपु-
 च्छमुत्सेन हि ॥ ५४ ॥ यो हंति शरयुग्मेन शीघ्रसंधानयोगतः ॥ स
 स्याद्धनुर्भृतां श्रेष्ठः पूजितः सर्वपार्थिवैः ॥ ५५ ॥ अथ पाषण्डक्ष्यम् ॥
 रथस्थेन गजस्थेन हयस्थेन च पत्तिना ॥ धावता वै
 श्रमः कार्यो लक्ष्यं हंतुं सुनिश्चितम् ॥ ५६ ॥ अथ शब्दनेषित्वम् ॥
 लक्ष्यस्थाने न्यसेत्कांस्थपात्रं हस्तद्वयांतरे ॥ ताडयेच्छकंराभि-
 स्तच्छब्दः संजायते यदा ॥ ५७ ॥ यत्र चैवोद्यते शब्दस्तं सम्यक् तत्र
 चितयेत् ॥ कर्णोद्वयमनयोगाल्लक्ष्यं निश्चयतां नयेत् ॥ ५८ ॥
 पुनः शकंरया तत्र ताडयेच्छब्दहेतवे ॥ पुनर्निश्चयतां नेयं शब्द-
 स्थानानुसारतः ॥ ५९ ॥ ततः किञ्चित्कृतं दूरे नित्यं नित्यं विधानतः ॥
 लक्ष्यं समभ्यसेद्धृति शब्दपेपनहेतवे ॥ ६० ॥ ततो वाणेन हन्यात्तद्व-
 धानेन तोक्षणीः ॥ एतच्च दुष्करं कर्म भाग्ये कस्यापि नित्यनि-
 ॥ ६१ ॥ अधाराविधिः ॥ एवं श्रमविधिं कुर्याद्यावत्सिद्धिः प्रदायते ॥
 श्रमे सिद्धे च वर्षासु नैव प्राह्यं धनुष्करे ॥ ६२ ॥ पूजाभ्यासस्य
 शरप्राणामविस्मरणहेतवे ॥ मासद्वयं श्रमं कुप्यात्तन्निवर्षं शर-
 हतो ॥ ६३ ॥ जाते याऽऽश्वयुजे मासे नवमीदेवतादिने ॥ पूजयेदीशं

स्त्वेपां धनुर्वेदे ह्यनंताः परिकीर्त्तिताः ॥ ९८ ॥ इति केदारखंडे
 श्रीशिवेन द्रोणं प्रति प्रोक्तम् ॥ अथ शस्त्रवारणम् । हस्तार्के लंग
 लीकन्दो गृहीतस्तस्य लेपतः ॥ शूरस्य चरणे पुंसो दर्पं हरति
 कातरः ॥ ९९ ॥ गृहीत्वा योगनक्षत्रैरपामार्गस्य मूलकम् ॥ लेप
 मात्रेण वाराणां सर्वशस्त्रनिवारणम् ॥ २०० ॥ अधःपुष्पी शंस
 पुष्पी लज्जालुर्गिरिकर्णिका ॥ नलिनी सहदेवी च पुत्रमार्जारिक
 तथा ॥ १ ॥ विष्णुक्रांता च सर्वासां जटा ग्राह्या रवेर्दिने ॥ वद्धा भुजे
 विलेपाद्वा काये शस्त्रापवारकाः ॥ २ ॥ सर्पव्याघ्रादिसत्वानां भूता
 दीनां न जायते ॥ भीतिस्तस्य स्थिता यस्य मातरोऽष्टौ शरी
 रके ॥ ३ ॥ गृहीतं हस्तनक्षत्रे चूर्णं छुच्छुंदरीभवम् ॥ तत्प्रभावाद्गज
 पुंसः संमुखेनैति निश्चितम् ॥ ४ ॥ छुच्छुंदरीश्रीफलपुष्पचूर्णैरालिप्त
 गात्रस्य नरस्य दूरात् ॥ आघ्राय गंधं द्विरदोऽतिमत्तो मदंत्यजे
 त्केसरिणो यथोग्रम् ॥ ५ ॥ श्वेताद्रिकर्णिकामूलं पाणिस्थं वारयेद्गजम् ॥
 श्वेतकंटारिकामूलं व्याघ्रादीनां भयं हरेत् ॥ ६ ॥ पुष्याकोत्पादितं
 मूले पाठया मुखसंस्थिते ॥ देहं स्फुटति नो तीक्ष्णमंडलाग्रे रं
 नृणाम् ॥ ७ ॥ गंधार्या उत्तरं मूलं मुखस्थं संमुखागतम् ॥ शस्त्रा
 वारयेत्तत्र पुष्याकं विधिनोद्धृतम् ॥ ८ ॥ विधिरुपवासः ॥ शुभ्राया
 शरपुंखाया जटा नीलीजटाऽथवा ॥ भुजे शिरसि वक्त्रे वा स्थित
 शस्त्रनिवारिका ॥ भूपादिचोरभीतिघ्नी गृहीता पुष्यभास्करे ॥ ९ ॥
 अथ संग्रामविधिः । प्रथमं क्रियते घ्नानं शुक्लवस्त्रावृतो भवेत् ॥ मंग
 ल्यर्गतसंयुक्तो देवविप्रांश्च पूजयेत् ॥ २१० ॥ क्षेत्रपालस्य नाम
 च वलिं दद्यादिशो दश ॥ शस्त्राणि चापि संपूज्य रक्षामंत्रं स्मरे
 त्ततः ॥ ११ ॥ मंत्रश्च ॥ ओं मूलेन पाहि नो देवि पाहि सङ्गेन चांबिके ।
 पंटास्त्वेनेन नः पाहि चापग्यानिस्त्वेनेन च ॥ १२ ॥ प्राच्यां रक्ष प्रती
 च्यां च चंडिके रक्ष दक्षिणे ॥ भ्रामणेनात्मशूलस्य चोत्तरस्यां तवे

श्वरि ॥१३॥ सौम्यानि यानि रूपाणि त्रैलोक्ये विचरन्ति ते ॥ यानि
 चात्यंतघोराणि ते रक्षास्मांस्तथा भुवम् ॥१४॥ खड्गशूलगदादीनि
 यानि चास्त्राणि तेऽम्बिके ॥ करपल्लवसंगीनि ते रस्मात्रक्ष सर्वतः ॥१५॥
 इति रक्षामंत्रः ॥ दिव्यौषधीनां लेपञ्च रक्षाबंधं च कारयेत् ॥
 किञ्चिद्भुक्त्वा च पीत्वा च ततः सन्नाहमाचरेत् ॥ १६ ॥ सेनापति
 गजारोहांस्तांस्तांश्च सुभटांस्तथा ॥ मुख्यानन्यानपि धनर्वस्त्रैश्च
 परितोपयेत् ॥ १७ ॥ पूर्वं सारथिमारोप्य रथे सजे ततः स्वयम् ॥
 योजयेद्वाजिनः शुद्धान्सुसंतुष्टाञ्जितश्रमान् ॥ १८ ॥ रथे च
 धारयेद्द्रुं कार्मुकाणां चतुष्टयम् ॥ चतुःशतानि वाणानां तूणी-
 राणि प्रपूरयेत् ॥ १९ ॥ खड्गं चर्म गदां शक्तिं परियं मुद्गरं तथा ॥
 नाराचान्परशुं कुंतं पट्टिशदींश्च धारयेत् ॥ २० ॥ न रथा न
 गजा यस्य सोऽश्वमेव समारूहेत् ॥ कटिवद्धैकतूणीरः खड्गशक्ति-
 धनुर्द्युतः ॥ २१ ॥ ततोऽर्जुनस्य नामानि विष्णुस्मरणपूर्व-
 कम् ॥ जपेत्ततः प्रतिष्ठेत चतुरंगवलैर्युतः ॥ २२ ॥ लाभस्तेषां
 जयस्तेषां कुतस्तेषां पराजयः ॥ येषां हृदिस्थो भगवान्यंगलाय-
 तनं हरिः ॥ २३ ॥ अर्जुनः फाल्गुनः पार्यः किरीटी श्वेतवाहनः ॥
 वीभत्सुर्विजयः कृष्णः सव्यसाची धनंजयः ॥ २४ ॥ इन्द्रमृतुः
 कर्णहंता शिवशिष्यः कपिध्वजः ॥ नामान्येतानि युद्धादौ
 स्मृत्वा विजयमश्नुते ॥ २५ ॥ अथाज्ञौहिणीसंख्या ॥ सद्यं
 स्वरवास्विन्दुनेत्रैरक्षौहिणी मता ॥ २१८७०० ॥ अज्ञौहिण्यां
 प्रदिष्टानां स्थानां वर्मधारिणाम् ॥ २६ ॥ संख्या गणितत-
 त्वज्ञैः सहस्राण्येकविंशतिः ॥ उपर्यष्टौ शतान्याहुस्तथा भूयश्च
 सप्ततिः २१८७० ॥ २७ ॥ गजानां तु परीमाणमेतदेव प्रकी-
 र्तितम् ॥ ज्ञेयं लक्षं पदातीनां सहस्राणि तथा नव ॥ २८ ॥
 शतानि त्रीणि पंचाशच्छूराणां शस्त्रधारिणाम् ॥ पञ्चपष्टिसहस्राणि

तथाश्वानां शतानि च ॥२९॥ दशोत्तराणि पट्ट प्राहुः संख्यातत्वविदो
 जनाः ॥२३०॥ अथ महाक्षौहिणी ॥ खड्गयन्निधिवेदाक्षिचंद्राक्ष्यग्निहि
 मांशुभिः ॥ १३'२१'२४'९'०० ॥ महाक्षौहिणिका प्रोक्ता संख्या
 गणितकोविदेः ॥ ३१ ॥ कोट्यस्त्रयोदश प्रोक्ता लक्षणामेकविं-
 शतिः ॥ चतुर्विंशसहस्राणि तथा नव शतानि च ॥ ३२ ॥ महाक्षौ-
 हिणिकां प्राहुस्संख्यातत्वविदो जनाः ॥ ३३ ॥ महाक्षौहिणिकार्या
 तु रथाःकोटिमिताः स्मृताः ॥ अश्वाश्चतुःकोटिमिता लक्षाण्ये-
 कादशैव च ॥ ३४ ॥ प्रोक्तानि नवतिस्तद्देवमेव गजा मताः ॥
 गजाश्चतुःकोटिमिता लक्षाण्येकादशैव च ॥३५॥ सप्तविंशसहस्राणि
 तथा नव शतानि चाकोचेत्तु महाक्षौहिणिकां प्राहुरिमां तत्त्वविदो
 जनाः ॥ ३६ ॥ महाक्षौहिणिकार्यां तु रथाः कोटिमिताः स्मृताः ॥
 सप्तत्रिंशच्च लक्षाणि गीयन्ते तत्त्ववेदिभिः ॥३७॥ द्वादशैव सहस्राणि
 चत्वार्येव शतानि च ॥ प्रोक्तानि नवतिस्तद्देवमेव गजाः स्मृताः ॥
 ॥३८॥ अश्वाश्चतुष्कोटिमिता लक्षाण्येकादशैव च ॥ सप्तत्रिंशत्सहस्रा-
 णि तथा शतचतुष्टयम् ॥ ३९ ॥ सप्ततिश्चैव संख्याताः प्रोच्यन्ते
 पत्तयस्ततः ॥ पट्टकोट्योशीतिलक्षाणि पंचाधिकमितानि च ॥२४०॥
 द्विपष्टिश्च सहस्राणि तथा शतचतुष्टयम् ॥ पंचाशदिति
 संख्याता महाक्षौहिणिका बुधैः ॥ ४१ ॥ अथ व्यूहविधिः ॥
 मुखे रथा गजाः पृष्ठे तत्पृष्ठे च पदातयः ॥ पार्श्वयोश्च हयाः कार्या
 व्यूहस्यायं विधिः स्मृतः ॥४२॥ अर्द्धचंद्रश्च चक्रश्च शकटं मक-
 रं तथा ॥ कमलश्रेणिका गुल्मं व्यूहान्येवं प्रकल्पयेत् ॥ ४३ ॥
 अथ युद्धविधिः ॥ ये राजपुत्राः सामन्ता आत्ताः सेवकजातयः ॥
 तान्सर्वानात्मनः पार्श्वे रक्षायै स्थापयेन्नृपः ॥४४॥ यस्मिन्कुले यः
 पुरुषः प्रधानः स सर्वयत्नेन च रक्षणीयः ॥ तस्मिन्विनष्टे फिल सार-
 भूते न नाभिभंगे अरका वदांति ॥ ४५ ॥ क्षत्रं सारभृतां शूरं शस्त्र-

ज्ञमनुरागि चेत् ॥ अपि स्वल्पं त्रिये सैन्यं वृथेयं मुंडमंडली
 ॥ ४६ ॥ अपि पञ्चशताः शूरा मृशन्ति महतीं चमूम् ॥ अथ वा
 यंच पद् सप्त विजयन्तेऽ निवर्तिनः ॥ ४७ ॥ धनुःसंगतिसंशुद्धा वा-
 जिनो मुखदुर्वलाः॥आकर्णपतिता योधाः संग्रामे जयनादिनः॥४८॥
 परस्परानुरक्ता ये योधाः शाङ्गधनुर्द्धराः ॥ युद्धज्ञास्तुरगारूढास्ते
 जयन्ति रणे रिपून् ॥ ४९ ॥ एकः कापुरुषो दीर्घो दारयेन्महतीं
 चमूम् ॥ तर्दीर्घमनुदीर्यन्ते योधाः शूरतमा अपि ॥ २५० ॥ दुर्नि-
 वारतरा चैव प्रभग्ना महती चमूः ॥ अपामिव महावेगस्त्रस्ता मृगग-
 णा इव ॥ ५१ ॥ यस्तु भग्नेषु सैन्येषु विद्रुतेषु निवर्तते ॥ पदे-
 पदेश्वमेधस्य लभते फलमव्ययम् ॥ ५२ ॥ द्वाविमौ पुरुषो लोके
 सूर्यमंडलभेदिनौ॥परित्राइयोगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः॥५३॥
 यत्रयत्र हतः शूरः शत्रुभिः परिवेष्टितः ॥ अक्षयं लभते लोकं यदि
 क्वाचं न भापते ॥ ५४ ॥ मूर्च्छितं नैव विकलं नाशस्त्रं नान्ययोपि-
 नम् ॥ पलायमानं शरणं गतं चैव न हिंसयेत् ॥ ५५ ॥ भीरुः
 पलायमानोऽपि नान्वेष्टव्यो वर्लीयसा ॥ कदाचिच्छूरतां याति स
 रणे कृतनिश्चयः ॥ ५६ ॥ संभृत्य संहतीं सेनां चतुरंगां महीपतिः॥
 व्यूहयित्वाऽप्रतः शूरान्स्थापयेन्नयलिप्तया॥५७॥अल्पार्था वा म-
 हत्यां वा सेनायामिति निश्चयः ॥ सर्वयोद्दृगणस्यैको जयलक्षण
 उच्यते ॥ ५८ ॥ पृष्टेन वायवो वांति पृष्टे भानुर्वयांसि च ॥ अनु-
 पुवन्ते मेषाश्च यस्य तस्य रणे जयः ॥५९॥ अपूर्णेनैव मत्तव्यं संपू-
 र्णेनैव जीवनम् ॥ तस्माद्देव्यं विधातव्यं हंतव्या परवाहिनाः॥२६०॥
 जिते लक्ष्मीमृते स्वर्गः कीर्तिश्च धरणीतले ॥ तस्माद्देव्यं विधातव्यं
 हंतव्या परवाहिनी ॥ ६१ ॥ इति धनुर्वेदोद्भूतधनुर्वेदसारः ॥ एवं
 गांधर्वशास्त्रं भरतेन प्रणीतं तत्र नृत्यगीतवाद्यभेदेन बहुविधोऽर्थः
 प्रपंचितः ॥ देवताराधननिर्विकल्पकसमाध्यादिसिद्धिश्च गांधर्व-

वेदस्य प्रयोजनम् । गीतं गानशिक्षागीतनिर्माणम् । स्वरजातिरागभे-
दास्तालमात्रादिरचनाप्रकाराः । साधकबाधकस्वरादिमेलनपरि-
ज्ञानञ्च 'स्वरगं पदगं चैव तथा लयगमेव चाचेतोवधानगं चैव गेषु
त्र्युश्चतुर्विधम् ॥' स्वरादिभेदा अनन्ता रागाश्च भैरवश्रीरागादिभे-
देन षोढाऽप्यवांतरभेदैरनन्ता एव । तालश्च क्रियमानं, क्रिययाऽऽ-
वापनिष्क्रमादिकया मानं परिच्छेदः । लयश्च गीतवाद्यपादादिन्या-
सानां क्रियाकालयोः साम्यम् । वाद्यं घनं तथानद्धं ततं सुपिरमेष
च । कांस्यपुष्करतंत्रीभिर्वेणुना च यथाक्रमम् ॥ एतदेवामरेणाप्सु-
क्तं 'ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं सुरजादिकम् । वंशादिकं तु सुपिरं
कांस्यतालादिकं घनम् ॥ चतुर्विधमिदं वाद्यम्' इति । तत्र 'नृत्यं कृ-
तानुकरणं नाट्यं तु नर्तकाश्रयम् । करणान्यंगहाराश्च विभावो भा-
व एव च ॥ अनुभावो रसाश्चेति संक्षेपान्नृत्यसंग्रहः ॥' इति । करणानि
साधनानि ॥ अंगहारोऽङ्गविक्षेपः । विशेषेण भावयंत्युत्पादयन्ति रस-
मिति विभावाः । स्त्रीवसंतोद्यानादयः रसकारणानि । अनुभूयते क-
क्ष्यरस एभिरित्यनुभावाः । कंपस्वेदादीनि रसकार्याणि भावाः सात्वि-
काः स्तंभादयो व्यभिचारिणश्च धृतिस्मृत्यादय एतेरुत्कर्षमारोप्य-
मानोऽत्र व्यंजितः स्थायीभावो रत्यादिः शृंगाररसरूपो भवतीति
तत्त्वम् ॥ अथ च किञ्चिद्वाधवैदप्रक्रियामपि ब्रूमः । प्रणम्य
सर्वदेवेशं शिवं ब्रह्मादिकांस्ततः ॥ गंधर्वशास्त्रसंक्षेपः सारतो-
ऽयं मयोच्यते ॥ १ ॥ यदुक्तं ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मप्रतिष्ठा
यो भवः ॥ तन्मध्ये संस्थितः प्राणः प्राणाद्ब्रह्मसमुद्भवः ॥ २ ॥
बद्धिमास्त्रसंयोगात्प्रादः समुपजायते ॥ न नादेन विना गीतं न
नादेन विना स्वरः ॥ ३ ॥ न नादेन विना वाद्यं नाट्यं नादं विना
न हि न नादेन विना नृत्यं तस्मान्प्रादात्मकं जगत् ॥ ४ ॥
एवमाजाने नादो नादनः स्वरसंभवः ॥ स्वरात्संजायते रागः

स रागो जनरंजकः ॥ ५ ॥ पदस्थस्वरसंपातस्तालेनानुमितस्तथा ॥
 प्रयुक्तश्चावधानेन गांधर्वमभिधीयते ॥ ६ ॥ तदेतन्नारदादिभ्यो दत्त-
 मादौ स्वयंभुवा ॥ विधिवन्नारदेनादः पृथिव्यामवधारितम् ॥ ७ ॥ मृगो
 वेत्ति शिशुवेत्ति वेत्ति गीतरसं फर्णा ॥ यत्ते गीते विलीनाः स्युः सर्वथा
 चित्तवृत्तिभिः ॥ ८ ॥ अपि ब्रह्मपदानंदादिदमेवाधिकं ध्रुवम् ॥
 जहार नारदादीनां चेतांस्यन्यस्य का कथा ॥ ९ ॥ इति गीतप्रशंसा ॥
 अथ सुगीतलक्षणम् ॥ सुस्वरं सरसं चैव सरागं मधुराक्षरम् ॥
 सालंकारप्रमाणञ्च पाङ्क्तिं गीतलक्षणम् ॥ १० ॥ स्वरेण पदसंयुक्तं
 छंदसा च सुसंयुतम् ॥ सुमारुतं सुतालं च सुगीतं तेन भण्यते
 ॥ ११ ॥ इति सुगीतम् ॥ वाङ्मातुरुच्यते गेयं धातुरित्यभिधीयते ॥
 वाचा च गेयं कुरुते यः स वागुपकारकः ॥ १२ ॥ शब्दानुशास-
 नज्ञानमभिधानप्रवीणता ॥ गणच्छंदोरुषेदित्वमलंकारेषु कौश-
 लम् ॥ १३ ॥ तौर्यत्रितयचातुर्यं हव्यशारीरपालितम् ॥ लयता-
 लकलाज्ञानं विवेकोनेककाकुपु ॥ १४ ॥ देशीरागेषु विज्ञत्वं
 वाक्पटुत्वं सभाजयः ॥ इति वागुपकारस्य गुणाः प्रतिनिरूपिताः
 ॥ १५ ॥ अधमो मातृकारश्च धातृकारश्च मध्यमः ॥ धातृमातृक्रियाकार
 उत्तमः परिकीर्तितः ॥ १६ ॥ अधमो लक्षणेन स्यान्मध्यमो
 लक्ष्यमाचरन् ॥ स लक्षणेन संयुक्त उत्तमः परिकीर्तितः ॥ १७ ॥
 इति वागुपकारलक्षणानि ॥ अथ शिष्यकारः ॥ त्वारितः शिष्यको
 यस्तु सकंठो मधुरस्वरः ॥ रागतालसमोपेतः शिष्यकारः स उच्य-
 ते ॥ १८ ॥ अथ गायनलक्षणम् ॥ प्रबंधमात्रनिष्णातो विविधा-
 लापकारकः ॥ रागरागांगभापांगक्रियागेयांगकोविदः ॥ गायनो
 गीतशास्त्रज्ञैर्भण्यते सर्वसंमतः ॥ १९ ॥ अथ गायनदोषाः ॥ कंपितं
 भीतमुद्गुष्टमव्यक्तमनुनासिकम् ॥ काकस्वरं शिरःस्थं च तथा स्था-
 नविवर्जितम् ॥ २० ॥ विस्वरं विरसं चैव विष्टिष्टं विषमाहतम् ॥

व्याकुलं तालहीनञ्च गातुर्दोषाश्चतुर्दश ॥२१॥ अथ सालगमूढः ॥
 हिमवत्कन्यकाप्रीत्यै देवदेवेन शंभुना ॥ शुद्धरागाद्विनिष्पीञ्ज
 सरसं सालगं कृतम् ॥ २२ ॥ शुद्धरागसमुत्पन्नं छायालगमनोहरम् ॥
 अवलावालगोपालक्षितिपालैः सगीयते ॥ २३ ॥ आद्यो ध्रुवस्ततो
 मंठः प्रतिमंठो निशारुकः ॥ अहुतालस्ततो रास एकताली च
 संमता ॥ २४ ॥ अथेषु ध्रुवकलक्षणम् ॥ न विवेकं विना ज्ञानं
 ध्यानं नात्मरसं विना ॥ श्रद्धया न विना दानं गानं न ध्रुवकं
 विना ॥ २५ ॥ उत्तमः पट्टपदैः प्रोक्तो मध्यमः पंचभिस्तथा ॥
 कनिष्ठस्तु चतुर्भिः स्यादेवं स्युर्ध्रुवकास्त्रिधा ॥ २६ ॥
 एकधातुद्विसंज्ञः स्याच्छत्रोद्गाहस्ततः परम् ॥ तृतीयं किञ्चिदुभं
 स्यात्संज्ञं गमकशोभनम् ॥२७॥ ततो द्विसंज्ञं आभोगस्तृतीयं त-
 स्य संज्ञकम् ॥ उच्चं गमकयुक्तं वा नवा स्वाम्यंकितं च तत् ॥२८॥
 उद्गाहम्यायसंज्ञे च न्यासः स ध्रुवको मतः ॥ एवं हि पट्टपदः प्रोक्त
 उत्तमो ध्रुवको बुधैः ॥ २९ ॥ पंचपादस्य तूद्गाहे पदयुग्मं प्रशस्य-
 ते ॥ तृतीयं चोच्चसंज्ञं स्याद्विरभ्यस्तमिदं त्रयम् ॥३०॥ आभोग-
 श्रेष्ठसंज्ञः स्याद्विर्तायं चोच्चसंज्ञकम् ॥ तुल्यनामांकितं चैतदिति
 न तत्र ॥३१॥ ननुप्रादम्ब्यं नृणां पदैः कुर्यात्तानां ॥ तन्म-
 षिर्वादिभिः द्विधा ॥ तन्म- ॥३२॥ तानेति न तत्र-
 कं न्यासं कानि दुर्बलद्विधा न कन्या ॥ ननुनामांकितं नैतत् कनिष्ठसंज्ञं क-
 रणम् ॥३३॥ पण्णां पदानां वा वर्णनियमो वा द्वयोर्भवेत् ॥ पदयो-
 र्णनियमो ध्रुवाणां हि द्विधा गतः ॥ ३४ ॥ पदद्वये यदा वर्णनि-
 यमः क्रियते बुधैः ॥ तदा पदानि चाभ्यानि भवन्ति नियमं विना
 ॥ ३५ ॥ पृच्छादनाश्रयत्वादादेकैकशरत्वादिभिः ॥ सङ्घर्षाः षोड-
 श न्युः परिसृत्यभरावधिः ॥ ३६ ॥ रमनाद्यादिवर्णनं ध्रुवाणां च-
 कुर्वन् शुभम् ॥ प्रोक्तं गणानेन सर्वं मंत्रेषादिह कथ्यते ॥३७॥ अथ

पोडशध्रुवाणां नामानि ॥ जयन्तः शेखरोत्साहो ततो मधुरनिर्म-
 लो ॥ कुंतलः कमलाचारो नंदनश्चंद्रशेखरः ॥ ३८ ॥ कामदो
 विजयाक्षश्च कंदर्पजयमंगलौ ॥ तिलको ललितश्चैव ध्रुवाः पोडश
 कीर्त्तिताः ॥ ३९ ॥ आदितालो जयन्तः स्याच्छृंगाररससंयुतः ॥ रुद्र-
 संख्याक्षरपदेरायुर्वृद्धिकरः परः ॥ ४० ॥ एक एव लघुयस्मिन्नादि-
 तालः स कथ्यते ॥ स यथा (SSSSSSSSSSSS) इति ॥ द्वादशाक्षरपादो-
 न्यो भागैकफलकृत्प्रभोः ॥ ४१ ॥ हंसके च रसे वीरे गीयते शे-
 खराह्वयः ॥ लघुगुरुलघुयत्र स तालो हंसकः स्मृतः ॥ ४२ ॥ स
 यथा (ISI) इति ॥ उत्साहः स्याद्रसे साम्ये ताले कंदुकसंज्ञके ॥ वंशा-
 भिवृद्धिकृत्पादस्योदशमिताक्षरः ॥ ४३ ॥ लघुद्वयं विरामान्ते ताले
 कंदुकसंज्ञके ॥ स यथा (II) गार्ग्यतालेन गीयते कारुण्ये मधुरो ध्रुवः
 ॥ ४४ ॥ अंग्रिद्विसप्तभिर्वर्णैरानंदफलदः सदा ॥ चतुर्द्वेतो विरामां-
 तस्तालोऽयं गार्ग्यसंज्ञकः ॥ ४५ ॥ स यथा (०००) क्रीडाताले ध्रुवः स
 स्यात्तिथिवर्णाग्निनिर्मलः ॥ शृंगाररससंयुक्तः श्रोतुस्तेजोविवर्द्धनः
 ॥ ४६ ॥ एक एव द्रुतो यस्मिन् क्रीडातालः स कथ्यते ॥ स
 यथा (०) वर्णैः पोडशभिः पादः कुंतलो लघुशेखरे ॥ ४७ ॥ इष्टार्थ-
 दः शौर्यदः स्यादद्भुताख्यरसान्वितः ॥ लघुगुरुर्भवेद्यत्र स भवेत्तुल्यशे-
 खरः ॥ ४८ ॥ स यथा (IS) वर्णैश्च सप्तदशकैरभिः शृंगारके रसे ॥ कमलो
 मलयारुख्ये वै स्वायुर्वृद्धिकरः परः ॥ ४९ ॥ मलयारुख्ये भवेत्ताले गुरुल-
 घुरतो गुरुः ॥ स यथा (SIS) चारोष्टादशवर्णाग्निर्षोहर्षप्रदो ध्रुवः ॥
 फणिभापायुतो वीरे रसे कंदुकतालके ॥ ५० ॥ लघुद्वयं विरामान्ते ताले
 कंदुकसंज्ञके ॥ स यथा (SSSSSSSSSSSSSSSS) ॥ नंदद्वयेन्दुवर्णाग्निर्नंदनः
 सर्वसिद्धिदः ॥ ५१ ॥ पूर्णशृंगारवीराभ्यां कंदुके च विधीयते ॥ लघुद्वयं
 विरामान्ततालः कंदुकसंज्ञकः ॥ ५२ ॥ स यथा (SSSSSSSSSSSSSSSS) ॥)
 कल्याणदो भवेद्दीरे ध्रुवकश्चंद्रशेखरः ॥ दिग्बिषणपदं यत्र त्रिपुटोति वि-

धीयते ॥५३॥ द्रुतद्वयं लघुद्वंद्वं ताले त्रिपुटसंज्ञके ॥ स यथा (००) एक-
विंशतिवर्णांघ्रिर्भवेच्छृंगारके रसे ॥५४॥ कामदोभीष्टदः पुंसां तालके
तुरलीलके ॥ द्रुतद्वयं लघु चांते तालः स्यात्तालकेतुकः ॥ स यथा (००)
विजयाक्षो ध्रुवः स स्याद्द्वविंशत्यक्षरांघ्रिकः ॥ ५५ ॥ सत्रिपातेन
संयुक्तः शृंगारेऽभीष्टदो रसे ॥ एक एव गुरुर्यत्र सत्रिपातः स
कथ्यते ॥५६॥ स यथा (०५) त्रयोविंशतिवर्णांघ्रिर्ध्रुवः कंदर्पसंज्ञकः ॥
वीरे वा करुणे वा स्यात्खंडताले विधीयते ॥५७॥ द्रुतमेकं भवेन्न
तालोऽयं खंडसंज्ञकः ॥ स यथा (०) द्विघ्नद्वादशवर्णांघ्रिस्तालो वा
खंडके भवेत् ॥ ५८ ॥ वीरशृंगाररसयोर्जयकृजयमंगलः ॥ द्रुतद्वयं
विरामांतं लघुनैकेन रूपकः ॥५९॥ स यथा (००) पंचविंशत्क्षरैः
पादो यस्यासौ ललिताह्वयः ॥ ताले वाचपुटे गेयो वीरेवाप्यद्भुते-
ऽपि वा ॥ ६० ॥ तालं वाचपुटं ज्ञेयं गुरुर्लघुयुगं गुरुः ॥ स
यथा (५ ॥ ५) यः पञ्चविंशतिवर्णांघ्रिः स स्यात्सर्वार्थसिद्धिदः
॥ ६१ ॥ ललितश्चपुटारूपे च ताले शृंगारपोषकः ॥ ताले च
चपुटे ज्ञेयं गुरुद्वंद्वं लघुस्ततः ॥ ६२ ॥ स यथा (५५) इति
पोडश ध्रुवाः ॥ अथ मंठकलक्षणम् ॥ उद्गाहो ध्रुपदश्च स्यादाभो-
गस्तदनंतरम् ॥ नियमस्त्रिविधो ज्ञेयो मंठकस्य विचक्षणैः ॥ ६३ ॥
जयप्रियः कलापश्च कमलस्सुंदरस्तथा ॥ वल्लभो मंगलश्चेति षडे-
ते मंठका मताः ॥ ६४ ॥ लघुर्गुरुर्लघुर्यत्र स तालो हंसकः स्मृतः ॥
तालश्चायं रसे वीरे कर्तव्यो जयमंठके ॥ ६५ ॥ हंसतालः (१५)
रंगताले तु विज्ञेयो लघुश्चैको गुरुद्वयम् ॥ कलापो मंठकस्तेन रसे
रौद्राभिधानके ॥ ६६ ॥ रंगतालः (१५५) लघुद्वयं गुरुश्चैकस्तालोऽ-
यं दर्पणः स्मृतः ॥ अस्मिस्ताले रसे शांते कमलो मंठको भवेत्
॥ ६७ ॥ दर्पणतालः (११५) गुरुद्वयं लघुद्वंद्वं ताले त्रिपुटसंज्ञके ॥
सुंदरो गीयते तेन वीरे वाप्यद्भुते रसे ॥ ६८ ॥ त्रिपुटतालः (५५१)

मलयाद्भवेत्ताले गुरुर्लघुरतो गुरुः ॥ वृद्धभो मंठको गेयस्ताले-
 स्मिन्करुणे रसे ॥६९॥ मलयतालः (५१५) गुरुर्लघुद्वयं यत्र भृंग-
 तालः स कथ्यते ॥ मंगलो मंठको ज्ञेयो रसे चाद्भुतसंज्ञके ॥ ७० ॥
 भृंगतालः (५११) इति पण्मंठकाः ॥ अथ प्रतिमंठकलक्षणम् ॥
 तालश्चाप्यमरश्चैव विचारः कुंदसंज्ञकः ॥ चत्वारः कथिताश्चेति
 प्रतिमंठास्तु शंभुना ॥ ७१ ॥ विरामांतं द्रुतद्वंद्वं गुरुश्चैकस्ततः
 परम् ॥ सुरंगताले गातव्यस्तालश्च प्रतिमंठकः ॥ ७२ ॥ सुरंगतालः
 (००५) गुरुरेको भवेद्यत्र सन्निपातः स कथ्यते ॥ अमरप्रतिमंठोऽ-
 सौ विद्वद्भिस्तेन गीयते ॥ ७३ ॥ सन्निपातः (५) लघुद्वंद्वं विरा-
 मांते ताले कंदुकसंज्ञके ॥ विरागो गीयते तेन विलंबश्च लयो भवेत्
 ॥ ७४ ॥ कंदुकतालः (००) द्रुतमेकं भवेद्यत्र स तालः खंडसं-
 ज्ञकः ॥ द्रुतं लयेन गातव्यः कुंदश्च प्रतिमंठकः ॥ ७५ ॥ खंडतालः
 (०) अथ निःसारकलक्षणम् ॥ कांतारः समराख्यश्च
 वैकुण्ठो वाञ्छितस्तथा ॥ विशालश्च तथानंदः पोढा
 निःसारको भवेत् ॥ ७६ ॥ लघुद्वयं विरामांते ताले कंदुकसंज्ञके ॥
 द्रुतं लयेन गातव्यः कांतारो भवति स्फुटः ॥ ७७ ॥ कंदुकः (११) लघु-
 द्वयं विरामांते ताले कंदुकनामानि ॥ समरो गीयते तेन मध्यमश्च ल-
 यो भवेत् ॥ ७८ ॥ द्रुतद्वंद्वं गुरुद्वंद्वं भवेत्ताले मुकुंदके ॥ अनेन गेयो
 वैकुण्ठो हृद्यो निःसारकः सदा ॥ ७९ ॥ मुकुंदः (००५५) लघुत्रयं द्रुतद्वंद्वं
 ताले सरभलीलके ॥ अयं निःसारको ज्ञेयो वाञ्छितो वाञ्छितप्रदः ८० ॥
 विशालोप्येतादृश एव ॥ द्रुतमेकं भवेद्यत्र क्रीडातालः स कथ्यते ॥
 अनेन गीयते नंदो नित्यं निस्सारकोत्तमः ॥ ८१ ॥ क्रीडातालः
 अथपदताललक्षणम् ॥ शकः क्रीडश्च विजयश्वारो निःशक एव च ।
 मकरंदः परो ज्ञेयस्त्वइतालश्चैव पद्मविधः ॥ ८२ ॥ लघुगुरुश्च भवति
 लघुशेखरताले ॥ शको ह्यमरतालश्च गीयते तेन कोविदेः ॥ ८३ ॥

लघुशेखरः (15) द्रुतद्वयं विरामांतं लघुनेकेन संयुतम् ॥
 जयतालो भवेत्तेन गेयः शांते बुधोत्तमेः ॥ ८४ ॥ विज-
 यतालः (०० ।) उमातिलकताले तु द्रुतो लघुगुरु स्मृतौ ॥
 चाराख्यस्त्वड्तालः स्याद्विद्विद्विस्तेन गीयते ॥ ८५ ॥ चाराख्य-
 ड्तालः (०० । 5) छुतमेकं द्रुतौ द्वौ च वनमालिनि तालके ॥
 निःसंगस्त्वड्तालः स्याद्दुधैस्तेनैव गीयते ॥ ८६ ॥ वनमाली (5००)
 राजतालाभिधाने तु लघुद्रुतौ लघुः स्मृतः ॥ अनेन तु समायुक्तौ
 मकरंदस्त्वड्तालकः ॥ ८७ ॥ राजतालः (1० ।) अथ रासकलक्षणा-
 नि ॥ चतुर्द्धा रासकाः प्रोक्ता गीतवाद्यविशारदैः ॥ विनोदो वरदो
 नंदः कंबुजश्चेति कीर्तितः ॥ ८८ ॥ एक एव लघुर्यत्र ह्यादितालः
 स कथ्यते ॥ विनोदो रासकस्तेन गातृश्रोतृसुखावहः ॥ ८९ ॥
 आदितालः (1) लघुद्रुतौ गुरुर्यत्र तालोयं गजलीलकः ॥ वरदो
 रासको गेयः श्रोतृणां च सुखावहः ॥ ९० ॥ गजलीलकः (1०5) छु-
 तश्च गुरुरेकत्र तालो विद्याधरः स्मृतः ॥ यत्रासौ रासको नंदो गीय-
 तेऽभ्युदये शुभः ॥ ९१ ॥ विद्याधरः (55) राजविनोदे ताले स्या-
 द्गुरुद्वंद्वमथ छुतः ॥ रासकः कंबुजस्तेन गीयते गीतिकोविदैः ॥ ९२ ॥
 राजविनोदः (555) अथैकतालीलक्षणम् ॥ एकताली त्रिधा प्रोक्ता
 गीतवाद्यविशारदैः ॥ रामा च चंद्रिका तद्विद्विपुलेत्यथ लक्षणम् ॥ ९३ ॥
 द्रुतमेकं भवेद्यत्र तालोऽयं खंडसंज्ञितः ॥ रामा तनैकताले तु
 गीयते गायकोत्तमैः ॥ ९४ ॥ खंडतालः (०) गुरुद्वयं भवेद्यत्र तालो
 ललितसंज्ञितः ॥ चंद्रिका चैकताली स्यात्तेन सौभाग्यदायिनी ॥ ९५ ॥
 ललितः (55) कोकिलाप्रियताले वै द्रुतत्रयमुदाहृतम् ॥ विपुला
 चैकताली स्यात्तेन गीतज्ञसंयता ॥ ९६ ॥ कोकिलाप्रियः (०००) ॥
 अथाष्टौ ध्रुवाः ॥ जयंतश्च तथोत्साहो नंदनश्चंद्रशेखरः ॥ कामदो वि-
 जयाख्यश्च कंदर्पजयमंगलौ ॥ ९७ ॥ अष्टौ ध्रुवाः समाख्याता राजयो-

[विद्याविर्भावः]

मातृकाविलासः ।

(१४१)

ग्याः सदा बुधैः ॥९८॥ इति तालगरुडः ॥ अथ शुद्धसूटनामानि ॥
 एलाकरणडेकीभिर्वात्तिन्याद्रूमडेनच ॥ लंभरासेकतालीभिः शुद्धसू-
 दोष्टभिः स्मृतः ॥ ९९ ॥ शुद्धसूदन्यदेशेषु गीयते विरलैः क्वचि-
 त् । अतो न विस्तरो लोके दक्षिणेषु च गीयते ॥१००॥ अथ रूप-
 कम् ॥ उद्गाहश्चान्यधातुः स्याद्भुवकश्चान्यधातुकः ॥ मेलापकोन्य-
 धातुः स्यादाभोगश्चान्यधातुकः ॥ चतुर्धातुकमेतद्धि रूपकं की-
 त्यते बुधैः ॥ १ ॥ अयगमकम् ॥ स्फुरितं कंपितं लीनं स्तिमितां-
 दोलितावपि ॥ आहतं त्रिकभिन्नं च गमकं सप्तधा स्मृतम् ॥ २ ॥
 अथ प्रत्यंतरम् ॥ उद्दिष्टं वस्तुरागादौ किञ्चिदाधिक्यचितितम् ॥
 तद्घातुमातुनिष्पन्नं प्रत्यंतरमितीरितम् ॥ ३ ॥ पूर्वरूपकसंसिद्धं
 छायासंस्कृतरूपकम् ॥ तत्स्थानं प्रोचनीचं च सलोत्तारं प्रकीर्त्ति-
 तम् ॥ ४ ॥ अथ स्वरादिकधनम् ॥ सामवेदात्स्वरा जाताः
 स्वरेभ्यो ग्रामसंभवः ॥ ग्रामेभ्यो जातयो जाता जातिभ्यो
 रागसंभवः ॥ ५ ॥ देशरागाः स्वरा वृत्ते विख्याता देशरुडि-
 तः ॥ ग्रामरागोद्भवा भाषा भाषाभ्यश्च विभाषिकाः ॥ ६ ॥ विभा-
 षाभ्योऽपि संजातास्तथैवांतरभाषिकाः ॥ सप्त स्वरास्त्रयो ग्रामा
 मूर्च्छनाश्चेकविंशतिः ॥ ७ ॥ द्वाविंशतिश्च श्रुतय एतेभ्यो रागसं-
 भवः ॥ पङ्गुपंभकगांधारमध्यपञ्चमपैवताः ॥ निपादश्चेत्यमी सप्त
 तंत्रीकंठोत्थिताः स्वराः ॥ ८ ॥ पङ्गादयः स्वराः सप्त ग्रामो
 च पङ्गुमध्यमौ ॥ केचिद्गांधारमप्याहुस्तु तु नेहास्ति भूतले ॥ ९ ॥
 चतुर्दशैव श्रुतयस्तावन्मानाश्च मूर्च्छनाः ॥ गीयन्ते मानवैर्भूनाश्च
 न्यास्तु त्रिदशालये ॥११०॥ स्वयं यो राजते नादः स स्वरः परि-
 कीर्त्तितः ॥ स्वरेश्च निरिलं व्याप्तं तद्विज्ञेयं पृथक्पृथक् ॥११॥ उच्चै-
 र्निपादगांधारो नीचैरुपभपैवतौ ॥ शेषास्तु स्वारिता शेषाः पङ्गु-
 मध्यमपंचमाः ॥ १२ ॥ पङ्गु वदेन्नयूरो हि ऋपभं चातको वदेत् ॥

अजा वदति गांधारं क्रींचो वदति मध्यमम् ॥ १३ ॥ पुष्पसाधार-
 णे काले कोकिलः पञ्चमं वदेत् ॥ दर्दुरो धैवतं चैव निपादश्च
 वदेद्भुजः ॥ १४ ॥ हास्यशृंगारयोः कार्य्या स्वरो पंचममध्यमौ ॥
 पद्मर्पभो तथा ज्ञेयो वीररौद्राद्भुते रसे ॥ १५ ॥ गांधारश्च निपादश्च क-
 र्तव्यो करुणारसे ॥ धैवतश्चैव कर्तव्यो वीभत्से च भयानके ॥ १६ ॥
 चतुःश्रुतिस्त्रिभुतिश्च द्विश्रुतिश्च चतुःश्रुतिः ॥ चतुःश्रुतिस्त्रिभु-
 तिश्च द्विश्रुतिश्चेति ते स्वराः ॥ १७ ॥ अथ पट्टत्रिंशत्प्रवर्तकरागी-
 उच्यते ॥ भैरवः पञ्चमो नाटो मल्लारो गौडमालवः ॥ देशापश्चे-
 ति पट्ट रागाः प्रोच्यन्ते लोकविश्रुताः ॥ १८ ॥ वंगपालो गुण-
 कारी मध्यमादिवसंतकः ॥ धन्याश्रीश्चेति पंचैते रागा भैरवसं-
 स्थिताः ॥ १९ ॥ ललिता गुजरी देशी विराटी रामकृततथा ॥ मता रागा-
 ण्ये रागाः पंचैते पंचमाश्रयाः ॥ १२० ॥ नटनारायणः पूर्व गांधा-
 रः सालगन्तथा ॥ तथा कर्णाटकेदारो पञ्चैते नाटसंश्रयाः ॥ २१ ॥
 मेघमल्लारिका मालकोशिकः प्रतिमंजरी ॥ आसावरी च पंचैते
 रागा मल्लारसंश्रयाः ॥ २२ ॥ द्विदोलस्त्रिगुणा धाली गौडी को-
 लाद्वयान्तथा ॥ पंचैते गौडनामानं रागमाश्रित्य संस्थिताः ॥ २३ ॥
 भूपाली दारिपालश्च कामोदी धोरणिस्तथा ॥ वेलावली च पंचैते
 रागा देशापसंस्थिताः ॥ २४ ॥ अन्येऽपि चतस्रो रागा जाता
 देशविशेषतः ॥ मारुप्रभृतयो लोके ते च भद्रेशिकाः स्मृताः ॥ २५ ॥
 श्रीभाद्रिपुगनेन । भैरवो मुख्यरागश्च द्वितीयो मालको-
 शिकः ॥ द्विदोलकस्तृतीयस्तु चतुर्थो दीपकः स्मृतः ॥ २६ ॥
 पंचमो मेघनादश्च श्रीगगः षष्ठ उच्यते ॥ एतेषां पंच पंच स्युः पत्त-
 ण्यां सुशोभनाः ॥ २७ ॥ पूर्वं भैरवपत्न्यस्तु पंचैताः शृणु नारद ॥
 भैरवो नटनाम्नो च तथा मालागरी मता ॥ पट्टमंजरी चतुर्थी स्याच्छ-
 रिता पंचमी मता ॥ २८ ॥ मालकोशिकपत्नीनां नामानिपानि मे शृ-

पु ॥ विचित्रा भाविनी चैव तथा भारवणी मता ॥ २९ ॥ रामगिरी
 गुर्जरी च हिंदोलस्याथ वल्लभाः॥वैरावली पराटोडी देशाख्या चण-
 वारिका ॥ १३० ॥ माधवी पंचमी प्रोक्ता दीपकस्यापराः स्त्रियः ॥
 धनासिरी वसंता च कर्णाटी तृतीया मता ॥ ३१ ॥ वैराटी च
 चतुर्थी स्यात्तथा मधुकरी स्फुटम् ॥ मेघनादस्त्रियः पञ्च तासां
 नामानि मे शृणु ॥ ३२ ॥ कलाटिका तथा गौरी ककुभा च विभा-
 वरी ॥ वंगाली पंचमी प्रोक्ता श्रीरागस्य स्त्रियः स्मृताः ॥ ३३ ॥
 माघफाल्गुनयोगेयो दीपकाख्योऽतिशोभनः ॥ मेघनादः परो गेयो
 मधुमाधवयोरपि ॥ ३४ ॥ ज्येष्ठापाठकयोगेयः श्रीरागः सर्वसंमतः॥
 मालकौशिकरागश्च वर्षत्तविव संमतः ॥ ३५ ॥ भैरवश्चापरो गेयः
 शारदतां निरन्तरम् ॥ हिंदोलगानकालश्च मासयोर्मागंपौषयोः
 ॥ ३६ ॥ अथैषामेव रूपाणि वर्णनीयानि वर्णये ॥ नीलांचरो गौर-
 तनुः सपुष्पो भैरवः शुभः ॥ ३७ ॥ तत्पत्नीनाम् ॥ सरोवरस्थस्फ-
 टिकस्य मंडपे सरोरुहः श्रीहरिमर्चयंती ॥ तालप्रयोगैः प्रतिवद्धंगी-
 ता गौरी मृदुनारद भैरवीयम् ॥ ३८ ॥ तुरंगमस्कन्धनिबद्धरागा
 स्वर्णप्रभा शोणितशोणगात्रा ॥ संग्रामभूमौ चरति धृतास्त्री नटे-
 यमुक्ता किल कश्यपेन ॥ ३९ ॥ नीलं निचोलं वपुषा वहन्ती विप्रो-
 क्तमार्गा कृतभक्तिरेषा॥तमालनीले तिमिरं वहन्ती प्रियानुगा माल-
 सिरी प्रदिष्टा ॥ १४० ॥ वियोगिनी कांतविशीर्णपुष्पसंघं वहन्ती
 वपुषातिशुष्कम् ॥ आश्वास्यमाना प्रियया च सख्या विधूसरांगो
 पटमञ्जरीयम् ॥ ४१ ॥ स्वकांतसंगाभिनिवेशतश्च समुत्थिता पङ्क-
 जकेसरारुणे ॥ नेत्रे दधाना पटुकंठमण्डिता प्रातः प्रयुक्ता ललि-
 ताभिधेया॥४२॥ अनन्तशृङ्गारपरा विनोदिनी सुहारचार्माकरगात्र-
 वल्ली ॥ कर्पूरसौगंध्यसुनागवल्ली कोटाभ्रिकां चैव मुसे दधाना
 ॥ ४३ ॥ अथ मालकौशिकः ॥ मेघनादमेत्यंतविष्णुनेत्रः फलाङ्गु-

लांगो मदनापहारी॥विचित्रमुख्या वनिताप्रियोऽसौ विराजते माल-
 सुकौशिकश्च ॥ ४४ ॥ सानंदमालं वितपुष्पचापा प्रियाङ्गसद्गा-
 मृतसाधुतृप्ता ॥ पर्यकमध्ये सुकृतोपवेशा विभाति निद्रास्थितचित्र-
 गौरा ॥ ४५ ॥ वासोवसाना शरदभ्रशुभ्रं विरिञ्चिदेवोपमकर्म-
 शक्ता ॥ कुन्दावदाता चतुराननस्य संभावनी लब्धसमृद्धसेवा
 ॥ ४६ ॥ अनेकलावण्यनिदानशाला प्रियांकमध्ये नितरां वसन्ती॥
 चाटूक्तिरम्यैर्वचनैर्हसन्ती विलज्जिता मारवणी प्रदिष्टा ॥ ४७ ॥
 स्वर्णप्रभा भासुरभूषणा च नीलं निचोलं सुतनो वहन्ती ॥ कान्ते
 पदोपान्तमधिथ्रितेऽपि मानोन्नता रामगिरी प्रदिष्टा ॥ ४८ ॥ श्यामा
 सुकेशी मलयद्रुमाणां मृदूल्लसत्पल्लवतत्प्रयाता ॥ श्रुतीः स्वराणां
 दधती विभागं तंत्रीमुखादक्षिणगुर्जरीयम् ॥ ४९ ॥ शंखावदातं पलितं
 दधाना प्रलंबकर्णा कुसुमेन्दुवर्णा ॥ विचित्रवासाः स्वविहारचारिणी
 मल्लारिकेयं शुचिशांतमूर्तिः ॥ १५० ॥ अथ हिन्दोलः ॥ नितम्बिनीमंद
 तरंगितासु हेलासु दोपासु कला दधानः ॥ शुकैः कपोतद्युतिकर्तुराङ्गो
 हिंदोलरागः कथितो मुनीन्द्रैः ॥ ५१ ॥ संकेतशय्यां दायितस्य द-
 त्वा वितन्वती मण्डनमंगयष्ट्याम् ॥ हृदा स्मरन्ती स्मरामिष्टदेवं
 वैरावली नीलसरंजकांतिः ॥ ५२ ॥ उन्निद्रपंकेरुहचारुवक्रा कुर-
 ङ्गमातंगकृतौवरेण ॥ संभावयन्ती विपिनोपकंठे टोडीमुखेदीवरदा-
 मरम्या ॥ ५३ ॥ आस्फोटनाविष्कृतरोमहर्षानियुद्धसंयुक्ताविशा-
 लबाहुः ॥ प्रांशुप्रचंडद्युतिरिन्दुगौरा देशाख्यरागिण्यथ मल्लराज्ञी
 ॥ ५४ ॥ अनेकवह्नाभरणाकुलांगी पद्माग्रहस्ता नयनांजनेन ॥ मनो
 हरन्ती मदनांगयष्टिर्गाधाररागिण्यथ वामचेष्टा ॥ ५५ ॥ विस्पष्टकृ-
 ष्णाजिनमध्यवर्ती कांता पवित्रा स्थविरा विशुद्धा ॥ रांगायती नार-
 दतुंबुरुभ्यां श्रीमाधवनाम कथां विचित्राम् ॥ ५६ ॥ सौभाग्यसंग-

[विष्णुविभाषः]   मातृकाविलासः ।   (१४५)

वितगौरदेहा मनोभवस्याय शिलीमुखानि॥मुञ्चन्ती विश्वस्य विमोह-
नाय सौभाग्यसंज्ञेति विशालनेत्रा ॥ ५७ ॥ अथ दीपकः ॥ वि-
शालनेत्रो नयनाभिरामः कलाविदग्धः कलकंठगीतः ॥ मारांगक-
श्चातिविमोहनोऽ सौ स्त्रीणां पटुर्दीपकरागराजः ॥ ५८ ॥ दूर्वादल-
श्यामतनुर्मनोज्ञा कांतं लिखन्ती स्वकरेण पांठे॥वालाचला लोचन-
गूढभावैर्धनासिरी नाम मुने प्रदिष्टा ॥५९॥ अनेकपुष्पाकरपत्रव-
ल्ली विमोहरूपामदनाधिभूषा ॥ वसंतरागिण्यथ कामकां-
ता मनो हरन्ती विपिने निविष्टा ॥ ६० ॥ पाठांतरम्॥शिखंडिवहो-
च्छ्रयवद्धनूडा पुष्पंत्यापि प्रांतलतांतराणि ॥ भ्रमंत्यथावासमनं-
गमूर्तिर्मतात्वनेगस्य वसेतसंज्ञा ॥ ६१ ॥ अतिप्रमत्ता बलभावयु-
क्ता गौरांगयाष्टिः कनकांगभूषा ॥ वीणांदधानातिमुकंठगानकर्त्री
च कर्णाटिककाप्रसिद्धा ॥ ६२ ॥ विराटदेशे सुभगा सुगौरी ह्य-
नेकगानाकलिताकुलांगी ॥ मृदंगहस्ता नवयौवनाढ्या वैरा-
टिकेयं चमराभियुक्ता ॥ ६३ ॥ पाठांतरम् ॥ विनोदयन्ती दयितं
च गौरी स्वलंकृता चामरचालनेन ॥ करे दधाना सुरवृक्षपुष्पं वरांग-
नेयं कथिता विराटी॥६४॥मुखादनंतं मधु चास्तुवन्ती स्वकांतकेलीः
प्रचुरं प्रयाता ॥ उच्चैःस्वरेणातिजगौ पदानि मानोत्रता माधुकरी
प्रसिद्धा ॥ ६५ ॥ दीनानना मंगलयानकाले लाजांजलीन्वि-
दधती गलदश्रुधारा ॥ हेमद्युतिर्दतनखांशुमुद्रा श्रीसोरठी मानयु-
ताप्रसिद्धा ॥ ६६ ॥ अथ मेघनादः ॥ तमालनीलांगमनोज्ञवेपो
विचित्रवाचा परिवक्ति भार्याम् ॥ आताम्रनेत्रांतविलासशीलः
श्रीमेघनादः कथितोमुनेन्द्रैः ॥ ६७ ॥ आकर्णनेत्रा तु मनो हरन्ती
शुचिस्मिताऽ सौ कलगानकृत्या ॥ आशृष्वतां पद्मदलाग्रहस्ता
कंटालिकाकेलिकरातिपद्मी ॥ ६८ ॥ सानंदमालंवितपुष्पचापा
प्रियाधरस्वाद्दुसुधाभिवृता ॥ पर्यकमध्येसुकृतोपवेशा

साडस्यनेत्रा विदिता च गोडो ॥ ६९ ॥ नीलं वसाना त्र
 नं सुतेना वने रुदंती पिकुनादूती ॥ तिलोरुप्यंती ककुभोऽप्य भो
 ता मुनिः प्रदिष्टा ककुभः श्रेयसम् ॥७०॥ प्रातः समुत्थाप त्रि
 नं कन्ये नत्केलिचिद्वा कलितानिमिता ॥ साडस्यनेत्रा प्रतिरोध
 चंती सगन्धुनस्यांभ विभासनाम्नी ॥ ७१ ॥ मनोज्ञमोङ्गीगुण्योऽह
 दंता नने स्थाना परणीकदस्य ॥ चंडा कुमारी कमनीयमुर्वी
 मांडका गात्रकेतु मुल्या ॥ ७२ ॥ सतारंगारतिरभस कौमारी ॥
 बदेत्यमः पांशुसाल्येन हरा ॥ पराडापप्रेमपूरप्रसक्ता भक्त्यो
 इत्यानामहा ॥ ७३ ॥ अथ श्रीसप्तः ॥ किरीटान्द समयाक
 र-इ मर्माशाश्रेयसश्रेयसश्रेयः ॥ आलाडमानापि ह्यो विदि
 त्तेत्यमः पांशुसाल्येन हरा ॥ ७४ ॥ श्रीमामंभासामृदनीया मर्
 र-इत्या विद्यामहापा ॥ प्रलयनामो कल्याणार्थो श्रीमिषा
 कदयान्वया ॥ ७५ ॥ मन्मथाली करं धृत्या वामा सा
 ल-इत्या मर्माशाश्रेयसश्रेयसश्रेयः ॥ ७६ ॥ नील
 दुःख-इत्या मर्माशाश्रेयसश्रेयसश्रेयः ॥ ७७ ॥ इत्या मर्मा
 ल-इत्या मर्माशाश्रेयसश्रेयसश्रेयः ॥ ७८ ॥ इत्या मर्मा
 ल-इत्या मर्माशाश्रेयसश्रेयसश्रेयः ॥ ७९ ॥ इत्या मर्मा
 ल-इत्या मर्माशाश्रेयसश्रेयसश्रेयः ॥ ८० ॥ इत्या मर्मा
 ल-इत्या मर्माशाश्रेयसश्रेयसश्रेयः ॥ ८१ ॥ इत्या मर्मा
 ल-इत्या मर्माशाश्रेयसश्रेयसश्रेयः ॥ ८२ ॥ इत्या मर्मा
 ल-इत्या मर्माशाश्रेयसश्रेयसश्रेयः ॥ ८३ ॥ इत्या मर्मा
 ल-इत्या मर्माशाश्रेयसश्रेयसश्रेयः ॥ ८४ ॥ इत्या मर्मा
 ल-इत्या मर्माशाश्रेयसश्रेयसश्रेयः ॥ ८५ ॥ इत्या मर्मा
 ल-इत्या मर्माशाश्रेयसश्रेयसश्रेयः ॥ ८६ ॥ इत्या मर्मा
 ल-इत्या मर्माशाश्रेयसश्रेयसश्रेयः ॥ ८७ ॥ इत्या मर्मा
 ल-इत्या मर्माशाश्रेयसश्रेयसश्रेयः ॥ ८८ ॥ इत्या मर्मा
 ल-इत्या मर्माशाश्रेयसश्रेयसश्रेयः ॥ ८९ ॥ इत्या मर्मा
 ल-इत्या मर्माशाश्रेयसश्रेयसश्रेयः ॥ ९० ॥ इत्या मर्मा

क्षणे इष्टप्राप्तौ रतिरेव संभोगः ॥ तदुक्तम्। अनुरक्तौ निपेवेतां यत्रा-
न्योन्यं विलासिनौ ॥ दर्शनस्पर्शनादीनि संभोगोऽयमुदाहृतः ॥
तत्र नायिकाश्रयसंभोगो यथा । शून्यं वासगृहं विलोक्य शयना-
दुत्थाय किञ्चिच्छनैर्निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मु-
खम् ॥ विस्रब्धं परिचुंब्य जातपुलकामालोक्य गंडस्थलीं लज्जान-
म्रमुखी प्रियेण सहसा वालाचिरं चुंबिता ॥ आलोक्य नम्रमुखीति
योज्यम्॥नायिका चतुर्द्धा॥अनूढा च स्वकीया च परकीया वरांगना॥
त्रिवर्णिनः स्वकीया स्यादन्या केवलकामिनः ॥ तत्रानुरक्ताऽनुरक्तेन
स्वयं या स्वीकृता भवेत् ॥ साऽनूढेति यथा राज्ञो दुष्यन्तस्य
शकुंतला ॥ देवतागुरुसाक्ष्येण स्वीकृता स्वयिनायिका ॥ परकी-
याऽप्यनूढेव विशेषस्तु स्फुटस्तयोः ॥ सामान्यवनिता वेद्या भवे-
त्कपटपंडिता । नहि कश्चित्प्रियस्तस्या दातारं नायकं विना ॥
अस्याः प्रकाशोऽन्यासां प्रच्छन्नो रस इति विशेषः॥ताश्चाष्टधा॥खंडि-
तोत्कंठिता प्रोप्यत्पतिका चाभिसारिका ॥ कलहांतरिता वासासल-
जाविप्रलब्धिका॥स्वाधीनभर्तृका चान्या चतस्रोऽप्यष्टधा मताः॥ल-
क्षणास्यासां सोदाहरणानि रसमंजरीदिभ्योऽवसेयानीहविस्तरभिया
नोक्तानि॥नायकाश्रयो यथाःत्वं मुग्धाक्षि विनैव कंबुलिकया धत्से
मनोहारिणीं लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे तद्वीटिकां संस्पृशि ॥
शय्योपान्तनिविष्टसस्मितसखीनेत्रोत्सवानंदितो निर्यातः शनकैर-
लीकवचनोपन्यासमाली जनः ॥ रूपयौवनसंपन्नः कुलीनः कुशलो
युवा॥अनुद्धतस्सूनृतवाङ् नायकः प्रातये स्त्रियाः॥अयं बहुप्रकारोऽ-
पि संक्षेपेण चतुर्विधः ॥ अनुकूलो दक्षिणश्च शठधृष्टौ च ते यथा ॥
लीनरागोऽनुकूलः स्यादनन्यरमणारतः ॥दक्षिणश्चान्यचित्तोऽपि यः
स्यादविकृतः स्त्रियाम्॥प्रियं वक्तव्यप्रियं तस्याः कुर्वन्नपि कृतो शठः।
धृष्टो ज्ञातापराधोऽपि न विलक्षोऽवमानितः॥विप्रलंभस्तु।भावो यदा

भवेत् ॥ ९६ ॥ किंच । गीते वाद्ये च नृत्ये च शक्तिः साधारणो
 गुणः ॥ सा चेदेतत्किमन्येन दूपणेन गुणेन च ॥ ९७ ॥ अथोष-
 धानि ॥ गुडूच्यपामार्गविडंगशांखिनीवचाभयाकुष्ठशतावरीसमा ॥
 घृतेन लीढा प्रकरोति पुंसां त्रिभिर्दिनेर्गीतसहस्रधारणम् ॥ ९८ ॥
 देवदारुदलोद्भूतरसो मधुघृतान्वितः ॥ पीतः पथ्याशिनः कुर्याद्गीते
 सुखरतां भृशम् ॥ ९९ ॥ वासा ब्राह्मी वचा कुष्ठं पिप्पली मधुसं-
 युता ॥ सप्तरात्रप्रयोगेण किन्नरैः सह गीयते ॥ २०० ॥ वृद्धदारु-
 कमूलं हि यो लिह्यान्मधुसर्पिपा ॥ सप्ताहक्षीरयूपाशी किन्नरैः सह
 गीयते ॥ १ ॥ बीजपूरफलं जातीपत्रं जंवीरजं तथा ॥ एनीधान्य
 कलायाश्च पिप्पल्या सह चूर्णयेत् ॥ २ ॥ मधुना चावलीढं तु कंठं सु-
 स्वरतां नयेत् ॥ इति गांधर्ववेदीद्भूतसारः ॥ ॥ अथ रसशास्त्रं च बहु-
 विधं भरतेनैव प्रणीतम् । तच्च रसरीतिशब्दालंकारार्थालंकारनाय-
 कनायिकादिवर्णनरूपम् ॥ तथा हि । साधुपाकेप्यनास्वाद्यं भोज्यं
 निर्लवणं तथा ॥ तथैव नीरसं काव्यं न स्याद्द्रासिकतुष्टये इति ॥
 तत्र रसत्वमंगांगिभावापन्नसकलविभावादिसाक्षात्कारकत्वम् ॥
 विशेषणं विभावानुभावसंचारिभावस्थायीभावा इत्येवमाकारकस-
 मृहालम्बनवारणाय । रसत्वं च जातिरिति ॥ केचित्तु-कारणेनाथ
 कार्येण सहकारिभिरेव च ॥ व्यक्तत्वं नीयमानस्तु स्थायीभावो
 रसः स्मृतः ॥ कारणमङ्गनानवयौवनादि ॥ कार्याणि । स्तंभः स्वे-
 दोऽथ रोमांचः स्वरभंगोऽथ वेपथुः ॥ वैवर्ण्यमश्रुप्रलपावित्यष्टौ
 सात्विका मताः ॥ सहकारिणः उद्यानादयः ग्लान्यादयश्च ॥ यदाहुः ।
 विभावेरनुभावेश्च सात्विकेव्यंभिचारिभिः ॥ आरोप्यमाण उत्कर्ष
 स्थायीभावो रसः स्मृतः ॥ तं विभजते । शृंगारहास्यकरुणरोद्रवीर-
 भयानकाः ॥ वीभत्साद्भुतशांताश्च काव्ये नव रसाः स्मृताः ॥ तत्र
 संभोगो विप्रलंभश्च शृंगारो द्विविधः स्मृत इति ॥ तत्र ह्रीपुंसल-

क्षणे इष्टप्राप्तौ रतिरेव संभोगः ॥ तदुक्तम् । अनुरक्तौ निपेवेतां यत्रा-
 न्योन्यं विलासिनौ ॥ दर्शनस्पर्शनादीनि संभोगोऽयमुदाहृतः ॥
 तत्र नायिकाश्रयसंभोगो यथा । शून्यं वासगृहं विलोक्य शयना-
 दुत्थाय किञ्चिच्छनैर्निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मु-
 खम् ॥ विस्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गंडस्थलीं लज्जान-
 म्रमुखी प्रियेण सहसा बालाचिरं चुम्बिता ॥ आलोक्य नम्रमुखीति
 योन्यम् ॥ नायिका चतुर्द्धा ॥ अनूढा च स्वकीया च परकीया वरांगना ॥
 त्रिवर्णिनः स्वकीया स्यादन्या केवलकामिनः ॥ तत्रानुरक्ताऽनुरक्तेन
 स्त्रयं या स्वीकृता भवेत् ॥ साऽनूढेति यथा राज्ञो दुष्यन्तस्य
 शकुंतला ॥ देवतागुरुसाक्ष्येण स्वीकृता स्वयिनायिका ॥ परकी-
 याऽप्यनूढेव विशेषस्तु स्फुटस्तयोः ॥ सामान्यवनिता वेद्या भवे-
 कपटपंडिता । नहि कश्चित्प्रियस्तस्या दातारं नायकं विना ॥
 तस्याः प्रकाशोऽन्यासां प्रच्छन्नो रस इति विशेषः ॥ ताश्चाष्टधा ॥ सांडि-
 का विप्रलब्धिका ॥ स्वार्थीनभर्तृका चान्या चतस्रोऽप्यष्टधा मताः ॥ ल-
 गान्यासां सोदाहरणानि रसमंजर्यादिभ्योऽवसेयानां हविस्तराभिया
 नानि ॥ नायकाश्रयो यथा ॥ त्वं मुग्धासि विनैव कंचुलिकया धत्से
 हारिणीं लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे तद्गीटिकां संस्पृश ॥
 योपान्तानि विष्टसस्मितसखीनेत्रोत्सवानंदितो नियातः शनैस्-
 वचनोपन्यासमाली जनः ॥ रूपयोवनसंपन्नः कुलीनः कुल्लो-
 अनुद्धतस्सुनृतवाङ्नायकः प्रातये स्त्रियाः ॥ अयं बहुप्रकारोऽ-
 पेण चतुर्विधः ॥ अनुकूलो दक्षिणश्च शठपृष्ठो च तेषु यथा ॥
 योऽनुकूलः स्यादनन्यरमणारतः ॥ दक्षिणश्चाप्यवितोऽपि य-
 कृतः स्त्रियाम् ॥ प्रियं वक्तव्यप्रियं तस्याः कुल्लोपे कृतो कृत-
 तापराधोऽपि न विलक्षोऽवमानितः ॥ विदं नस्तु भावो न

रतिर्नाम प्रकर्षमधिगच्छति ॥ नाभिगच्छति चाभीष्टं विप्रलम्भः स
उच्यते ॥ अभीष्टं स्त्रीपुंसलक्षणमेवास च ॥ पूर्वानुरागो मानात्मा प्रवासः
करुणात्मकः ॥ विप्रलम्भश्चतुर्धा स्यात्पूर्वपूर्वो ह्ययं गुरुः ॥ तत्र
स्त्रीपुंसयोर्नवालोकादेवोल्लसितरागयोः ॥ ज्ञेयः पूर्वानुरागोऽयमल-
भादतिकामयोः ॥ यथा । प्रेमाद्राः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्गाढ-
रागोदयास्तास्ता मुग्धदृशो निसर्गमधुराश्चेष्टा भवेयुर्मयि ॥ यास्व-
तःकरणस्य बाह्यकरणव्यापाररोधी क्षणादाशंसापरिकल्पितास्वापि
भवत्यानन्दसांद्रोलयः ॥ अथान्यावनितासक्तमवगम्यस्ववल्लभम् ॥
ईर्ष्यावशेन वैमुख्यमेव मान उदाहृतः ॥ यथा । सा पत्युः प्रणया-
पराधसमये सख्योपदेशं विना नो जानाति सविभ्रमांगवलनावको-
क्तिसंसूचनम् ॥ स्वच्छैरच्छकपोलमूलगलितैः पर्यस्तनेत्रोत्पला बाला
केवलमेव रोदिति लुठल्लोलालकैरश्रुभिः ॥ प्रवासः परदेशस्थे द्विती-
यो विरहोद्भवः ॥ यथा । त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागै-
शिलायामात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम् ॥ अस्मैस्ता-
वन्मुद्गुरुपचितैर्दोष्टिरालुप्यते मे क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते संगमं नो
कृतान्त इति ॥ स्यादेकतरपंचत्वे दंपत्योरनुरक्तयोः ॥ शृंगार-
करुणाख्योऽयमजस्येव रतेरिव ॥ १ ॥ ननु शृंगारस्य रतिप्रकृति-
त्वात्तस्याश्च सुखसंवेदनरूपत्वात्तस्य च विप्रलम्भेऽभावात्स कथं
शृंगारभेद इति चेन्नान्योहमस्याः कृते दशाभिमामनुभवामि इति
तत्रापि तदभिधानात् । श्रीपादस्तु । रतिर्भवति देवादौ मुनौ पुत्रे
नृपे गुरौ ॥ शृंगारस्तु भवेत्सैव पाकांतविषया रतिः ॥ तत्र देवे
यथाकंठकोणविनिविष्टमिशिते कालकूटमपि मे महामृतम् ॥ अप्यु-
पात्तममृतं भवद्भुभेदवृत्ति यदि मे, न रोचते । मुनौ यथा । हरत्यपं
संप्रति हेतुरेप्यतः शुभस्य पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः ॥ शरीरभार्जा
भवदीयदर्शनं व्यनक्ति कालत्रितयेऽपि योग्यताम् ॥ पुत्रे यथा ।

एहोहि वत्स रघुनन्दन पूर्णचंद्र चुंवामिं मूर्ध्निं सुचिरं च परिष्वजे
 त्वाम् ॥ आरोप्य वा हृदि दिवानिशमुद्रहामि वंदेऽथ वा चरण-
 पुष्करकद्वयं ते ॥ नृपे यथा ॥ ते कौपीनधनास्त एव हि परं धात्रीफलं
 भुंजते तेषां द्वारे नदंति वाक्षिनिवहास्तैरेव लब्धा क्षितिः ॥ तैरेतत्स-
 कलं कृतं निजकुलं किंम्बावहुद्रमहे ये दृष्टाः परमेश्वरेण भवता तुष्टेन
 रुष्टेन वा ॥ गुरो यथा ॥ हा तात विश्वजनवत्सल मामकीन जीवोपधं द्यु-
 मणिवंशवतंसभूत ॥ स्यां चेद्रवत्कुलजसद्गानि चेटकः स्यां यद्वा भव-
 च्चरणपंकजरेणुरेव ॥ इति ॥ १ ॥ हासमूलः समाख्यातो हास्यनामारसो
 बुधेः । चेष्टांगवेपवैकृत्याद्वाच्यो हासस्य संभवः ॥ कपोलाक्षिकृतो-
 छासो भिन्नोष्ठः स महात्मनाम् । विदीर्णास्यश्च मध्यानामधमानां
 सशब्दकः ॥ यथा । नपुंसकमिति ज्ञात्वा प्रियायै प्रेषितं मनः ।
 तच्च तत्रैव रमते हताः पाणिनिना वयम् ॥ २ ॥ शोकोत्थः करुणो ज्ञेय-
 स्तत्र भूयस्त्वरोदनम् । वैवर्ण्यमोहनिर्वेदप्रलयाश्रुणि वर्णयेत् ॥ यथा ।
 मदेकपुत्रा जननी जरातुरा नवप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी । गतिस्त-
 योरैप जनस्तमर्दयन्नहो विधे त्वां करुणा रुणद्धि नो ॥ इति ॥ ३ ॥ क्रो-
 धात्मको भवेद्द्रोहः क्रोधः प्रौढ्या च वैरिणः । भीष्मवृत्तिरसामान्यो
 भवेदुग्रक्रियाश्रयः ॥ स्वांसघातस्वयंशस्त्रोत्क्षेपभ्रुकुटयस्तथा । अत्रा-
 रातिजनाक्षेपो दलनं चोपवर्ण्यते ॥ यथा । कृतमनुमतं दृष्टं वा
 यैरिदं गुरुपातकं मनुजपशुभिर्निर्मर्यादेर्भवद्भिरुदायुषैः । नरकारि-
 पुणा सार्द्धं तेषां सर्भीमकिरीटिनामयमहमसृद्भमेदोमांसैः करोमि
 दिशां वलिम् ॥ ४ ॥ उत्साहात्मा भवेद्द्वारो बलशय्याश्रयश्च सः । नाय-
 कोऽत्र भवेत्सर्वैः श्लाघ्यैरभिमतो गुणैः ॥ तथा । धुद्राः संत्रासमेते
 विजहत हरयो भिन्नशक्रेभकुंभा युष्मद्वात्रेपुलब्धां दधाते परममो
 सायका निष्पतन्तः । सौमित्रे तिष्ठ पात्रे त्वमसि न हि रूपां नन्यदं
 मेघनादः किञ्चिद्भद्गर्लीलानियमितजलधिंराममन्त्रेपयामि ॥ ५ ॥ भ-

यानको भवेद्गीतिप्रकृतिर्धोरवस्तुनः॥सच प्रायेण वनितानीचवालेषु
 दृश्यते ॥ दिगालोकास्यशोपांगकंपगद्गदसंभ्रमाः ॥ स्तंभवैवर्ण्यमो-
 हाश्च वर्ण्यते विबुधैरिह ॥ यथा ॥ श्रीवाभंगाभिरामं मुहुरनुपतति
 स्पंदने दत्तदृष्टिः पश्चाद्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम्॥
 शम्पेरर्द्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा यस्योदयशुत-
 त्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्या प्रयाति॥६॥त्रीभत्सः स्याज्जुगुप्सातः
 सोऽद्द्वयश्रवणेक्षणात् ॥ निष्ठीवनास्यभंगादि स्यादत्र सहतां न च ॥
 यथा । उत्कृत्योत्कृत्य कृत्ति प्रथममथ पृथूत्सेधभूयांसि मांसान्यं-
 सस्फिक्पृष्टपिंडाद्यवयवसुलभान्युग्रगंधीनि जग्ध्वा ॥अत्तिः पर्यस्त-
 नेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरंकः करंकादंकस्थादस्थिसंस्थापुटकगत-
 मापि ऋव्यमव्यग्रमत्ति ॥७॥विस्मयात्माद्भुतो ज्ञेयः स चासंभाग्यव-
 स्तुनः ॥ दर्शनाच्छ्रवणाद्वापि प्राणिनामुपजायते ॥ तत्र । नेत्रनेत्र-
 विकारः स्यात्पुलकः स्वेद एव च ॥ निष्पन्दनेत्रता साधुसाधुवा-
 दास्तथामताः ॥ चित्रं कनकलतायां शरदिन्दुस्तत्र खञ्जनद्वित-
 यम्॥तत्र च मनोजधनुषी तदुपरि गाढान्धकाराणि॥८॥सम्यग्ज्ञान-
 समुत्थानः शांतो निस्स्पृहनायकः॥रागद्वेषपरित्यागे सम्यग्ज्ञानस्य
 चोद्भवः ॥ पश्चात्तापः शरीरादियावद्भस्तुविडम्बनम् ॥ विवेकचित्त-
 स्थेयादियोगाद्यास्तस्य लक्षणम् ॥ यथा । अहो वा हारे वा कुसुम-
 शपने वा दृपादि वा मणो वा लोष्टे वा चलति रिपो वा मुह्यति वा
 तृणे वा म्रैणे वा मम समदृशो यांतु दिवसाः क्वचित्पुण्यारण्ये
 शिवशिवशिवेति प्रलपतः ॥९॥ घ्रैणं घ्रांसमूहः । अत्राक्षिरव हारो
 देयो न तु हारवदहिरण्युपादेय इति बोद्धव्यम्॥अत्र सर्वत्र तत्तद्रस-
 त्वमात्रे ददाहरणमिति स्मृतंय्यम्॥अथ रसानां विरोधाविरोधाभावाद्
 शृंगारहास्यो क्रूरनर्वाभत्सो वीररोद्रको ॥ भयानकाद्भुतो मित्रे
 मियः शान्तो न कस्यचित् ॥ शान्तिं क्रूरनर्वाभत्सो न किञ्चिद्विद्वि

चाद्भुतः ॥ शृंगारे शांतकरुणो हासस्य करुणो रिपुः ॥ अत्र करुण-
 वीभत्सयोर्मैत्री विशेषाभिप्रायेण स्मर्त्तव्या ॥ स्थायी भावो रसो
 मत इत्युक्तमत आह । रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ॥
 जुगुप्सा विस्मयो भावा निर्वेदः स्थायिनो नव ॥ स्थायिनो भावा
 नवेत्यर्थः ॥ ननु निर्वेदस्य कथं शांतरसस्थायिता व्यभिचारित्वा-
 दिति चेन्न । अधिकरणभेदेनोभयाविरोधादित्यन्यत्र विस्तरः ॥
 स्थायिलक्षणं तु । विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः ॥ स्वात्म-
 भावं नयत्यन्यान्स्थायी भावस्त उच्यते ॥ यथा लवणाकरो विरुद्धै-
 र्जुगुप्सादिभिरविरुद्धैरत्यादिभिर्यो न विच्छिद्यत इत्यर्थः ॥ विशेषल-
 क्षणं तु मनोनुकूलविषयसुखात्मकं संवेदनं रतिः । अंगक्रीडादिभिश्चे-
 तोविकारो हासः । इष्टनाशादिजनितचित्तवैकृत्यं शोकः । प्रातिक्रूलेषु
 तैक्ष्ण्यप्ररोहः क्रोधः । कार्यारंभे स्थिरसंरंभ उत्साहः । व्याघ्रादि
 दर्शनादिजनितं मनःकृत्यं भयम् । दोषदर्शनात्पदार्थगर्हणं जुगुप्सा-
 लोकसीमातिक्रान्तपदार्थविषयश्चित्तविकारो विस्मयः । तत्त्वज्ञाना-
 दीर्ष्यादिभिः स्वावमाननं निर्वेदः ॥ एते च सर्वभावेषु मुख्यः ।
 यथाह । यथा नराणां नृपतिः शिष्याणां च यथा गुरुः ॥ तथा सर्वेषु
 भावेषु स्थायिभावः स्मृतो महान् ॥ विभावो द्विविधः । उर्हापना-
 लंबनभेदात् । तत्र कोकिलवसंतादिरुर्हापनो नायकादिरालंबनः ॥
 योगादपि रसत्वादिकमनुभावत्वादिकमस्मन्मते जातिरेव नाहे
 वैशेषिकादिवदस्माकं प्रक्रियेत्यालंकारिकाः ॥ अनुभावलक्षणं तु ।
 अनुभावो विकारस्तु भावसंसूचनात्मकः । तत्र । हेलाविच्छित्तिवि-
 व्वोककिलकिञ्चित्पविभ्रमाः ॥ लीलाविलासो हविश्च विपेक्षो वि-
 कृतो मदः । मोदायितं कुट्टमितं मोग्ध्यश्च तपनं तथा ॥ ललितश्चे-
 त्यमी हावाश्चेष्टाः शृंगारभावजाः ॥ एतच्चास्माभिरेव प्रपञ्चितं
 श्रीभागवताद्यपक्षव्याख्याशत्युत्तरम् ॥ सात्विकलक्षणं तु । विशेषे-

यानको भवेद्भीतिप्रकृतिघोरवस्तुनः ॥ सच प्रायेण वनितानीचत्रालेषु
 दृश्यते ॥ दिगालोकास्यशोपांगकंपगद्गदसंभ्रमाः ॥ स्तंभवैवर्ण्यमोः
 हाश्च वर्ण्यते विबुधैरिह ॥ यथा ॥ श्रीवाभंगाभिरामं मुहुस्तुपतति
 स्यंदने दत्तदृष्टिः पश्चाद्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम् ॥
 शम्पेरद्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा यस्योदग्रस्त-
 त्वाद्भियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति ॥ ६ ॥ श्रीभक्तः स्याज्जुगुप्सातः
 सोऽह्यथवणेशणात् ॥ निष्ठीवनास्यभंगादि स्यादत्र सहतां न च ॥
 यथा । उत्कृत्योत्कृत्य कृत्ति प्रथममथ पृथूत्सेधभूयांसि मांसान्यं-
 सत्किंकपृष्ठापिडाद्यवयवसुलभान्युग्रगंधानि जग्ध्या ॥ अत्तिः पर्यस्त-
 नेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरंकः करंकादंकस्थादस्थिसंस्थापुटकगत-
 मपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति ॥ ७ ॥ विस्मयात्माद्भुतो ज्ञेयः स चासंभाव्य-
 स्तुनः ॥ दर्शनाच्छ्रवणाद्वापि प्राणिनामुपजायते ॥ तत्र । नेत्रनेत्र-
 रिकारः स्यात्पुलकः स्वेद एव च ॥ निष्पन्दनेत्रता साधुसाधुना-
 दास्तथामताः ॥ चित्रं कनकलतायां शरदिन्दुस्तत्र सन्नद्वित-
 यम् ॥ नत्र च मनोवधनुषी तदुपरि गाढान्यकाराणि ॥ ८ ॥ सम्यग्ज्ञान-
 समुत्थानः शान्तो निस्स्पृहनायकः ॥ रागद्वेषपरित्यागे सम्यग्ज्ञानस्य
 चोद्भवः ॥ पश्चात्तापः शरीरादियावद्भस्तुनिर्ध्वनम् ॥ विवेकाचित्त-
 स्थयादियोगाद्यास्तस्य लक्षणम् ॥ यथा । अक्षौ वा हारे वा कुमुभ-
 शयने वा हृषादि वा मणौ वा लोष्टे वा बलवति रिपो वा मुद्गादि वा ॥
 तृणे वा घ्नेने वा मम समदृशो यांतु दिवसाः क्वचित्पुण्यास्ये
 शिवशिवशिवेति प्रलपतः ॥ ९ ॥ घ्नेन घ्नीसमूहः । अत्राश्रित दारो
 देवो न तु दारवद्गद्गदस्पुपादेय इति बोद्धव्यम् ॥ अत्र सर्वत्र तत्तद्भ-
 त्वनात्रे उदाहरणमिति स्मरन्व्यम् ॥ अथ रसानां विरोधादिविरोधात्त-
 नृपारहस्यो करुणवीभक्तो वीररोद्रको ॥ भयानद्वाद्भुतो निवे-
 निधः शान्तो न कस्त्यचिन् ॥ शान्तिं करुणवीभक्तो न विनिर्देष्ट

चाद्भुतः ॥ शृंगारे शांतकरुणो हासस्य करुणो रिपुः ॥ अत्र करुण-
 वीभत्सयोर्मैत्री विशेषाभिप्रायेण स्मर्त्तव्या ॥ स्थायी भावो रसो
 मत इत्युक्तमत आह । रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ॥
 जुगुप्सा विस्मयो भावा निर्वेदः स्थायिनो नव ॥ स्थायिनो भावा
 नवेत्यर्थः ॥ ननु निर्वेदस्य कथं शांतरसस्थायिता व्यभिचारित्वा-
 दिति चेन्न । अधिकरणभेदेनोभयाविरोधादित्यन्यत्र विस्तरः ॥
 स्थायिलक्षणं तु । विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः ॥ स्वात्म-
 भावं नयत्यन्यान्स्थायी भावस्त उच्यते ॥ यथा लवणाकरो विरुद्धै-
 र्जुगुप्सादिभिरविरुद्धैरत्यादिभिर्यो न विच्छिद्यत इत्यर्थः ॥ विशेषल-
 क्षणं तु मनोनुकूलविषयसुखात्मकं संवेदनं रतिः । अंगक्रीडादिभिश्चे-
 तोविकारो हासः । इष्टनाशादिजनितचित्तवैकृत्यं शोकः । प्रतिकूलेषु
 तैक्ष्ण्यप्ररोहः क्रोधः । कार्यारंभे स्थिरसंरंभ उत्साहः । व्याप्रादि
 दर्शनादिजनितं मनःकृत्यं भयम् । दोषदर्शनात्पदार्थगर्हणं जुगुप्सा-
 लोकसीमातिक्रान्तपदार्थविषयश्चित्तविकारो विस्मयः । तत्त्वज्ञाना-
 दीर्ष्यादिभिः स्वावमाननं निर्वेदः ॥ एते च सर्वभावेषु मुख्याः ।
 यथाह । यथा नराणां नृपतिः शिष्याणां च यथा गुरुः ॥ तथा सर्वेषु
 भावेषु स्थायिभावः स्मृतो महान् ॥ विभावो द्विविधः । उर्दीपना-
 लंवनभेदात् । तत्र कोकिलवसंतादिरुर्दीपनो नायकादिरालंवनः ॥
 योगादपि रसत्वादिकमनुभावत्वादिकमस्मन्मते जातिरेव नाहे
 वैशेषिकादिवदस्माकं प्रक्रियेत्यालंकारिकाः ॥ अनुभावलक्षणं तु ।
 अनुभावो विकारस्तु भावसंसूचनात्मकः । तत्र । हेलाविच्छित्तिवि-
 व्वोककिलकिञ्चित्पविभ्रमाः ॥ लीलाविलासो हविश्च विपेक्षो वि-
 कृतो मदः । मोदायितं कुट्टमितं मौग्ध्यश्च तपनं तथा ॥ ललितश्चे-
 त्यमी हावाश्चेष्टाः शृंगारभावजाः ॥ एतच्चास्माभिरेव प्रपञ्चितं
 श्रीभागवताद्यपक्षव्याख्याशत्युत्तरम् ॥ सात्विकलक्षणं तु । विशेषे-

यानको भवेद्गीतिप्रकृतिवोरवस्तुनः॥सच प्रायेण वनितानीचवाल्लेषु
 दृश्यते ॥ दिगालोकास्यशोपांगकंपगद्गदसंभ्रमाः ॥ स्तंभवैवर्ण्यमो-
 हाश्च वर्ण्यते विबुधैरिह ॥ यथा ॥ श्रीवाभंगाभिरामं मुहुरनुपतति
 स्यंदने दत्तदृष्टिः पश्चाद्धैन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम् ॥
 शष्पैरर्द्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मां यस्योदग्रशु-
 त्वाद्धियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति ॥६॥वीभत्सः स्याज्जुगुप्सातः
 सोऽहृद्यश्रवणक्षणात् ॥ निष्ठीवनास्यभंगादि स्यादत्र सहतां न च ॥
 यथा । उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथृत्सेधभूयांसि मांसान्य-
 सस्फिक्पृष्ठपिंडाद्यवयवसुलभान्युग्रगंधीनि जग्ध्वा ॥अत्तिः पर्यस्त-
 नेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरंकः करंकादंकस्थादस्थिसंस्थापुटकगत-
 मपि ऋव्यमव्यग्रमत्ति ॥७॥विस्मयात्माद्भुतो ज्ञेयः स चासंभाव्यव-
 स्तुनः ॥ दर्शनाच्छ्रवणाद्वापि प्राणिनामुपजायते ॥ तत्र । नेत्रनेत्र-
 विकारः स्यात्पुलकः स्वेद एव च ॥ निष्पन्दनेत्रता साधुसाधुवा-
 दास्तथामताः ॥ चित्रं कनकलतायां शरदिन्दुस्तत्र खञ्जनद्वित-
 यम् ॥ तत्र च मनोजधनुषी तदुपरि गाढान्धकाराणि ॥८॥सम्यग्ज्ञान-
 समुत्थानः शांतो निस्स्पृहनायकः ॥ रागद्वेषपरित्यागे सम्यग्ज्ञानस्य
 चोद्भवः ॥ पश्चात्तापः शरीरादियावद्भस्तुविडंबनम् ॥ विवेकचित्त-
 स्थैर्यादियोगाद्यास्तस्य लक्षणम् ॥ यथा । अहौ वा हारे वा कुसुम-
 शयने वा दृपादि वा मणौ वा लोष्टे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा ॥
 तृणे वा स्रैणे वा मम समदृशो यांतु दिवसाः क्वचित्पुण्यारण्ये
 शिवशिवशिवेति प्रलपतः ॥९॥ स्रैणं स्त्रीसमूहः । अत्राहिरिव हारो
 हेयो न तु हारवदहिरप्युपादेय इति बोद्धव्यम् ॥ अत्र सर्वत्र तत्तद्रस-
 त्वमात्रे उदाहरणमिति स्मर्तव्यम् ॥ अथ रसानां विरोधाविरोधावाहा-
 शृंगारहास्यौ करुणवीभत्सौ वीररौद्रकौ ॥ भयानकाद्भुतो मित्रे
 मियः शांतो न कस्यचित् ॥ शांते करुणवीभत्सौ न किंचिद्धेष्टि

चाद्भुतः ॥ शृंगारे शांतकरुणो हासस्य करुणो रिपुः ॥ अत्र करुण-
 योभत्सयोर्मैत्री विशेषाभिप्रायेण स्मर्तव्या ॥ स्थायी भावो रसो
 मत इत्युक्तमत आह । रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ॥
 जुगुप्सा विस्मयो भावा निर्वेदः स्थायिनो नव ॥ स्थायिनो भावा
 नवेत्यर्थः ॥ ननु निर्वेदस्य कथं शांतरसस्थायिता व्यभिचारित्वा-
 दिति चेन्न । अधिकरणभेदेनोभयाविरोधादित्यन्यत्र विस्तरः ॥
 स्थायिलक्षणं तु । विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः ॥ स्वात्म-
 भावं नयत्यन्यान्स्थायी भावस्त उच्यते ॥ यथा लवणाकरो विरुद्धै-
 जुगुप्सादिभिरविरुद्धैरत्यादिभिर्यो न विच्छिद्यत इत्यर्थः ॥ विशेषल-
 क्षणं तु मनोनुकूलविषयसुखात्मकं संवेदनं रतिः । अंगक्रीडादिभिश्चे-
 तोविकारो हासः । इष्टनाशादिजनितचित्तवैकृत्यं शोकः । प्रातिकूलेषु
 तैक्ष्ण्यप्ररोहः क्रोधः । कार्यारंभे स्थिरसंरंभ उत्साहः । व्याघ्रादि।
 दर्शनादिजनितं मनःकैव्यं भयम् । दोषदर्शनात्पदार्थगर्हणं जुगुप्सा-
 लोकसीमातिक्रान्तपदार्थविषयश्चित्तविकारो विस्मयः । तत्त्वज्ञाना-
 दीर्ष्यादिभिः स्वावमाननं निर्वेदः ॥ एते च सर्वभावेषु मूर्खाः ।
 यथाह । यथा नराणां नृपतिः शिष्याणां च यथा गुरुः ॥ तथा सर्वेषु
 भावेषु स्थायिभावः स्मृतो महान् ॥ विभावो द्विविधः । उर्दीपना-
 लंबनभेदात् । तत्र कोकिलवसंतादिरुर्दीपनो नायकादिरालंबनः ॥
 योगादपि रसत्वादिकमनुभावत्वादिकमस्मन्मते जातिरेव नाहे
 वैशेषिकादिवदस्माकं प्रक्रियेत्यालंकारिकाः ॥ अनुभावलक्षणं तु ।
 अनुभावो विकारस्तु भावसंसूचनात्मकः । तत्र । हेलविच्छित्तिवि-
 व्कोकिलकिञ्चित्पविभ्रमाः ॥ लीलाविलासो हविश्च विपेक्षो वि-
 कृतो मदः । मोदायितं कुट्टमितं मौग्ध्यञ्च तपनं तथा ॥ ललितञ्चे-
 त्यमी हावाश्चेष्टाः शृंगारभावजाः ॥ एतच्चास्माभिरेव प्रपञ्चितं
 श्रीभागवताद्यपक्षव्याख्याशत्युत्तरम् ॥ सात्विकलक्षणं तु । विशेषे-

यानको भवेद्भीतिप्रकृतिर्वोरवस्तुनः॥सच प्रायेण वनितानीचवालेषु
 दृश्यते ॥ दिगालोकास्यशोपांगकंपगद्गदसंभ्रमाः ॥ स्तंभवैवर्ण्यमो-
 हाश्च वर्ण्यते विबुधैरिह ॥ यथा ॥ श्रीवाभंगाभिरामं मुहुरनुपतति
 स्यंदने दत्तद्वष्टिः पश्चाद्धैनं प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम् ॥
 शप्पैरर्द्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा यस्योदग्रमुत्-
 त्वाद्रियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति ॥६॥ श्रीभक्तसः स्याज्जुगुप्सातः
 सोऽहृद्यश्रवणेक्षणात् ॥ निष्ठीवनास्यभंगादि स्यादत्र सहतां न च ॥
 यथा । उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूत्सेधभूयांसि मांसान्यं-
 सस्त्रिक्पृष्ठापिंडाद्यवयवसुलभान्युग्रगंधीनि जग्ध्वा ॥ अत्तिः पर्यस्त-
 नेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरंकः करंकादंकस्थादस्थिसंस्थापुटकगत-
 मपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति ॥७॥ विस्मयात्माद्भुतो ज्ञेयः स चासंभाव्यव-
 स्तुनः ॥ दर्शनाच्छ्रवणाद्वापि प्राणिनामुपजायते ॥ तत्र । नेत्रनेत्र-
 विकारः स्यात्पुलकः स्वेद एव च ॥ निष्पन्दनेत्रता साधुसाधुवा-
 दास्तथामताः ॥ चित्रं कनकलतायां शरदिन्दुस्तत्र खञ्जनद्वित-
 यम् ॥ तत्र च मनोजधनुषी तदुपरि गाढान्धकाराणि ॥८॥ सम्यग्ज्ञान-
 समुत्थानः शांतो निस्स्पृहनायकः ॥ रागद्वेषपरित्यागे सम्यग्ज्ञानस्य
 चोद्भवः ॥ पश्चात्तापः शरीरादियावद्भस्तुविडम्बनम् ॥ विवेकचित्त-
 स्थैयादियोगाद्यास्तस्य लक्षणम् ॥ यथा । अहो वा हारे वा कुमुभ-
 शयने वा दृषदि वा मणौ वा लोष्टे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा ॥
 तृणे वा स्त्रेणे वा मम समदृशो यांतु दिवसाः क्वचित्पुण्यारण्ये
 शिवशिवशिवेति प्रलपतः ॥९॥ स्त्रेणं स्त्रीसमूहः । अत्राहिरिव हारो
 हेयो न तु द्वारवद्वारिप्युपादेय इति बोद्धव्यम् ॥ अत्र सर्वत्र तत्तद्रस-
 त्वमात्रे उदाहरणमिति स्मर्तव्यम् ॥ अथ रसानां विरोधाविरोधात्साहा-
 यंगारहास्यो करुणवीभक्तौ वीररौद्रको ॥ भयानकाद्भुतो मित्रे
 मिथः शांतो न कस्यचित् ॥ शांतिं करुणवीभक्तौ न किञ्चिद्वष्टि

चाद्भुतः ॥ शृंगारे शांतकरुणौ हासस्य करुणो रिपुः ॥ अत्र करुण-
 वीभत्सयोर्मैत्री विशेषाभिप्रायेण स्मर्त्तव्या ॥ स्थायी भावो रसो
 मत इत्युक्तमत आह । रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ॥
 जुगुप्सा विस्मयो भावा निर्वेदः स्थायिनो नव ॥ स्थायिनो भावा
 नवेत्यर्थः ॥ ननु निर्वेदस्य कथं शांतरसस्थायिता व्यभिचारित्वा-
 दिति चेन्न । अधिकरणभेदेनोभयाविरोधादित्यन्यत्र विस्तरः ॥
 स्थायिलक्षणं तु । विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः ॥ स्वात्म-
 भावं नयत्यन्यान्स्थायी भावस्त उच्यते ॥ यथा लवणाकरो विरुद्धै-
 र्जुगुप्सादिभिरविरुद्धैरत्यादिभिर्यो न विच्छिद्यत इत्यर्थः ॥ विशेषल-
 क्षणं तु मनोनुकूलविषयसुखात्मकं संवेदनं रतिः । अंगक्रीडादिभिश्चे-
 तोविकारो हासः । इष्टनाशादिजनितचित्तवैकुण्ठ्यं शोकः । प्रतिकूलेषु
 तैक्ष्ण्यप्ररोहः क्रोधः । कार्यारंभे स्थिरसंरंभ उत्साहः । व्याघ्रादि
 दर्शनादिजनितं मनःकुण्ठ्यं भयम् । दोषदर्शनात्पदार्थगर्हणं जुगुप्सा-
 लोकसीमातिक्रान्तपदार्थविषयश्चित्तविकारो विस्मयः । तत्त्वज्ञाना-
 दीर्ष्यादिभिः स्वावमाननं निर्वेदः ॥ एते च सर्वभावेषु मुख्याः ।
 यथाह । यथा नराणां नृपतिः शिष्याणां च यथा गुरुः ॥ तथा सर्वेषु
 भावेषु स्थायिभावः स्मृतो महान् ॥ विभावो द्विविधः । उर्हापना-
 लंवनभेदात् । तत्र कोकिलवसंतादिरुर्हापनो नायकादिरालंवनः ॥
 योगादपि रसत्वादिकमनुभावत्वादिकमस्मन्मते जातिरेव नाहे
 वैशेषिकादिवदस्माकं प्रक्रियेत्यालंकारिकाः ॥ अनुभावलक्षणं तु ।
 अनुभावो विकारस्तु भावसंसृचनात्मकः । तत्र । हेलाविच्छित्तिवि-
 व्वोककिलकिञ्चित्पविभ्रमाः ॥ लीलाविलासो हविश्च विपेक्षो वि-
 कृतो मदः । मोदायितं कुट्टमितं मौग्ध्यञ्च तपनं तथा ॥ ललितञ्चे-
 त्यमी हावाश्चेष्टाः शृंगारभावजाः ॥ एतच्चास्माभिरेव प्रपञ्चितं
 श्रीभागवताद्यपक्षव्याख्याशत्युत्तरम् ॥ सात्त्विकलक्षणं तु । विशेषे-

यानको भवेद्भीतिप्रकृतिर्वोरवस्तुनः ॥ सच प्रायेण वनितानीचवालेषु
 दृश्यते ॥ दिगालोकास्यशोपांगकंपगद्गदसंभ्रमाः ॥ स्तंभैवर्ण्यमो-
 हाश्च वर्ण्यते विबुधैरिह ॥ यथा ॥ श्रीवाभंगाभिरामं मुहुस्तुपतति
 स्यंदने दत्तदृष्टिः पश्चाद्धैन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम् ॥
 शष्पैरर्द्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा यस्योदग्रस्त-
 त्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्या प्रयाति ॥ ६ ॥ श्रीभक्तसः स्याज्जुगुप्सातः
 सोऽहृद्यश्रवणक्षणात् ॥ निष्ठीवनास्यभंगादि स्यादत्र सहतां न च ॥
 यथा । उत्कृत्योत्कृत्य कृत्ति प्रथममथ पृथूत्सेधभूयांसि मांसान्यं-
 सस्फिक्पृष्ठापिंडाद्यवयवसुलभान्युग्रगंधीनि जग्ध्वा ॥ अत्तिः पर्यस्त-
 नेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरंकः करंकादंकस्थादास्थिसंस्थापुटकगत-
 मपि ऋव्यमव्यग्रमत्ति ॥ ७ ॥ विस्मयात्माद्भुतो ज्ञेयः स चासंभाव्यव-
 स्तुनः ॥ दर्शनाच्छ्रवणाद्वापि प्राणिनामुपजायते ॥ तत्र । नेत्रनेत्र-
 विकारः स्यात्पुलकः स्वेद एव च ॥ निष्पन्दनेत्रता साधुसाधुवा-
 दास्तथामताः ॥ चित्रं कनकलतायां शरदिन्दुस्तत्र खञ्जनद्वित-
 यम् ॥ तत्र च मनोजधनुषी तदुपरि गाढान्धकाराणि ॥ ८ ॥ सम्यग्ज्ञान-
 समुत्थानः शांतो निस्स्पृहनायकः ॥ रागद्वेषपरित्यागे सम्यग्ज्ञानस्य
 चोद्भवः ॥ पश्चात्तापः शरीरादियावद्वस्तुविडंबनम् ॥ विवेकचित्त-
 स्थैर्यादियोगाद्यास्तस्य लक्षणम् ॥ यथा । अहौ वा हारे वा कुसुम-
 शयने वा दृपादि वा मणौ वा लोष्ट्रे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा ॥
 तृणे वा स्रैणे वा मम समदृशो यांतु दिवसाः क्वचित्पुण्यारण्ये
 शिवशिवशिवेति प्रलपतः ॥ ९ ॥ स्रैणं स्त्रीसमूहः । अत्राहिरिव हारो
 हेयो न तु हारवदहिरप्युपादेय इति बोद्धव्यम् ॥ अत्र सर्वत्र तत्तद्रस-
 त्वमात्रे उदाहरणमिति स्मर्तव्यम् ॥ अथ रसानां विरोधाविरोधावाहा-
 शृंगारहास्यो करुणवीभत्सो वीररौद्रको ॥ भयानकाद्भुतो मित्रे
 मिथः शांतो न कस्यचित् ॥ शांते करुणवीभत्सो न किंचिद्वेष्टि

चाद्भुतः ॥ शृंगारे शांतकरुणो हासस्य करुणो रिपुः ॥ अत्र करुण
 योभत्सयोर्मैत्री विशेषाभिप्रायेण स्मर्त्तव्या ॥ स्थायी भावो रस
 मत इत्युक्तमत आह । रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहो भयं तथा ॥
 जुगुप्सा विस्मयो भावा निर्वेदः स्थायिनो नव ॥ स्थायिनो भावा
 नवेत्यर्थः ॥ ननु निर्वेदस्य कथं शांतरसस्थायिता व्यभिचारित्वा-
 देति चेन्न । अधिकरणभेदेनोभयाविरोधादित्यन्यत्र विस्तरः ॥
 यायिलक्षणं तु । विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः ॥ स्वात्म-
 वं नयत्यन्यान्स्थायी भावस्त उच्यते ॥ यथा लवणाकरो विरुद्धै-
 र्जुगुप्सादिभिरविरुद्धैरत्यादिभिर्यो न विच्छिद्यत इत्यर्थः ॥ विशेषल-
 क्षणं तु मनोनुकूलविषयसुखात्मकं संवेदनं रतिः । अंगक्रीडादिभिश्चे-
 तोविकारो हासः । इष्टनाशादिजनिताचित्तवैकृत्यं शोकः । प्रातिकूलेषु
 तैक्ष्ण्यप्ररोहः क्रोधः । कार्यारंभे स्थिरसरंभ उत्साहः । व्याघ्रादि
 दर्शनादिजनितं मनःकृत्यं भयम् । दोषदर्शनात्पदार्थगर्हणं जुगुप्सा-
 लोकसीमातिक्रान्तपदार्थविषयश्चित्तविकारो विस्मयः । तत्त्वज्ञाना-
 दीप्यादिभिः स्वावमाननं निर्वेदः ॥ एते च सर्वभावेषु मुख्याः ।
 यथाह । यथा नराणां नृपतिः शिष्याणां च यथा गुरुः ॥ तथा सर्वेषु
 भावेषु स्थायिभावः स्मृतो महान् ॥ विभावो द्विविधः । उर्दीपना
 र्वनभेदात् । तत्र कोकिलवसंतादिरुर्दीपनो नायकादिरालंबनः ॥
 योगादपि रसत्वादिकमनुभावत्वादिकमस्मन्मते जातिरेव नहि
 शोपिकादिवदस्माकं प्रक्रियेत्यालंकारिकाः ॥ अनुभावलक्षणं तु ।
 उभावो विकारस्तु भावसंसूचनात्मकः । तत्र । हेलविच्छित्तिवि-
 ककिलकिञ्चित्पविभ्रमाः ॥ लीलाविलासो हविश्च विपेक्षो वि-
 मदः । मोदायितं कुट्टमितं मौग्ध्यञ्च तपनं तथा ॥ ललितञ्च-
 हावाश्चेष्टाः शृंगारभावजाः ॥ एतच्चास्माभिरेव प्रपञ्चितं
 गवताद्यपक्षव्याख्याशत्युत्तरम् ॥ सात्विकलक्षणं तु । विशेषे-

णाभितः काये स्थायिनं भावयन्ति ये ॥ अनुभूतादिहेतूस्तान्वदन्ति
व्यभिचारिणः ॥ आदिपदात्स्वेदादिपरिग्रहः ॥ ते च । निर्वदग्ल-
निशंकाख्यास्तथासूयामदश्रमाः ॥ आलस्यञ्चैव दैन्यञ्च चिन्ता मोहः
स्मृतिर्धृतिः ॥ व्रीडा चपलता हर्षश्चानेगो जडता तथा ॥ गर्वा
विषाद ओत्सुक्यं निद्राऽपस्मार एव च । सुतं विरोधो नर्पश्चाप्यवहि-
त्यमथोग्रता । मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च ॥ त्रास-
श्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः ॥ अमी च प्रत्येकं भाव्यन्ते
क्वचित्सर्वभावतापि ॥ यथा । काकार्यं शशलक्ष्मण इत्यादी काका-
र्यमिति वितर्कः ॥ भूयोपि दृश्यत सत्योत्सुक्यं दोषाणामिति
मतिः । कोपेपीति स्मृतिः । किंवक्ष्यन्तीति शंका । स्वप्नेपि सा दुर्लभे-
ति दैन्यम् । चेतः स्वास्थ्यमुपेहीति धृतिः । कः खल्वित्यादिश्चिते-
तीत्यत्र बहुवक्तव्यमस्तीह तु रेखामात्रमेव दर्शितमिति । तत्र रीती-
राह । तत्तद्रसोपकारिण्यस्तत्तद्देशसमुद्भवाः ॥ पद्येषु रीतयो गौडीवे-
दर्भा मागधी तथा ॥ गौडी समासभूयस्त्वाद्वैदर्भा च तदल्पतः ॥
अनयोः संकरो यस्तु मागधी सातिविस्तरा ॥ गौडीयैः प्रथमा मध्या
वैदर्भैर्मथिलैस्तथा ॥ अन्यैस्तु चरमा रीतिः स्वभावादेव सेव्यते ॥
तत्र गौडी यथा । उन्मीलन्मधुगंधलुब्धमधुपव्याधूतचूतांकुरक्रीड-
त्कोकिलं काकलीकलकलैरुद्गीर्णकण्ठज्वराः ॥ नीयन्ते पथिकैः कथं
कथमपि ध्यानावधानक्षणप्राप्तप्राणसमाप्तमागमरसोल्लासैरमी वास-
राः ॥ वैदर्भीयथा । मनीषिताः संति गृहेषु देवतास्तपः क्व वत्से
च तावकं वपुः ॥ पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं शिरीषपुष्पं न
पुनः पतत्रिणः ॥ मागधी यथा । पाणौ पद्माधिया मधूककुसुमभ्रांत्या पु-
नर्गडयोर्नीलेंदीवरशंकया नयनयोर्वधूकबुद्धचाधरे ॥ लीयन्ते क-
वरीषु बांधवजनव्यामोहजातरुपृहा दुर्वारा मधुपाः कियन्ति तरु-
णि स्थानानि रक्षिष्यसि ॥ जयदेवस्तु । पञ्चाली किञ्च लाटीया गौडी-

या च यथारसम् ॥ वैदर्भी च यथासंख्यं चतस्रो रीतयः स्मृता इ-
 त्याहातत्र पंचपट्सप्तपदैः पञ्चाली अष्टादिपदैर्लाटीया समासबहुला
 गौडीया सर्वथा समासाभावे वैदर्भीति साहि रसानुकूलाकार्या ।
 यथा।शृंगारे वैदर्भी रौद्रवीरयोगीडीयाऽन्यत्र पांचाली लाटीया चेत्य-
 र्थः ॥ तथा पञ्च वृत्तयोपितेनैवोक्ता मधुराप्रौढापरुपाललिताभद्रा-
 भेदात् । मधुरायां समाक्रान्ता वर्गस्थाः पञ्चमैर्निजैः ॥ लकारश्च ल-
 संयुक्तो ह्रस्वव्यवहितो रणो ॥ १ ॥ निजैः पञ्चमैर्यथाकाद्याश्चत्वारो
 ङकारेण चाद्या अकारेण टाद्या णकारेण ताद्या नकारेण समाक्रांता
 निजपञ्चमयुक्तशिरसः संति । लश्च लकारेण युक्तस्तथा रणो
 रकारणकारौ ह्रस्वेन व्यवहितौ च स्यातां मधुरायां वृत्तावित्यर्थः ॥
 प्रौढामाहारेफाक्रान्ता वर्गयणाष्टवर्गात्पञ्चमाहते ॥ कयाक्रांतस्तव-
 र्गः स्यात्प्रौढायां तः कमूर्द्धजः ॥ २ ॥ कादयो वर्गवर्णा यकारणका-
 रौ च रेफाक्रान्ताः संति तत्र वर्गे पङ्कवर्गः पञ्चमो ङकारादिर्न रेफा-
 क्रान्तः टवर्गस्य णकारवर्जस्य निषेधो णकारस्य यणावित्युक्तेरुपा-
 देयत्वात् । तवर्गः ककारपकाराभ्यामाक्रान्तः स्यात् । तदपोवर्ती
 तकारश्च ककारस्य मूर्द्धनि स्यात्प्रौढायामित्यर्थः ॥ परुषामाह ।
 सर्वैरूर्द्धैः सकारस्य सर्वे रेफस्य सर्वथा ॥ रहोर्द्विधा तु संयोगः
 परुषायां शपो स्वतः ॥ ३ ॥ सकारस्योपरि फकारादयः सर्वे
 सर्वेषामुपर्यधश्च रेफः रहो रकारहकारयोर्द्विधा द्विधा तु पुनस्तं-
 योगः उपर्यधश्चेकत्रोभयत्र च संयोगस्तथा शकारपकारौ क्वलौ
 संयुक्तौ च कायां विति ॥ स्वतः स्वतंत्रावित्यर्थः । परुषायां वृत्ता-
 विति ॥ ३ ॥ अथ ललिताभद्रे चाह । लकारोऽन्यैरसंयुक्तो लपवो
 धभपारसाः ॥ ४ ॥ . . . . .
 रेफसकाराश्च ललिताभद्रे च पञ्चमैः काद्याश्चत्वारो ङकारादयः संयुक्ता
 असंयुक्ता वा पर्या इत्यर्थः ॥

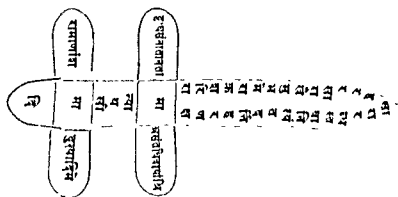
क्रमेणोदाहरणम् । अङ्गभङ्गोल्लसल्लीला तरुणी स्मरतोरणम् ॥
 तर्कचातुर्यपूर्णोक्तिप्राप्तोत्कर्षधियां वृथा ॥ वीप्सोत्सर्पन्मुखाग्राद्धै
 वहीं जह्ने कृशस्तृपम् ॥ ललना रभसं धत्ते वनाटोपे विहायसि
 ॥ २ ॥ तर्कशास्त्रस्य चातुर्येण कौशलेन पूर्णा या उक्तयस्ताभिः
 प्राप्तोत्कर्षा धीर्येषां तेषां स्मरस्य कामस्य तोरणं भूषणम् धोरणमि-
 ति पाठे वाहनमपि वृथा नानंदाय किन्तु परिशालितसाहित्याना-
 मेव सोपयुज्यत इति भावः । किंभूता । अंगानां भंगैरचनादिभि-
 रुल्लसन्ती लीला यस्यास्सा तथा । हावादिनिपुणेत्यर्थः ॥ वीप्स-
 या मुहुर्मुहुर्त्सर्पद्यन्मुखाग्रं तस्याद्धै यथा स्यात्तथा । वहीं मयूरः
 कृश आतुरः तृपं तृष्णां जह्नेऽपाचक्रे । तथा ललना स्त्री रभसं पतिसं-
 गेच्छावेगं धत्तेऽक सति । वनानां मेघानामाटोपस्संभ्रमो यस्मिस्ता-
 दृशि विहायस्याकाशे सतीत्यर्थः । तोरणमित्यंतं मधुरा । वृथे-
 त्यंतं प्रौढा । पमित्यंतं परुषा । घनेत्यंतं ललिता । शेपा भेदति
 ध्येयं मनीषिभिरिति वृत्तयः ॥ अथालंकाराः । तत्र चमत्कारविशे-
 पकारित्वमलंकारत्वमिति सामान्यलक्षणम् ॥ शब्दार्थनिष्ठत्वे सति
 चमत्कारकारित्वमिति विशेषलक्षणम् । परंपरया रसोपकारित्व-
 मलंकारत्वमित्यन्ये । ते च शब्दालंकारभेदेन द्विधा । तत्र प्रथमा-
 नाह । चित्रवक्रोक्तयनुप्रासगूढश्लेषप्रहेलिकाः ॥ प्रश्नोत्तरश्च
 यमकमष्टालंकृतयो ध्वनौ ॥ तत्र कौतुकविशेषकारित्वं
 चित्रत्वम् । तच्च खड्गचक्रपद्मादिभेदेनानन्तम् । यदाह ।
 सर्वतोभद्रधेन्वादि गोमूत्रासुरजादि च ॥ गतप्रत्यागताद्याहुश्चित्र-
 काव्यं मुनीश्वराः ॥ किञ्चातच्चित्रं यत्र वर्णानां खड्गाद्याकृतिहेतुतोति ॥
 गन्निवेशविशेषेण यत्र न्यस्ता वर्णाः खड्गसुरजाद्याकारमुच्छासयन्ति
 ः काव्यम् ॥ कष्टं काव्यमेतदिति दिद्दमात्रं प्रदश्यन्ते ॥ तत्र

क्रमेणोदाहरणम् । अङ्गभङ्गोल्लसल्लीला तरुणी स्मरतोरणम् ॥
 तर्कचातुर्यपूर्णोक्तिप्राप्तोत्कर्षधियां वृथा ॥ वीप्सोत्सर्पन्मुखाग्रार्द्ध
 वहीं जह्वे कृशस्तृपम् ॥ ललना रभसं धत्ते वनाटोपे विहायसि
 ॥ २ ॥ तर्कशास्त्रस्य चातुर्येण कौशलेन पूर्णा या उक्तयस्ताभिः
 प्राप्तोत्कर्षा धीर्येषां तेषां स्मरस्य कामस्य तोरणं भूषणम् धोरणमि-
 ति पाठे वाहनमपि वृथा नानंदाय किन्तु परिशीलितसाहित्याना-
 मेव सोपयुज्यत इति भावः । किंभूता । अंगानां भंगैरचनादिभि-
 रुल्लसन्ती लीला यस्यास्सा तथा । हावादिनिपुणेत्यर्थः ॥ वीप्स-
 या मुहुर्मुहुस्तर्पद्यन्मुखाग्रं तस्यार्द्धं यथा स्यात्तथा । वहीं मयूरः
 कृश आतुरः तृपं तृष्णां जह्वेऽपाचक्रे । तथा ललना स्त्री रभसं पतिसं-
 गेच्छावेगं धत्ते।क सति । वनानां मेवानामाटोपस्सभ्रमो यस्मिस्ता-
 दृशि विहायस्याकाशे सतीत्यर्थः । तोरणमित्यंतं मधुरा । वृथे-
 त्यंतं प्रौढा । पमित्यंतं परुषा । घनेत्यंतं ललिता । शेषा भद्रेति
 ध्येयं मनीषिभिरिति वृत्तयः ॥ अथालंकाराः । तत्र चमत्कारविशे-
 पकारित्वमलंकारत्वमिति सामान्यलक्षणम् ॥ शब्दार्थनिष्ठत्वे सति
 चमत्कारकारित्वमिति विशेषलक्षणम् । परंपरया रसोपकारित्व-
 मलंकारत्वमित्यन्ये । ते च शब्दालंकारभेदेन द्विधा । तत्र प्रथमा-
 नाह । चित्रवक्रोक्त्यनुप्रासगूढश्लेषप्रहेलिकाः ॥ प्रश्नोत्तरञ्च
 यमकमष्टालंकृतयो ध्वनौ ॥ तत्र कौतुकविशेषकारित्वं
 चित्रत्वम् । तच्च खड्गचक्रपद्मादिभेदेनानन्तम् । यदाह ।
 सर्वतोभद्रधेन्वादि गोमूत्रीमुरजादि च ॥ गतप्रत्यागताद्याहुश्चित्र-
 काव्यं मुनीश्वराः॥किञ्चातच्चित्रं यत्र वर्णानां खड्गाद्याकृतिहेतुतेति॥
 सन्निवेशविशेषेण यत्र न्यस्ता वर्णाः खड्गमुरजाद्याकारमुल्लासयंति
 चित्रं काव्यम् ॥ कष्टं काव्यमेतदिति दिङ्मात्रं प्रदर्श्यते ॥ तत्र

खड्गबंधाकारमाह द्वाभ्याम् ॥ मारारिशकरामेभमुखेरासारं हस्ता ॥
 सारारब्धस्तवानित्यंतदत्तिहरणक्षमा ॥ २ ॥ मातानतानांसंपदृश्चियां
 बाधितसंभ्रमा ॥ मान्याथ सीमा रामाणां शं मे दिश्यादुमाऽऽदिमा ॥
 ॥ २ ॥ व्याख्या । मारारिशिवः शक्र इंद्रः रामो भार्गवः इभमुखो
 गणेशः तरासाराः धारासंपातास्तद्वद्रंद्रंहसा वेगेन सारः श्रेष्ठ आरब्ध-
 स्तवो यस्याः सा नित्यं तेषामार्त्तिः पीडा तस्या नाशे क्षमा
 समर्था । नतानां नम्राणां माता जननी श्रियां संपदां संपदृः संगम-
 स्थानम् । यद्वा संधटे युद्धे श्रीयेपां युद्धरसिकानां बाधितसंभ्रमा
 निरस्तभया रामाणां स्त्रीणां सीमा मर्यादा आदिमा आदिभवा उमा
 मे शं सुखं दिश्याद्दयादित्यर्थः ॥ रचना त्वेवम् ।

१ माशब्दं द्विविधा तदक्षिणे स्वयमे तीर्थगूढक्रमेण रादिहकारातां भुवुदंशब्दां-
 द्विवेदित्थेका धारा सारं सेति श्रुतं तदधो वामेभ्यः क्रमेण रादिशांतां भुवुदंशब्दां द्वि-
 खेदित्थेन्या धारा । माशब्दं भाष्येत्तः पुनस्तमेव माशब्दमादाय तदक्षिणे स्वयमे
 रादिहृत्पता वर्णा विष्टोमाः तद्वामे स्वक्षिणे भीकापदिहकाराताः सप्त वर्णा विष्टो-
 माः । माशब्दस्तथाच एव तच्छेषः । पुनस्तमेव माशब्दमादाय तदधो न्यापधर्षातिषण-
 मयं तदधो मादति विष्टित्य तदक्षिणे रादिशमित्यताभवाये वर्णा अनुष्ठाना धामेमे
 दिःपापुष्पावरो विष्टोमाः । माशब्दः स एव दिशब्दस्तदधो माशब्दः स एवति
 खड्गबंधरचना ॥ १ ॥

क्रमेणोदाहरणम् । अङ्गभङ्गोच्छसञ्जीला तरुणी स्मरतोरणम् ॥
 तर्कचातुर्यपूर्णांक्तिप्राप्तोत्कर्षधियां वृथा ॥ वीप्सोत्सर्पन्मुखाग्रार्द्ध
 वहीं जह्वे कृशस्तृपम् ॥ ललना रभसं धत्ते वनाटोपे विहायसि
 ॥ २ ॥ तर्कशास्त्रस्य चातुर्येण कौशलेन पूर्णा या उक्तयस्ताभि-
 प्राप्तोत्कर्षां धीर्येषां तेषां स्मरस्य कामस्य तोरणं भूषणम् धोरणमि-
 ति पाठे वाहनमपि वृथा नानंदाय किन्तु परिशोलितसाहित्याना-
 मेव सोपयुज्यत इति भावः । किंभूता । अंगानां भंगैरचनादिभि-
 रुच्छसन्ती लीला यस्यास्सा तथा । हावादिनिपुणेत्यर्थः ॥ वीप्स-
 या मुहुर्मुहुस्तर्पद्यन्मुखाग्रं तस्यार्द्धं यथा स्यात्तथा । वहीं मयूरः
 कृश आतुरः तृपं तृष्णां जह्वेऽपाचक्रे । तथा ललना स्त्री रभसं पतिसं-
 गेच्छावेगं धत्तेऽक सति । वनानां मेघानामाटोपस्तंभमो यस्मिस्ता-
 दृशि विहायस्याकाशे सतीत्यर्थः । तोरणमित्यंतं मधुरा । वृथे-
 त्यंतं प्रौढा । पमित्यंतं परुषा । धनेत्यंतं ललिता । शेषा भद्रेति
 ध्येयं मनीषिभिरिति वृत्तयः ॥ अथालंकाराः । तत्र चमत्कारविशे-
 पकारित्वमलंकारत्वमिति सामान्यलक्षणम् ॥ शब्दार्थनिष्ठत्वे सति
 चमत्कारकारित्वमिति विशेषलक्षणम् । परंपरया रसोपकारित्व-
 मलंकारत्वमित्यन्ये । ते च शब्दालंकारभेदेन द्विधा । तत्र प्रथमा-
 नाह । चित्रवक्रोत्तयनुप्रासगूढश्लेषप्रहेलिकाः ॥ प्रश्नोत्तरञ्च
 यमकमष्टालंक्रुतयो ध्वनौ ॥ तत्र कौतुकविशेषकारित्वं
 चित्रत्वम् । तच्च खड्गचक्रपद्मादिभेदेनानन्तम् । यदाह ।
 सर्वतोभद्रधेन्वादि गोमूत्रीमुरजादि च ॥ गतप्रत्यागताद्याहुश्चित्र-
 काव्यं मुनीश्वराः ॥ किञ्चातच्चित्रं यत्र वर्णानां खड्गाद्याकृतिहेतुतेति ॥
 सन्निवेशविशेषेण यत्र न्यस्ता वर्णाः खड्गमुरजाद्याकारमुल्लासयंति
 तच्चित्रं काव्यम् ॥ कष्टं काव्यमेतदिति दिङ्मात्रं प्रदर्शयते ॥ तत्र

यया सा । वादे शुभा देवाभा देवतुल्या । अस्योद्धारः । अथ सर्वतो-
सर्वतोभद्रभः ।

र	सा	सा	र	र	सा	सा	र
सा	य	ता	क्ष	क्ष	ता	य	सा
सा	ता	वा	त	त	वा	ता	सा
र	क्ष	त	स्व	स्व	त	क्ष	र

भद्रमाहाहे रसासार भूश्रेष्ठा
सारसं जलजं पक्षिभेदो वा,
तद्वद्विशालनेत्रा । सातं न-
ष्टम् अवाप्तमज्ञातं यस्य ।
वा गतावित्यस्य ज्ञानार्थ-

रसासाररसा सारसायताक्षक्षतायसा ॥

सातावाततवातासाक्षतस्वस्वतक्षर ॥ १ ॥

त्वात् । तक्षस्तनूकरणं राति प्राप्नोतीति तक्षरः स न इत्य-
तक्षरः । अतनु अनल्पं राति ददातीत्यतक्षर इति वा तत्संबुद्धौ
हेनृष रक्षतस्तव तु पुनः । रसा भूमिरस्तु । यद्वा । तव भूरादृशी अस्तु ।
कीदृशी क्षतायसा क्षतोऽयः शुभावहो विधियेषां तानस्यति निर-
स्यति सा । यद्वा क्षतमायसं शङ्घं यस्यां युद्धाभावात् । न विद्यते
तासमुपक्षयो यस्याः साऽतासा । तसु उपक्षये धातुः । अयं
प्रतिलोमानुलोमपादोऽपि चतुर्णां पादानामाद्यैरन्त्यैश्चाद्यः पादः
॥ १ ॥ द्वितीयैरुपांत्यैश्च द्वितीयः ॥ २ ॥ तृतीयैः पष्ठैश्च तृतीयः
॥ ३ ॥ तुयैः पंचमैश्चतुर्थः ॥ ४ ॥ अंताद्विपर्ययो वेति सर्वतोभद्रः ॥
चक्रगोमूत्रिकादयोऽन्येपि बंधभेदा बहवः संति ते च किराताजुनीय
शिशुपालवधादौ वर्णिता इह दिङ्मात्रमेवादृशि ॥ अथ वक्रोक्तिमा-
हा । अन्याभिप्रायेणोक्तं वाक्यमन्येनान्बार्धकतया यद्योज्यते सा व-
क्रोक्तिः । एतदेव वाकोवाक्यमुच्यते । यथा । कोऽयं द्वारि हरिः
प्रयाह्युपवनं शास्त्रामृगेणात्र किं कृष्णोऽहं दयिते विभेमि सुतरां
कृष्णादहं वानरात् ॥ मुग्धेऽहं मधुसूदनो ब्रज लतां तामेव पुष्पा-
न्वितामित्थं निर्वचनीकृतो दयितया मुग्धो हरिः पातु वः ॥
अथानुप्रासः ॥ वर्णसाम्यमनुप्रासः स च लाटानुप्रासच्छेकानुप्रासभे-
दाद्विधा । तत्रासकृदावृतवर्णो लाटानुप्रासः ॥ यथा । अनङ्गमङ्ग-

लघुहापाङ्गभङ्गितरङ्गितैः ॥ आलिङ्गितः स तन्वङ्ग्या कृतार्थं
 यतु मानसम् ॥ अनेकस्य व्यंजनस्य सकृत्साम्यं छेकानुप्रासः ।
 नितम्बगुर्वी गुरुणा प्रयुक्ता वधूर्विधातृप्रतिमेन तेन ॥ चकार स
 मत्तचकोरनेत्रा लज्जावती लाजविमोक्षमग्नौ ॥ पदमेकं हृदा कृत्वा
 तदनुप्रासकाम्यया ॥ आदिक्षांतलिपौ कादिक्षांतशब्दं विचितये-
 दिति रहस्यम् ॥ गूढं क्रियागुप्तादि । क्रियादिकं स्थितं यत्र
 पदसंधानकौशलात् ॥ स्फुटं न लक्ष्यते तत्स्यात्क्रियागुप्तादिकं
 यथा ॥ राजन्नव घनश्यामनिर्घ्रिशाकर्षदुर्जय ॥ आकल्पवसुधामे-
 नां विद्विषोद्य रणे बहून् ॥ अव धेति द्वे क्रियापदे ॥ यथा । पुंस्को-
 किलकुलस्यैतैर्नितांतमधुरारवैः ॥ सहकारादुमारम्यावसंते कामपि
 थ्रियम् ॥ अधुरत्र गुप्तमस्ति ॥ इदञ्च नाना यदाहुः । क्रियाकारकसं-
 बंधगुप्तान्यामंत्रितस्य च ॥ गुप्तं यथा समासस्य लिंगस्य वचनस्य
 च ॥ १ ॥ क्रियागुप्तं तूक्तम् ॥ नकरोतु नास रोपं न वदतु परुषं न
 हंत्वथो शन्नून् ॥ रक्षयति महीमखिलां तथापि वीरस्य धी-
 रस्य ॥ शरदिन्दुकुंदधवलं कृतनगनिलयं मनो हरं
 देवम् ॥ यैः सुकृतं कृतमनिशं तेपामेव प्रसादयति ॥
 ॥ २ ॥ क्रमेण धीर्मनश्चेति कर्तृगुप्तम् ॥ सीकराकरसंवाही सरोजवन-
 मारुतः ॥ प्रक्षोभयति पान्थः स्त्रीनिःश्वासैरिव मांसलः ॥ १ ॥
 सुभग तवाननपङ्कजदर्शनसंजातनिर्भरप्रीतेः ॥ शमयति कुर्व-
 न्दिवसः पुण्यवतः कस्य रमणीयः ॥ २ ॥ इह क्रमेण सरः शब्दे-
 ति गुप्तं कर्म । अयतिर्विवक्षावशतः परस्मैपद्यप्यस्ति, उदयति
 यदि भानुरित्यादिप्रयोगात् ॥ पूतिपंकमयेऽत्यर्थं कासारं दुःखि-
 ता अमी ॥ दुर्वारा मानसं हंसा गमिष्यन्ति घनागमे ॥ १ ॥ अहं-
 महानसा यातः कल्पितो नृकरस्तव ॥ मया मांसादिकं भुक्तं
 भूमिं जानीहि मां वक ॥ २ ॥ अत्र क्रमेण दुर्वारा दुष्टांबुना महा-

नसा महता शकटेनेति करणद्वयं गुप्तम् ॥ प्रसत्त्यायुक्तमार्गस्थ
 तव संमानिताः थिताः ॥ स्पृहयन्ति न के नाम गुणरत्नाकर
 प्रभो ॥ १ ॥ अंभोरुहमये स्नात्वा वापीपयसि भामिनी ॥ ददाति
 भक्तिसंपन्ना पुष्पं सौभाग्यकाम्यया ॥ २ ॥ इह क्रमेण प्रसत्त्यै अ
 ये चेति संप्रदानद्वयकं गुप्तम् ॥ शिळीमुखेस्त्वया वीर दुर्वारेर्नि-
 र्जितो रिपुः ॥ विभेत्यत्यन्तमलिनो वनेऽपि कुसुमाकरे ॥ १ ॥
 अलिवाणो शिळीमुखावित्यमरादलिनो भ्रमरस्यापि भीहेतुत्वम् ॥
 सरसतीयमुद्धृत्य जनः कंदर्पकारकम् ॥ पिवत्यंभोजसुरभिस्व-
 च्छमेकान्तशीतलम् ॥ २ ॥ इहसरसति इति गुप्तमपादानम् ॥ या
 कटाक्षच्छटापातेः पवित्रयति मानवम् ॥ एकान्ते रोपितप्रीतिरस्ति
 सा कमलालया ॥ १ ॥ विपद्यमानता सिद्धा सर्वस्यैव निरूप्म-
 णः ॥ तथा हि भस्म पादाभ्यां निर्वाणं हन्त्ययं जनः
 ॥ २३ ॥ इह क्रमेण एकारपदवाच्ये विष्णाविति विपदि विपत्ता-
 विति गुप्तमधिकरणद्वयम् ॥ निर्वाणं शीतं भस्माऽयं जनः पादा-
 भ्यां हंतीति योजना । निरूप्मणो निस्तेजसः ॥ तूणीव मधुमा-
 सेऽस्मिन्नसालद्रुममंजरी ॥ इयमुद्भिन्नमुकुलेर्भाति न्यस्तशिळीमु-
 खा ॥ १ ॥ अस्यापत्यमिस्तस्य एः कामस्य तूणीव विकसित-
 कुङ्गला परिभ्रमद्भ्रमराऽऽप्रवळारिः शोभते ॥ प्राप्तमदो मधुमासः
 प्रवल्हरुक्प्रियतमोऽपि दूरस्थः ॥ असर्तायै सन्निहिता हा हृत-
 शाला सखी नित्यम् ॥ २ ॥ चैत्रमासस्येदमतिप्रकृष्टतेजः प्राप्त-
 मिति योज्यामिह क्रमेण पर्यधुमास इति गुप्तसंबंधद्वयकम् ॥ सर्व-
 ज्ञेन त्वया वीर नास्त्यविज्ञातमीदृशम् ॥ इहेनेतिगुप्तमामंत्रितम् ॥
 कमले कमले नित्यं मधूनि पिवतस्तव ॥ भविष्यति न संदेहः
 कष्टं दोषाकरोदये ॥ १ ॥ हे अले कमले नित्यं मधूनि पिवतस्त-
 व कं सुखमस्ति तथापि चंद्रोदये कष्टं भविष्यति कमलसंकोचात् ॥

वटवृक्षो महानत्र मार्गमावृत्य तिष्ठति ॥ तावत्त्वया न गंतव्यं
 यावन्मार्गं स तिष्ठति ॥ इहापि क्रमेणाऽले वटो इति संवृद्धिर्गुणो
 कर्ता च गुप्तोऽस्ति ॥ २ ॥ रामनाम सुधाधाम पवित्रं रस ना रसम् ॥ क
 कर्ता कर्म किञ्चात्र के च संवोधनक्रिये ॥ इह हे नः त्वं रामनाम र
 आस्वादय । किंभूतं सुधाधामामृतस्थानं पुनः पवित्रं रसरूपञ्च
 अत्र कर्तृकर्मसंवृद्धिक्रियाश्च गुप्ताः ॥ विपादी भैक्ष्यमश्राति सद
 रोगं न मुंचति ॥ क्रुद्धेनापि त्वया वीरशंभुनारिः समः कृत
 ॥ १ ॥ इह विपादश्चेतसो भंगः सोऽस्यास्तीति विपादी विपम
 तीति वा सदारोगं शश्वद्र्याधि सभार्यः अगं हिमाद्रिम् इ
 विपादी सदारइति च समासयोगुप्तिः ॥ नित्यमाराधिता देवैः कंस
 स्य द्विपतस्तनुः ॥ मंडलाग्रं गदां शंखं चक्रं जयाति विभ्रतं
 ॥ २ ॥ इहापि नित्यं मा श्रीर्यस्यांसेति समासो गुप्तः मंडला
 ग्रं कौक्षेयकं खड्गमिति यादवः । इतिसमासगुप्तम् ॥ नितान्तं
 स्वच्छहृदयं सखिप्रेयान्समागतः ॥ त्वां चिरादर्शनप्रीत्य
 यः समाङ्गिरस्यते ॥ १ ॥ इह स्वच्छहृदयमिति विशेषण
 क्रियाभ्रान्त्याऽयमिति पुँल्लिङ्गमस्पष्टम् ॥ कलिकालमियं तावदग
 स्त्यस्य मुनेरपि ॥ मानसं खंडयत्यत्र शशिखंडानुकारिणी ॥ २ ॥
 इयं लोपामुद्रा वक्रशीलतयाल्हादकतया च शशिखंडानुकारिणी
 अगस्त्यस्यापि मुनेश्चेतःकलिना प्रणयकलहेन कालं मलिनता
 मापन्नं खंडयति तथाऽगस्त्यस्य तरोरियं कलिका मुकुलं शशी
 खंडवत्कुटिला मुनेरपि मनःखंडयत्युद्दीपनविभावत्वात्
 अत्र कलिकेति स्त्रीलिङ्गं गूढम् ॥ इति लिङ्गगुप्तम् ॥ प्रमोद
 जनयत्येव सदारागृहमेधिनः ॥ यदि धर्मश्च कामश्च भवेतां संग
 ताविमो ॥ १ ॥ इह रा इति सुवचनं गुप्तम् ॥ कस्मात्त्वं दुर्वलासी
 ति सख्यस्तां परिपृच्छति ॥ त्वयि सान्निहिते तासु दद्यात्किं शुथयाति

रम् ॥ २ ॥ इह पारिपृच्छतीति यद्भुक्ति लट्प्रथमपुरुषवचनं गूढं-
 मस्तीति अतिशयेन पुनःपुनः पृच्छंतीत्यर्थः ॥ इति तिङ्गुचन-
 गुप्तम् ॥ एकोच्चारणापद्धतिभेदत्वं श्लेषत्वम् । स चाष्टधा वर्णपद-
 लिंगभाषाप्रकृतिप्रत्ययविभक्तिवचनानां भेदात् । क्रमेणोदाहरणम् ॥
 अलंकारः शंकाकरनरकपालं परिजनो विशीर्णांगो भृङ्गी वसुच
 वृष एको बहुवयाः ॥ अवस्थेयं स्थाणोरपि भवति सर्वांमरगुरोर्विधौ
 वक्त्रे मूर्ध्नि स्थितवति वयं के पुनरमी ॥ १ ॥ इह विधौ चंद्रे देवे च
 वक्त्रे कुटिले विरुद्धे च मूर्ध्नि शिरसि सर्वांपरि च अत्र विधु-
 विधिशब्दयोरौकारांतं रूपं सप्तम्यां समानं तेन इउवर्णयोः श्लेषो-
 ऽयम् ॥ १ ॥ पदश्लेषमाह ॥ पृथु कात्तस्वरपात्रं भूपितानिःशेष-
 परिजनं देव ॥ विलसत्करेणुगहनं संप्रति सममावयोः सदनम्
 ॥ २ ॥ पृथुनि कात्तस्वरस्य हेमः पात्राणि यत्र तत् पक्षे पृथु-
 कानां बालानामात्तस्वरस्थानम् । भूपिता अलंकृता निःशेषा-
 स्तवै परिजनाः सम्वाधिना यत्र पक्षे भुवि उपिताः शयिता इ-
 ति पूर्ववत् । विलेपु सन्तो विलसत्काः । स्वार्थिकः कः । भूपिकास्ते-
 पां रेणुना गहनंदुःप्रवेशम् पक्षे विलसंतः प्रकाशंतो ये करेणवो ह-
 स्तिनस्तेर्गहनमिति ॥ २ ॥ लिंगश्लेषमाह ॥ भक्तिप्रह्वविलोकनप्रणायिनी
 नीलोत्पलस्पर्द्धिनी ध्यानालम्बनता समाधिनिरतैर्नीतिहितप्राप्तये ॥
 लावण्येकमहानिधी रसिकतां लक्ष्मीदृशोस्तन्वती युष्माकं कुरुतां
 भवार्तिशमनं नेत्रे तनुर्वोहरेः ॥ ३ ॥ हरेस्तनुर्नेत्रे च युष्माकं
 संसृतिक्लेशहानिं कुरुताम् । भक्तिनम्रविलोकने प्रणयः स्नेहो यस्यां
 ययोर्वा तथा । पुनर्नीलोत्पलं स्पर्द्धितुं शीलं यस्या ययोर्वा पुनः समा-
 धिनिष्ठेर्ध्यानविषयतां नीता नीते वा । तनुपक्षे । इहितस्याभी-
 प्तस्य प्राप्तये । पक्षे हितस्य शोभनस्य । पुनः सौंदर्यकस्थानं
 पुनर्लक्ष्मिनेत्रयोरानंदवत्तां वर्द्धयती । अत्र नेत्रतन्वोर्नपुंसकस्त्रीलि-

गरूपसाम्याल्लिंगयोः श्लेषः। एकवचनद्विवचनयोः शब्दसाम्यवचन
 श्लेषोऽपीत्यर्थः॥३॥ अथ प्राकृतसंस्कृतभाषयोः श्लेषमाह। महदेसुरसं
 धम्मेतमवसमासंगमागमाहरणे॥ हरवहुसरणं तंचित्तमोहमवसर उमे
 सहसा ॥ ४ ॥ मह्यं दद स्वरसं धमे तमोवशाभाशांगमागमात्संसा
 रूपात् हर नः हे हरवधुशरणं त्वं चित्तमोहोऽपसरतु सहसा मे इति
 प्राकृतेऽर्थः । संस्कृते तु महदे उत्सवदात्रि उमे मे आगमाहरणे
 वेदोपादाने तं सुरसंधं देवेषु संधानं भक्तिमवरक्ष समासंगमासक्ति
 हर अपनय बहु सरणं प्रसरणं यस्य तं चित्तमोहमवसरे समये उमे
 सहसा हरेत्यावृत्त्या योज्यम् ॥ ४ ॥ प्रकृतिश्लेषमाह । अयं सर्वाणि
 शास्त्राणि हृदि ज्ञेषु च वक्ष्यति ॥ सामर्थ्यकृदमित्राणां मित्राणां
 च नृपात्मजः ॥ ५ ॥ अयं सर्वाणि शास्त्राणि हृदि वहिष्यति ज्ञेषु
 विज्ञेषु जनेषु वहिष्यति । वहिवच्योर्लटि वक्ष्यतीति समं रूपम् ।
 अमित्राणां सामर्थ्यं कृततीति मित्राणां सामर्थ्यं करोतीति ।
 कृततिकरोत्योः क्तिप् । तेन प्रकृत्योः श्लेषः ॥५॥ प्रत्ययश्लेषमाह ।
 रजनिरमण मौलिः पादपद्मावलोकक्षणसमयपरात्तापूर्वसंपत्सहस्रम्॥
 प्रमथनिवहमध्ये जानुचित्तप्रसादादहमुचितरुचिः स्यान्नन्दि-
 ता सा तथा मे ॥ ६ ॥ चंद्रमौलिः पादपद्मावलोकक्षण उत्सवस्त-
 त्समये परातं प्राप्तं यदपूर्वमगोचरं संपदां सहस्रं यत्र तद्यथा
 स्यात्तथाहं जानुचित्कदाचित्तस्य चंद्रमौलिः प्रसादात् प्रमथाल्य-
 गणमध्ये उचिता योग्या रुचिः प्रीतिर्दीप्तिर्वा यस्य तादृशो नंदिता-
 नंदकृतां स्यां भवेयं तथा सति सा नंदिता नंदिनो गणस्य भारी
 नंदिता मे मम स्यादित्यर्थः । अत्र स्यां स्यादित्युत्तमप्रथमपु-
 रुषयोर्नंदितेति नृत्तलोः प्रत्यययोश्च श्लेषः ॥६॥ अथ सुनिदि-
 भक्तयोः श्लेषमाह । सर्वसं हर सर्वस्य त्वं भवच्छेदतत्परः ॥ नयां
 पकारनामुद्यमायासि तनुवत्तनम् ॥ ७ ॥ भो हर त्वं सर्वस्य सर्वसं

सा च षोडश च्युताक्षरा ॥ दत्ताक्षरोभयाक्षराक्षरमुष्टिविन्दुमत्यर्थवती-
भेदात् ॥ सुशीलः स्वर्णगौराभः स्वर्णचंद्रनिभाननः ॥ सुगतः कस्य न
प्रीतिं तनोति हृदि संस्थितः ॥ १ ॥ इह सुगतम् इत्यत्र मध्ये
गकारभ्रंशात्सुत इति सिध्यति इति च्युताक्षरा । इहाक्षरशब्देन
मात्राविसर्गविन्दुव्यंजनान्यापि ग्राह्याणि ॥ अन्योप्यर्थः स्फुटो
यत्र मात्रादिच्युतकेष्वपि ॥ प्रतीयते विदुस्तज्ज्ञास्तन्मात्राच्युत-
कादिकम् ॥ १ ॥ महाशयमतिस्वच्छं नीरं संतापशांतये ॥
खलावासादतिथ्रान्ताः समाश्रयत हे जनाः ॥ १ ॥ अत्र नकार-
स्येकारमात्रायाश्चयावने नरोऽपि भवति । तथा च नरनीरयोः
कर्मणोः समाश्रयतेति क्रिययान्वयः । महान् आशयश्चित्तमाश्रयो
वा यस्य तम् । अतिस्वच्छमकुटिलं निर्मलं च । संतापः आधिर्व्या-
धिश्च । खलो दुर्जनो धान्यमर्दनभूश्च ॥ तुपारधवलः स्फूर्जन्महा-
मणिधरोनघः ॥ नागराजो जयत्येकः पृथिवीधरणक्षमः ॥ २ ॥
इह नकारे आकारच्यावनान्नगराजो हिमाद्रिर्नागराजः शेषः ॥
इह यद्यपि । धूमे शंखे मणौ मांसे नैले भोज्ये गृहे पथि । गुरुमज-
नवैद्येषु संज्ञायां ब्राह्मणे तथा ॥ अश्लीलार्थाभिधायित्वान्महच्छब्दं न
दापयेदिति वचनान्महामणिशब्दो लज्जाकरस्तथापि क्रीडाकाव्येषु
न दोषो महामणिषु जातं मन्यसे त्वं महत्वमित्यादिप्रयोग-
दर्शनात् ॥ मात्राच्युतकमिति । सुश्यामा चंदनवती कांता तिल-
कभूषिता ॥ कस्यैपानंगभूः प्रीतिं भुजंगस्य करोति न ॥ १ ॥
अत्रानंगभूरित्यत्र विदुच्युत्या नगभूर्भवति सा चौचित्यान्मलयाद्रे-
ज्ञेया ॥ सुष्टुश्यामलाऽजातरजाश्च । चंदनद्रुमवती चंदनागरागवती च ।
कांता कमनीया वल्लभा च । तिलकैर्वृक्षैः पुंज्ञेण च भूषिता । भुजंगः
सर्पो विटश्च ॥ काले तडिल्लताजाले घनपीनपयोधरो ॥ कांतः सर्वगुणो-
पेतो वालेंदुःखे न लभ्यते ॥ १ ॥ इहापि वालेंदुरिह विदुच्युतो हे वाले

वपंतीं कांतो भर्ता दुःखेन लभ्यत इत्यर्थः ॥ इति विन्दुच्युतकम् ॥ मही-
रुहा विहंगानां मधुरैककलापिनाम् ॥ विरुतेर्नीरवाहाय स्वागता-
नीव कुवंते ॥ १ ॥ मधुरैककलापिनामिह विसर्गच्युत्या मधु-
रैर्वरु तैश्शब्दैः मधुरमेवैककं लपितुं शीलं येषां तेऽत्रैकशब्दः स्वा-
र्थिककांतो ज्ञेयः । पक्षे केन सुखेन युक्तः कलापः पुच्छभागो येषां
तेषां मयूराणां मधुरैर्विरुतेरिति ॥ अगस्त्यस्य मुनेः शापाद्ब्रह्मस्पं-
दनमाश्रितः ॥ महासुखात्परिश्रष्टो नहुपः सर्पतां गतः ॥ २ ॥ इहापि
महासुर्महाप्राणः खादाकाशाद्भ्रष्टो नहुपो विप्रस्थस्थः सर्पतां
गतः । पक्षे वृहत्सुखादिति विसर्गच्युतकम् ॥ भिक्षवो रुचिराः
सर्वे सुरसाश्च जनप्रियाः ॥ क्षमायामपि संपन्ना दृश्यंते मगधे
परम् ॥ १ ॥ भकारच्युताविक्षवः स्युः । इक्षुपक्षे स्पष्टोर्थः । भिक्षु-
पक्षे रुचिरा वपुर्वेपयुक्तयुक्तिभिर्दीप्ताः शृंगारादिरसाभिनायकत्वा-
त्सुरसाः क्षमायां क्षांतावपि संपन्नाः परं केवलं मगधदेशे दृश्यंते ।
पक्षे क्षमायां भूमौ । इति व्यंजनच्युतकम् ॥ स्फोटयित्वाक्षरं
किञ्चित्पुनरन्यस्य दानतः ॥ यत्रापरो भवेदर्थश्च्युतदत्ताक्षरं हि
तत् ॥ १ ॥ सदागतिहतोच्छ्रायस्तमसोवश्यतां गतः ॥ अस्तमे-
प्याति दीनो यं विधुरेकः शिवस्थितः ॥ १ ॥ अयमेको विधुश्चंद्रः
शिवस्थितो हरस्थो दीनः क्षीणः सदागत्या गमनेन हतोच्छ्रायो
गतवृद्धिः । एकत्रावस्थित्या कुञ्जीभृतांग इत्यर्थः । तमसो राहो-
रवश्यतामग्रसनीयतां गतोऽस्तमेप्यति । काका नैप्यतीत्यर्थः ।
तथाऽयं दीपः सदागतिना वायुना हतोच्छ्रायः प्रास्तशिखः तमसो-
धकारस्य वश्यतां गतोऽस्तमेप्यति विध्वस्तो भविष्यति यतो
विधुरे विपदिकः शिवो निरुपद्रवः स्थितः । अत्र दीन इति नकारं
स्फोटयित्वा पकारो दत्तः ॥ १ ॥ पूर्णचंद्रमुखी रम्या कामिनी
निर्मलांवरा ॥ करोति कस्य न स्वांतमेकांतमदनातुरम् ॥ अत्रापि

आ आकारो यत्र सोऽना अधश्चानात्यधानाः धलोपे आलोपे च नकारो
 कारयोयोगे नौरिति सिद्धयति ॥१॥ अंतःप्रश्नोत्तरं यथा । पृथ्वी-
 संबोधनं कीदृक्काविना परिकथ्यते ॥ केनेदं मोहितं विश्वमत्रेवास्ति
 न बुध्यसे ॥ १ ॥ को इति पृथिवीसंबोधनम् । इना कामेनेदं मोहि-
 तमिति ॥ अथ यमकलक्षणम् ॥ अतुल्यार्थत्वे सत्यानुपूर्वीविशेष-
 विशिष्टनियतव्यंजनसमुदायो यमकम् । यथा । नवपलाशपलाश-
 वनं पुरः स्फुटपरागपरागतपंकजम् ॥ मृदुलतां तलतां तमलोक-
 यत्ससुराभिं सुराभिं सुमनोभरैः ॥ १ ॥ सुराभिवसंतः । तच्चेदं संक्षे-
 पेण सप्ताशीतिप्रकारमित्यलंकारशेखरः । काव्यप्रकाशे तु 'अथै
 सत्यर्थभिन्नानां वर्णानां सा पुनः श्रुतिः । यमकं पादतद्भागवृत्ति
 तद्यात्यनेकताम् ॥ समरसमरसोऽयमित्यादावैकेपामर्थवत्त्वेऽन्येपाम-
 नर्थवत्त्वे भिन्नार्थानामिति न युज्यते वक्तुमित्यर्थे सतीत्युक्तं सेति
 सरोरस इत्यादिवैलक्षण्येन तेनैव क्रमेण स्थितानां पादेति प्रथमो
 द्वितीयादौ द्वितीयस्तृतीयादौ तृतीयश्चतुर्थे प्रथमस्त्रिष्वपीति सप्त।
 प्रथमो द्वितीये तृतीयश्चतुर्थे इति प्रथमश्चतुर्थे द्वितीयस्तृतीयश्च
 इति द्वे तदेवं पादजं नवभेदम् ॥ अर्थावृत्तिश्चोकावृत्तिश्चेति द्वे ।
 द्विधा विभक्ते पादे प्रथमपादादिभागः पूर्ववत् । द्वितीयतृतीयादि-
 पादादिभागेष्वंतभागोतभागोऽपि विंशतिभेदाः । श्लोकान्तरे
 नासौ भागावृत्तिः । त्रिसंख्ये त्रिंशच्चतुस्संख्ये चत्वारिंशत् । प्रथम-
 पादादिगतान्त्याद्भादिभागो द्वितीयपादादिगते ॥ अद्याद्भादिभागे
 यम्यत इत्याद्यन्वर्थतानुसरणेनानेकभेदमन्तादिकमाद्यांतिकं त-
 त्समुच्चयः मध्यादिकमादिमध्यमन्तमध्यं मध्यांतिकं तेषां समुच्चयः
 तस्मिन्नेव पादे आद्यादिभागानां मध्यादिभागेष्वनियतेऽवस्थाने
 आवृत्तिरिति प्रभूततमभेदं तदेतत्काव्यान्तर्गतमिति ना-

स्य भेदलक्षणं कृतं दिङ्मात्रमुदाह्रियते । अथास्य व्याख्या ।
अर्थे सतीति । अर्थभिन्नानां भिन्नार्थानां वाहिताग्न्यादिष्विति पूर्व-
निपातः । तेनैकार्थे लाटानुप्रासेन प्रसंगः । एवं त्वर्थशून्यानां पुन-
श्रुतौ यमकं न स्यादत आह । अर्थे सतीति । सा भिन्नक्रमा व-
र्णानां पुनःश्रुतिर्यमकमित्यर्थः । अत्र वर्णयमकभेदेऽपि श्रुतिसा-
म्ये यमकं भवत्येव । यथा माये । भुजलतां जडतामवलजन इति
डलयोः साम्ये ॥ तदुक्तं डलयोरलयोश्चैव डरयोश्च समा श्रुतिरि-
ति । नन्वर्थे सतीति व्यर्थमत आह । समरेति । समरे युद्धे समो
रसो यस्य सः । अत्र द्वितीयसमरपदेऽर्थाभावान्न यमकं स्यादतोऽर्थे
सत्युक्तम् । मूले सेति पदं व्यर्थमत आह । तेन तुल्यार्थशून्यानेक-
वर्णपुनःश्रुतिर्यमकं तच्च भिन्नार्थत्वेऽर्थाभावे च तुल्यं विशिष्टा-
भावस्य द्वेधासंभवादिति तत्त्वम् ॥ मूले सेति पदं व्यर्थमत आह ।
सर इति । सरसस्तडागस्य रस इत्यत्र वर्णाभेदेऽपि क्रमभेदान्न य-
मकमित्यर्थः । अस्य विंशतिभेदानाह । पादे यमकं द्वेधा पादवृत्ति-
स्तद्भागवृत्तिश्च । आद्यमेकादशधा प्रथमः पादो द्वितीयादौ द्वितीये
तृतीये चतुर्थे च विकल्पेन यम्यत इत्यग्रेतनेन संबन्धः । एवं
साम्ये मुखम् १ संदेहः २ आवृत्तिश्चेति त्रयो भेदाः । द्वितीयः पा-
दस्तृतीये चतुर्थे च सम इति गर्भसंदेशौ द्वौ तृतीयश्चतुर्थे इत्येकं
पुच्छाख्यः प्रथमः पादस्त्रिष्वपि सम इति पञ्चयाख्यः । यथा ।
विकाशमीधुर्जगतीशमार्गणा इति । अत्र मुखयोगे युग्मकम् । गर्भा-
वृत्त्योयोगे परिवृत्तिः । अर्द्धावृत्तिः समुद्रकं श्लोकावृत्तिर्महायमकं
मेवं सप्तभेदाः । पादयमकस्येत्यर्थः प्रथमः इति । आद्ययोरन्त्ययो-
श्च पादयोः साम्ये एकः । आद्यन्तयोर्द्वितीयतृतीययोश्च साम्येऽन्य
इति द्वौ तेन नवभेदाः । पादयमके इत्यर्थः । अर्द्धश्लोकयोः पादरू-
पत्वात्पादावृत्तावन्तर्भावः । तद्भागेति मूलं व्याचष्टे । द्विधेति । श्लो-

हिमव्याप्तविश्वा वेधा न वेद याम् ॥ या च मातेव भजते प्रणते-
मानवे दयाम् ॥ यदानतो ऽयदानतो न यात्ययं नयात्ययम् ॥ शिवेहि
तां शिवे हितां स्मरामितां स्मरामि ताम् ॥ समुच्चययमकम् । सर-
स्वाति प्रसादं मे स्थितिं चित्तसरस्वाति ॥ सरस्वाति कुरु क्षेत्रं कुरु
त्रंसरस्वाति ॥ ससार साकं दर्पेणकंदर्पेण ससारसा ॥ शरन्नवाना वि-
भ्राणा नाविभ्राणा शरन्नवा ॥ मधुपराजिपराजितमानिनाजिनमनः-
सुमनःसुरभिथ्रियम् । अमृतवारिजवारिजविप्लवं स्फुटितताम्रतता-
म्रवणं जगत् ॥ एवं वैचित्र्यसहस्रैः स्थितमन्यदुन्नेयम् ॥ अथ व्याख्या ॥
आद्यतृतीयपादसाम्ये आह । सन्नारीति । सन्ना नष्टा अरीणामिभा-
गजा यत्रेदृशो रणो यस्य स त्वं सतीनारीर्विभर्ति पुष्पाति यो मा-
गौरी तां याति यस्तं विधुशेखरं शिवम् । अमायमकपटं यथा
तथाराध्य ततो हेतोः पृथिवीं जयेत्यर्थः । पादावृत्तो युगमक-
माह । विनेति । यमरूपेण विना पक्षिणाऽयं महाजनः सजन ए-
नोऽपराधं विना यतमानानां प्रयत्नवतामपि सादं दुःखं रातिं ददा-
तीति सादरं यथा तथा । यद्वा । यतो दीर्घो मानो येषां तेषु सादरं
यथातथा । मानसाच्चित्तात्सरसश्चारमत्यर्थमदीयत अखंड्यत अमा-
र्यतेत्यर्थः । कीदृशेन यमेन नयता स्वस्थानं प्रापयताऽसून्प्राणा-
न्खादतीति खादी तेन । ऊनयता हानिं कुर्वता सुखादि ऊनयता
नाशयता अयत्रा पुमान् अखंड्यतोति संबन्धः । महमुत्सवमजति
क्षिपतीति महाजः खलस्तं नुदतीति महाजनो ना पुरुषः ।
यद्वाऽयं शुभविधिं विना एनः पापं नयता जनयता महा-
तमजं छागं नुदति ददातीति नोदी 'महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रिया-
योपकल्पयेत्' इत्युक्तेः ॥ श्लोकावृत्तिमाह । स त्वेति ॥ स तु भरतो
राजाऽवश्यं निश्चितमवलंबितमाश्रितं तारवं तरुसमूहो येन तदार-
मारिसमूहं सर्वदाऽनिशं रणमनिपीत् । अलसं यथाऽवान् न च श्वसन् ।

अन प्राणने । अवात्र निपेधे । त्वरावानित्यर्थः । अगच्छन्निति वा । वा गतो । अस्थित स्यति क्षिपतीत्यस्थितः । अधातोरित्युक्तेर्धातुत्वान्नोपधादीर्घः । अर्थव्यत्ययेन क्रमेण वा पुनः पाठेऽयं श्लोकस्तदायमर्थः । सर्वं दारयाति नाशयतीति सर्वदारणः तं मानमिच्छतीति दावानलो दवाग्निस्तेन समं तुल्यं स्थितं यस्य सः सत्त्वेन गुणेन सामर्थ्येन वारंभेन कार्यारंभे रतः । अवलं सैन्यहीनं विततो विस्तीर्णं आरवश्शब्दो यस्य तं वश्यमनेपीदिति शेषः । यद्वाऽलसं मदम् आवान् गच्छन् ओ विष्णुस्तत्र स्थितः ॥ द्विसंखंडे पादे भागात्संदष्टमाह । अनंतिति द्वाभ्याम् । वेधा ब्रह्माऽपि यां न वेद अनंतमहिम्ना व्याप्तं विश्वं यया या च प्रणते मानवे मातेव दयां भजते तां स्मरामित्यग्रेऽन्वयः ॥ एकपादे आद्यन्तयमकमाह । यदानत इति । यस्यामानतोऽयं जनोऽयस्य शुभविधेदानतो हेतानं-यस्य नतिरत्ययं नाशं न गच्छति । शिवेन रुद्रेणेहितां शिवे कल्या-णे हितां स्मरेण कामेनामितां व्याप्तां गौरीं स्मरामाति द्वयोरन्वयः । पादभेदे आद्यंतयोः समुच्चयमाह । सरस्वतीति । क्षेत्रं शरीरं कुरुक्षेत्रं तीर्थं तत्र सरस्वति नदीरूपे वाग्देवि मे चित्तमेव सरस्वा-न्समुद्रः । सरस्वान्सागरोऽर्णव इत्यमरः । तत्र स्वति मुष्ट सर गच्छ । स्थितिं प्रसादं च कुर्वित्यर्थः ॥ द्वयोरर्थयोरार्द्यंतयोः समु-च्चयमाह । ससारोति । ससारसा सारसपक्षिसदिता । सरसि भवं सारसं पद्मं वा शरदृतुःकंदर्पेण साकं सह । यद्वा कं ब्रह्माणं दर्पयति नाशयतीति कंदर्पः तेन दर्पेण कृत्वा ससार प्रवृत्तेत्यर्थः । किंभूता नवा नूतना शरं कांडं विभ्राणा नवानां यूनामनः प्राणस्तदृषा बीनां पक्षिणां भ्राणः शब्दो विभ्राणः नास्ति विभ्राणो यस्यां ता-ऽविभ्राणा सा नेति नाविभ्राणा।नद्दयात्सशब्दा शरत्प्रवृत्तेत्यर्थः ॥ चतुष्खंडे द्वितीयस्य तृतीये यमकमाह । मधुपेति । जगत्कर्तृ ननु-

पानां राज्या पंचत्या पराजितं मानिनीजनमनो याभिस्ताः सुमनसः
 पुष्पाणि यत्र । द्वियः सुमनसः पुष्पमित्यमरः । स चासौ सुरभिर्भू-
 संतस्तस्य श्रियम् । यद्वा तासां सुमनसां पुष्पाणां सुरभिः सुगन्ध-
 स्तस्य लक्ष्मीमभृत दधार । वारिजानि पद्मानि वारीणि च तत्र
 विष्टुवो विह्वलता यत्र । यद्वा । वीनां पक्षिणां पुवो गतिर्यत्र स्फुटितं
 विकसितं ताम्रं रक्तं ततं विस्तृतमाश्रवणं यत्र तत्तयेति । विशेष-
 पतो यमकोदाहरणानि तु नलोदयकाव्ये कालिदासेन प्रदर्शितान्य-
 पेशा चेत्तत्र द्रष्टव्यानीत्युपरम्यत इति शब्दालंकारादिदर्शनम् ॥
 अथार्थालंकारान्विभजते ॥ उपमा रूपकोत्प्रेक्षा समासोक्तिरपभ्रुतिः ।
 समाहितं स्वभावश्च विरोधः सारदीपको ॥ सहोक्तिरन्यदेशत्वं
 विशेषोक्तिविभावेन । एवं स्युरर्थालंकाराश्चतुर्दश न चापरे ॥ अन्याः
 सर्वालंकृतय एष्वेवांतर्भवन्ति हीति । तत्र भेदे सति साधर्म्यमुपमा
 अधिकगुणवत्तया संभाव्यमानमुपमानं निकृष्टगुणवत्तया संश्लेष-
 मानमुपमेयम् । ता विभजते ॥ वाक्यार्थातिशयश्लेषनिन्दाश्लेषाति-
 पर्ययाः । संशयो नियमः स्वयं विक्रियेत्युपमा दश ॥ तत्र वाक्य-
 र्थेनैव वाक्यार्थो यत्रोपमीयते सा वाक्यार्थोपमा । सा च द्वि-
 प्रत्येकमादृश्यानपेशा तत्सापेशा च । आद्या यथा । कामिनी
 नकञ्जलपंक्तादुत्थिता मदनमत्तयराहः । कामिमानसवनांतर-
 कंदमुत्सन्नति मानलतायाः ॥ अत्रोपमानस्य वराहादेमंत्तत्त्वादमुंत्ता-
 दनादिभिदपमंयेरमादृश्यत्वेन न्यूनत्वात् ॥ यथा । त्वदाननमधीरा-
 मानिर्दशनदोधिनि ॥ भ्रमद्रंगमिवाल्क्ष्य केशरं भाति पद्मजम् ॥ २ ॥
 दशोपमेयस्याननस्योपमानेन पंक्तेन प्रत्येकं सादृश्यात् ॥ यत्राति-
 शयधर्मोपन्यासः सादृश्यापेशोपमा । यथा । कल्पद्रुमो न जानाति
 न दृशति वृद्धपतिः ॥ अयं च भगनीशानिर्मानानि च दृशति
 च ३ पदश्लेषनिर्दशनान्यं श्लेषोपमा यथा । तमाउपमाभरणा

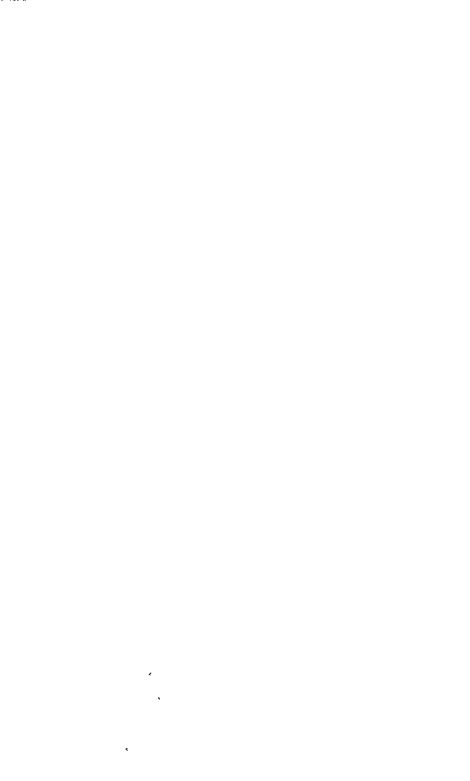
राजते विलसद्भयाः । बालेवोद्यानमालेयं सालकाननशोभिनी ॥
 अत्र तमालपत्राण्याभरणानि यस्याः सा तथा । तमालपत्राणि
 पुंड्रविशेषाणि पक्षे तापिच्छपत्राणि । विलसद्भयो यौवनं यस्याः ।
 पक्षे विलासद्भयसो युवानो यस्यां सा । अलकैः सहिता चासावान-
 नेन मुखेन शोभिनी पक्षे सालकाननैः सालवृक्षविशेषैः शोभिनीति ।
 सर्वत्र पदश्लेषः ॥ यत्रोपमानस्य निन्दया प्रतिक्षेपस्सा निदोपमा ।
 यथा।नागेन्द्रहस्ता स्त्वचि कर्कशत्वादेकान्तशैत्यात्कदलीविशेषाः ।
 लब्धाऽपि लोके परिणाहि रूपं जातास्तदूर्वोरुपमानवाद्याः॥अत्रो-
 पमानयोरिभशुंडाकदलीस्तंभयोस्त्वकार्कश्येकान्तशैत्याभ्यां नि-
 दया प्रतिक्षेपः ॥ यत्रासंसृष्टज्ञानेन संसर्गमारोप्य साम्यप्रसन्नं
 साऽभूतोपमा । यथा । उभो यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहावाकाशगंगाप-
 यसः पतेताम् । तदोपमायेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य
 वक्षः ॥ अत्र द्युगंगासंसर्गमज्ञात्वेव तत्संसर्गारोपेण समुक्ताहारवक्षसः
 साम्यतारोप्यते ॥ यत्रोपमानस्यैवोपमेयता सा विपर्ययोपमा । य-
 था । अतिसुललितयोपिद्भ्रूलताचारुशाङ्गे रतिवलयपदाके चाप-
 मासज्य कंठे । सहचरमधुहस्तन्यस्तचूतांकुराग्रः शतमस-
 मुपतस्थे प्रांजलिः पुष्पधन्वा ॥ इहोपमानस्य शाङ्गस्यैवोपमे-
 यता ॥ यत्रोपमानोपमेययोः संशयकोटिता सा संशयोपमा । यथा ।
 किमिदुः किं पद्मं किमु मुकुरविम्बं किमु मुसं किमञ्जे किं मीनो
 किमु मदनवाणो किमु दृशो । एगो वा गुच्छो वा कनककल-
 शो वा किमु कुचो तडिद्वा तारा वा कनकलतिका वा कि-
 मवलाः॥स्पष्टार्थः॥यत्र तथाव्यावृत्त्या साम्यलाभस्सा नियनोपमा॥

यथा । आघूर्णितं पक्ष्मलमक्षियुग्मं प्रांतद्युतिश्चैत्यजितामृतांशुः ॥
 स्या इवास्याश्चलदिन्द्रनीलगोलामलश्यामलतारतारम् ॥ अभेदात्
 मानवदिह भेदो द्रष्टव्यः ॥ यत्रोपमेयमुपमानविकारतयोच्यते सा
 क्रियोपमा । यथा । हरिणादथ तन्नयनादथ पद्मात्पद्मपत्राच्च ॥ आहत
 कांतिसारं विधिरसृजत्सुभ्रुवो दृष्टिम् ॥ श्रीपादस्तु समभिव्याहारे
 पमाप्यस्तीत्याह । सा यथा । प्रकृत्येव मनोहारि वदनं हरिणीदृशः
 चन्द्रे द्वादकता कस्मात्पद्मः केन परिष्कृतः ॥ अत्र सर्वत्र न्यूनाधिकत
 शंका चेद्विभागेषु तदिष्यताम् ॥ किञ्चिद्विशेषमादाय भेदोभेदश्च क
 श्चन ॥ काचित्समस्तान्वयिनी क्रियामात्रान्वयापरा ॥ विशेषणान्व
 या काचिदुपमा कापि तत्परा ॥ अत्र च । न्यूनता साम्यमाधिक्यं य
 द्यदेवाभिधीयते ॥ अहो वाक्यस्य माहात्म्यं समतैव प्रतीयते ॥ तदाह
 राजशेखरः । समानमधिकं न्यूनं सजातीयं विरोधि च ॥ सकुल्यं सो
 दरं कुल्यमित्याद्याः साम्यवाचकाः ॥ अलंकारशिरोरत्नं सर्वस्वं
 काव्यसंपदाम् ॥ उपमा कविवंशस्य मातैवेति मतिर्मम ॥ इत्युपमा ॥
 अतिसाम्यादपद्रुतभेदयोरुपमानोपमेययोरभेदप्रत्ययो रूपकम् ॥
 यदाहात्तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोरिति ॥ दंडो चापमैव तिरो
 भूतभेदा रूपकमिष्यते । इति ॥ तद्विभजते । विरुद्धश्च समस्तं च व्यस्त-
 रूपकरूपकम् । श्लिष्टश्च रूपकं तस्मात्संक्षेपात्पंचधा स्मृतम् ॥ तत्रो-
 पमानविरुद्धोर्थस्ताद्विरुद्धम् । यथा । दिवा न परिभूयते न च मनागपि
 क्षीयते न वा चरमवारिधेः पयसि लुप्तिमाविंदति । न च त्रिदश-
 सुभ्रुवां वदनकांतिभिर्जायते यशस्तुहिनदीधितिर्जयति कोपि भ्रुमी-
 पतेः ॥ अत्रोपमानश्चन्द्र उपमेयं यशस्तच्च चंद्राद्विरुध्यत्वेन वर्ण-
 तम् ॥ समस्तं यथा । तस्या बाहुलता पाणिपद्मं चरणपल्लवम् ।
 मुखेन्दुरक्षिभ्रमरौ सर्वस्वं पुष्पधन्वनः ॥ अत्र बाहुरेव लता बाहु-
 लतेत्यादीनि पदानि समस्तानि ॥ व्यस्तं यथा । भुजौ मृणाळे

इत्युत्प्रेक्षा ॥ अन्यदभिप्रेत्यान्याभिधानं समासोक्तिः सैव चान्या
 पदेश उच्यते यथात्वं पीयूषदिवोपि भूषणमसि द्राक्षे परीक्षेत कं
 माधुर्यं तव विश्वतोपि विदिता माध्वीकसाध्वी कथा ॥ एतत्किं
 तवाप्यरुंतुदमिव ब्रूमो न चेत्कुप्यसे यः कांताधरपल्लवे माधुरिमा
 नान्यत्र कुत्रापि सः ॥ इह कान्ताधराभिप्रायेणामृतादिकथनात्समा-
 सोक्तिः ॥ किञ्चिदपहृत्य यदन्यार्थप्रदर्शनं सापहृतिः ॥ यथाश्री-
 त्कारं शिक्षयति व्रणयत्यधरं तनोति रोमाञ्चम् ॥ नागरिकः किमु
 मिलितो नहि नहि सखि हेमनः पवनः ॥ अत्र नागरिकमपहृत्य हेमन-
 पवनप्रदर्शनादपहृतिः ॥ आस्थानुकूलाकस्मिकसहकारित्वाभः
 समाहितम् ॥ मानापनोदनविधौ मदिरेक्षणया यावन्नमामि चरणा-
 वय तावदेव । नीपस्खलन्नवसमीरपुरस्तराणि प्रादुर्बभूवुरचिराद्द्वन-
 गजितानि ॥ सुराभिवातघनगर्जनादेरुर्दीपनविभावत्वेन सहकारित्वे-
 न समाहितत्वमत्रेति ॥ यस्य वस्तुनो यत्स्वभावता तदाख्यानं
 स्वभावः स एव जातिरुच्यते यथा । चलति कथंचित्पृष्ठा यच्छति
 वाचं कथंचिदालीनाम् ॥ आसितुमेव हि मनुते गुरुगभंभराडता सु-
 तनुः ॥ स्पष्टार्थः ॥ विरोधो द्विविधः तत्राद्यः पारमार्थिकाविरोध-
 प्योचित्येन विरोधिता प्रतीयते यत्र सः यथा । मनीषिताः सन्ति वृ-
 षेषु देव इत्यादौ । द्वितीयस्तु यथा । श्रुते विरोधसंधानेषु यथा-
 भिन्ननमासाद्याविरोधः अयमेव विरोधाभास उच्यते । यथा ।
 भक्तानां कामदो यस्तु रुपा कामं ददन्नपि ॥ अपिज्ञान-
 मयःस्थाश्रुयंस्तनमाज्ञं स्तुवीमाहि ॥ स्पष्टम् ॥ उत्तरोत्तरं
 त्र मागेत्कर्मः स मासः यथा । विषयेषु तावद्वलास्तास्तापि गोष्पः
 स्वभाववृद्धवानः । मध्ये तामामपि सा तस्या अपि साचि नीति-
 किनपि ॥ मा राधा ॥ ममस्नवाभ्योपकारकत्वं दीपकत्वम् ।
 नक्षत्रिभ्रं भिन्नं च तत्तत्कारकक्रियादिभेदादनन्तम् ॥ अभि-

नागेषु रत्नाभरणानि संति निःश्वासहाय्याण्यपिनांशुकानि ॥ तथा
 सा संग्रति सारसाक्षी दिने दिने कामपि कान्तिमेति ॥ निःश्वासहा
 यार्ण्यतीव मृदुसूक्ष्माणि । केचित्तु अन्यदेशत्वमेव विशेषोक्तिवि
 भावनेअधिकरणद्वयमादाय । अन्ये तु अनयोरेकेनापरस्याऽन्यथा
 सिद्धिव्यतिरेकमादायेति । गोवर्द्धनस्त्वन्यथा सिद्ध्याऽन्यदेशत्वमेव
 निराचकार । व्यतिरेकालंकारस्वतिरिच्यत इत्येके । स च यथा ।
 कादाचित्कीं द्युतिं धत्ते कलंकी क्षीयतेऽन्वहम् । दोषाकरः कथंकारं
 त्वदाननसमः प्रिये ॥ एकेनाप्रस्तुतस्य सिद्धिराक्षेपः । सोऽपि
 पृथगित्यपरे ॥ यथा । इंद्रेण किं स यदि कर्णनरेद्रसूनुरेरावतेन
 किमसौ यदि तद्विपेन्द्रः । दंभोलिनाऽप्यलमयं यदि तत्प्रतापः
 स्वर्गोप्ययं ननु मुधा यदि तत्पुरीयम् ॥ आनंत्यादेवालंकाराणामिह
 दिङ्मात्रमेवादाशां विशेषापेक्षा त्वलंकारसर्वस्वादिपरिशीलनत एव
 शाम्यतीति ॥ अथालंकारिकाभिमतव्यंजनावृत्तिर्हि तार्किका-
 दिभिर्नाङ्गीक्रियतेऽधुनाकाव्यप्रकाशोक्तवर्त्मना तां साधयामः ॥
 गतोस्तमर्क इत्यादौ नानार्थप्रतीतिसिद्धिर्हि व्यंजनामंतरा न संभ-
 वतीति वदन्तं प्रत्याह । रामोऽस्मि सर्वसह इह दुःखसहिष्णुत्वम् ।
 रामेण प्रियजीवितेन तु कृते प्रेम्णः प्रियेनोचितमिह निःश्रेयत्वम् ।
 रामोसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः प्रातः प्रसिद्धिं परामित्यत्रोत्कृष्ट-
 त्वं च । तेन लक्षणीयार्थोपि नानात्वं भजते विशेषव्यपदेशहेतुश्च
 भवति । तदवगमश्च शब्दार्थायत्तः प्रकरणादिसव्यपेक्षश्चेति कोयं
 नूतनः प्रतीयमानो नाम । अस्वार्थः । विशेषव्यपदेशोर्थांतरसंक्रमि-
 तवाच्यत्वादिस्तद्धेतुस्तद्विषयस्तदवगमो लक्ष्यावगमः लक्षणायाः
 शब्दवृत्तित्वात्तदायत्तत्वं शक्यसम्बन्धापेक्षणाच्चार्यायत्तत्वम् । प्रक-
 ३३ । तस्यैव तात्पर्यग्राहकत्वात्तात्पर्यानुपपत्तेश्च लक्षणामृ-
 तादित्यर्थः । नूतनो व्यंग्यनानात्वादिधर्मोऽहं व्यंग्यसिद्धिस्तथा

भिद्यता न च लक्ष्येषु संतानि तत्रैव व्यंग्यस्यांतर्भावोस्त्विति
 भावः ॥ अथ मूलमाह उच्यते ॥ लक्षणायाथंम्य नानात्वेष्यनेकार्यंश-
 द्वाभिधेयव्यतिरिक्तत्वमेव न सन्तु मुख्येनार्थेनानियतसंबंधो लक्ष्या-
 नुं शक्यते । प्रतीयमानस्तु प्रकरणादिविशेषवलेन नियतसंबंधोऽ
 नियतसंबंधः संबंधश्च चांत्येतान च ' अत्ता एत्य णि मत्र इ एत्य
 अदं दिवसण्यलोएहि मा पद्धिअ रतिअवासिजाण मह णिमज्जिहिसि
 इत्यादौ विवक्षितान्यपरयाच्ये ध्वनौ मुख्यार्थवापः । तत्कथमत्र
 लक्षणा । लक्षणायाथपि व्यंजकमवश्यमाश्रयितव्यमिति प्रतिपादि-
 तम् ॥ व्याख्या ॥ उत्तरमाह उच्यते इति न हि नानात्वाद्लक्ष्यत्वं नाना-
 यैति प्रसर्तारित्यर्थः ॥ नियतत्वं सर्वपुरुषगम्यत्वं प्रतीयमानो व्यंग्यः ।
 यतोऽस्तमर्क इत्यादौ नियतानियतपरंपरासंबंधगम्यार्थप्रतीतिरित्य-
 थः ॥ मुख्यार्थवाधाभावादापि न लक्षणेत्याह । न चेति । श्वभूत्र निम
 च्चि अत्राहं दिवसे विडोक्ये मा पधिक राच्यंपशय्यायां मम
 निभंक्ष्यसि निमज्जति वृद्धत्वात्त्रिस्पर्दं शेते ॥ ननु न मुख्यार्थवाधो
 लक्षणावोजं किंतु तात्पर्यानुपपत्तिः सा चात्ता एत्येत्यत्रास्त्वेवात
 आह । लक्षणायापत्तिः । अयं भावः । पावनत्वादिप्रतीतिरावश्य-
 कत्वात्तत्र च वृत्त्यंतराभावादवश्यं व्यंजनांगीकार्या । न च त-
 त्रापि लक्षणा सा हितनिरूढा प्रसिद्धयभावात् । न प्रयोजनवती
 प्रयोजनस्य विषयत्वाभावादित्युक्तं द्वितीयोच्छ्रिते ॥ किं च
 व्यंग्यं लक्षणा न पदवृत्तिः । वाच्यस्यापि व्यंजकत्वात् ।
 पदेकदेशरणादौ तत्वाच्च न वाक्ये पदत्वं तदेकदेशा-
 दौ मुन्यात् । न च शब्दवृत्तिरर्थस्य व्यंजकत्वादित्या-
 दिभ्यर्ण्यं मुख्यार्थवाधाभावेऽपि तात्पर्यज्ञानं विनापि वक्तृबो-
 दव्यादिसदकारेण यान्यार्थर्षाः सा व्यंजनां साधयतीति । मूलम्
 यथा च समयसव्यपेक्षाभिधा तथा मुख्यार्थवाधादित्रयसमयस-

नांगेषु रत्नाभरणानि संति निःश्वासहाय्याण्यापिनांशुकानि ॥ त
 सा संप्रति सारसाक्षी दिने दिने कामपि कान्तिमेति ॥ निःश्वा
 र्याण्यतीव मृदुसूक्ष्माणि । केचित्तु अन्यदेशत्वमेव विशेषो
 भावने अधिकरणद्वयमादाय । अन्ये तु अनयोरेकेनापरस्याऽऽ
 सिद्धिव्यतिरेकमादायेति । गोवर्द्धनस्त्वन्यथा सिद्ध्याऽन्यदेशत्वं
 निराचकार । व्यतिरेकालंकारस्वतिरिच्यत इत्येके । स च य
 कादाचित्की द्युतिं धत्ते कलंकी क्षीयतेऽन्वहम् । दोषाकरः कथं
 त्वदाननसमः प्रिये ॥ एकेनाप्रस्तुतस्य सिद्धिराक्षेपः । सो
 पृथगित्यपरे ॥ यथा । इंद्रेण किं स यदि कर्णनरेद्रसूनुरेराव
 किमसौ यदि तद्विपेन्द्रः । दंभोलिनाऽप्यलमयं यदि तत्प्रत
 स्वर्गोप्ययं ननु मुधा यदि तत्पुरीयम् ॥ आनंत्यादेवालंकाराणां
 दिद्धमात्रमेवादर्शिविशेषापेक्षा त्वलंकारसर्वस्वादिपरिशीलनत
 शाम्यतीति ॥ अथालंकारिकाभिमतव्यंजनावृत्तिर्हि तार्किक
 दिभिर्नाङ्गीक्रियतेऽधुनाकाव्यप्रकाशोक्तवत्सना तां साधयामः
 गतोस्तमर्क इत्यादौ नानार्थप्रतीतिसिद्धिर्हि व्यंजनानंतरा न सं
 वतीति वदन्तं प्रत्याह । रामोऽस्मि सर्वसह इह दुःखसहिष्णुत्वम्
 रामेण प्रियजीवितेन तु कृते प्रेम्णः प्रियेनोचितमिह निःस्रेहत्वम्
 रामोसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं परामित्यत्रोत्कृष्ट
 त्वं च । तेन लक्षणीयार्योपि नानात्वं भजते विशेषव्यपदेशहेतु
 भवति । तदवगमश्च शब्दार्थायत्तः प्रकरणादिसव्यपेक्षश्चेति को
 नूतनः प्रतीयमानो नाम । अस्त्यार्यः । विशेषव्यपदेशोर्थांतरसंक्रमे
 त्वाच्यत्वादिस्तद्धेतुस्तद्विषयस्तदवगमो लक्ष्यावगमः लक्षणाया
 शब्दवृत्तित्वात्तदायत्तत्वं शक्यसम्बन्धापेक्षणाच्चार्यायत्तत्वम् । प्रक
 रणादिति । तस्यैव तात्पर्यमाहकत्वात्तात्पर्यानुपपत्तेश्च लक्षणामू
 लत्वादित्यर्थः । नूतनो व्यंग्यनानात्वादिधर्मोर्हि व्यंग्यसिद्धिस्तवा

व्यपेक्षालक्षणास्त एवाभिधा पुच्छमित्याहुः । न च लक्षणात्मक
 मेव ध्वननं तदननुगमनेन तस्य दर्शनात् । न च तदननुगतमे
 अभिधावलंबनेनापि तस्यभावात् । न चोभयानुसार्यैव अवाचक
 वर्णानुसारेणापि तस्य दृष्टेः । न च शब्दानुसार्यैव अशब्दात्मकने
 विभागावलोकनादिगतत्वेनापि तस्य प्रसिद्धेरित्यभिधातात्पर्यम
 लक्षणात्मकव्यापारानुवर्ती ध्वननादिपर्यायो व्यापारो नापह्नवनी
 एव ॥ व्याख्या । किञ्चाभिधावलक्षणापि संकेतापेक्षा । न च व्यंग्यं
 तदस्तीत्याह । यथा चेति । समयः संकेतः । यद्यपि तद्रूपत्वात्
 भिधानतत्सापेक्षा तथापि संबंधाभिप्रायः समयशब्दः । यद्वाभि
 धानजन्यं ज्ञानं संकेतापेक्षा ज्ञानापेक्षेत्यर्थः । मुख्यार्थबाधस्तद्योग
 प्रयोजनं चेति त्रयमित्यर्थः । ननु तर्ह्यभिधातो भेदो न स्यादत
 आह । अत एवेति । यतः संकेतापेक्षास्तत्सापेक्षा च लक्षणा
 शक्यसंबंधात्तस्याः । अतः परम्परया लक्षणापि संकेतापेक्षेत्य
 भिधा तत्पुच्छभूतेत्यर्थः । लक्षणाव्यंजनयोर्भेदकांतरमाह । न चोति ।
 तस्य ध्वननस्य असिद्धिं निरस्यति । नचेति ॥ अभिधेति । ना
 नार्थव्यंजनाया भद्रात्मन इत्यादावित्यर्थः । उभयं लक्षणाभिधा
 अवाचकेति । अयोधकवर्णां गतोस्तमर्क इत्यादावित्यर्थः ॥ वस्तु
 तस्तु एकैकद्रूपणेनैवोभयद्रूपणाद्रसादेरपूर्वत्वेन तत्र शक्तिग्रहाभा
 वाच्छक्यसंबंधाग्रहणाच्चेति । तत्त्वं नेत्रविभागः कटाक्षः । आदिप
 दादभिनयादितात्पर्यं वाक्यस्य तदर्थं ॥ मूलमात्रं च अक्षरात्ये
 त्यादौ नियतसंबंधः । कस्तवनेत्यादावनियतसंबंधः । विपरीयर
 लच्छी वंदंड दूण णादिकमलत्वं । हरिणो दादिगणणं रसाउला
 जति टकेइ ॥ इत्यादौ संबंधसंबद्धः । अत्र हि हरिपदेन दक्षिणनयन
 स्य मूर्धात्मता व्यज्यते । तन्निमीलने मूर्धास्तमयस्तेन पद्मसंकी
 चनं तेन च द्रव्यगः रथगनं तत्र च सति गोप्यागरयादर्शनेऽनियंत्र

अस्मिन् वाक्ये वाच्यार्थो वा-
 च्ये वाचकमिति येऽप्याहुस्तेरप्यविद्यापदपतितैः पदपदार्थकल्प-
 कर्तव्यवेति। तत्पक्षेप्यवश्यमुक्तोदाहरणादौ विध्यादिव्यंग्य एव ।
 वाच्यादसंबद्धं तावन्न प्रतीयते। यतः कुतश्चिदस्य कस्यचिदर्थ-
 प्रतीतिप्रसंगात् ॥ व्याख्या । अत्ता एत्थेति नियतत्वं वाच्यव्यं-
 ग्यत्वं द्वयोः पांथनिष्ठत्वात् । कस्तवणेत्यादा-
 निषत्त्वं सखीकांताद्यनेकनिष्ठत्वात् ॥ विपरीयेति । विपरीतरते
 दृष्ट्वा नाभिकमलस्थं हरेर्दक्षिणनयनं रसाकुला झटि-
 त्यगयति संबंधसंबद्धं विवृणोति ॥ अत्रहीति । ततस्तेन संको-
 ॥ तत्र चोति । स्थगने सतीत्यर्थः ॥ अनियंत्रणं निर्लजं
 सुरतमत्र परंपरया व्यंग्यधीरित्यर्थः ॥ असंडवाक्यस्य
 शक्तिरिव व्यंग्योपि शक्तिरिति वेदांतिमतं शंकते । अखं-
 ॥ एकमेवाद्वितीयंत्रहेत्यादिश्रुतयः शक्यं बोधयन्ति ।
 व्यंग्योपि वाच्य इत्यर्थः ॥ तदुक्तम्। अनवयवमेव वाक्यमना-
 निमित्तमिति अस्या निमित्तमिति अस्या
 अविशिष्टमयादयानेकशब्दप्रकाशितम् ॥ एकं वे-
 प्रपोदिर इति तैरपीति तत्त्वतश्चेद्वाक्यम-
 कस्य वाचकत्वम्। अविद्यादशायां तु व्यवहारे भट्टनयां-
 पदपदार्थविभागोर्गाकार्य एव अन्यथा
 न स्यात् । न स्याच्च वाक्ये तत्तत्पदार्थतत्त्वत्संब-
 व्यंग्येऽभिप्रायसंभवात्सिद्ध व्यंजनेति भावः।
 निश्चयेत्यादौ तदतिकं गतासीति विधिरित्यर्थः ॥ अनुमा-
 व्यक्तिविवेककारमादिमभट्टमतशंकते । नान्वीति ।
 व्यंजनावादिनोऽर्पादं तुल्यमिति सूचितम् ॥ नूत्नम् । एवं
 संबंधाद्व्यंग्यव्यंजकभावो भवति प्रतिवेषेऽवश्यं न भवती-

ति व्याप्तत्वेन नियतधर्मनिष्ठत्वेन च त्रिरूपांल्लिङ्गांल्लिङ्गाज्ञानमनुमा-
नं यत्तद्रूपः पर्यवस्यति ॥ तथाहि । भमधम्मिअर्वास्तथो सो सुणहो
अत्र ओमाइंदेण गोलाणईकत्थकुंडंगवासिणा दरीयसीदेण ॥ अत्र
गृहेश्वनिवृत्त्या भ्रमणं विहितं गोदावरीतीरे सिंहीपलब्धेभ्रमणमनु-
मापयति ॥ व्याख्यासंबन्धसामान्येऽप्यतिप्रसंगस्तुल्योऽत आह ॥ प्रति-
बंधेति ॥ प्रतिबंधो व्याप्तिः ॥ पक्षधर्मतामाह ॥ द्विद्धान्ते श्रुतस्य त्वशब्दस्य
प्रत्येकमन्वयः ॥ नियतत्वेन धार्मिनिष्ठत्वेन चेत्यर्थः ॥ विपक्षासत्त्वेन
सपक्षसत्त्वेन चेत्यर्थः । अत एवोक्तं त्रिरूपादिति । पक्षसत्त्वसपक्षस-
त्त्वाविपक्षासत्त्वभेदव्युत्पत्तादित्यर्थः ॥ अवाधिततास्य सर्वप्रमाण-
तापारण्यादमतप्रतिपक्षत्वस्य स्वार्थानुमानेऽनुमानाद्य नाभिधान-
म् । अनुमानानपई भाव्युत्पत्त्यानुमितिपरं तद्रूप इति । अनुमि-
त्त्वान्न हो व्यंग्यव्यंग्यरूपा इति पूर्णान्वयः ॥ भमधम्मोति ।
भ्रमणधर्मि हो भ्रमणः स आ अथ मारितस्त्वेन गोदानदी कच्छ-
कुनवासिना दशानेदेन पुष्पावचयार्थं स्वसंकेतस्वयत्तं गोदानि कुं
गच्छंतं विप्रकारितं प्रति कस्याश्चिदियमुक्तिः । गोदातीरे सिंही-
पलब्धेभ्रमणभयदेतोः मन्नाद्वद एव निष्ठ मा गा इति तात्पर्यार्थः ॥ अनु-
मानद्वयमानः । अत्रेति । गृह्ण भ्रमणमभ्रमणमनुमापयतीत्यन्व-
यः । यथाहि गृह्ण भ्रमणं गोदातीरे न भ्रमणाभासमनुमानुर्मष्टि श्व-
रिद्धरन्त्वानुभावि व्याप्तिप्रक्षेपयि हरे निदमुक्तं अनिवृत्त्या पूर्व
विहितं भ्रमणं न देवुकं कल्पतेतिने । व्याप्तिः ॥ यद्यत्रोहभ्रमणं न
द्रव्यद्वयानुभवजन्यदृष्टिभिति । गोदाने । अत्र देवुः सिंहीप-
लब्धिः । एवं च प्रयोजकः । गोदातीरे श्रीकृष्णप्रयोग्यं भयकारणम् ॥ या-
स्मिन्संज्ञितत्वादा यदेव तदेव यथा दृश्यते भ्रमणाभासवृत्ति-
निवृत्तौ न दृश्यते । यद्यत्रोहभ्रमणं न द्रव्यद्वयकारणात्तद्दृष्ट्याः सति
हो भ्रमणः । सिंहीपलब्धिः । व्याप्तिप्रक्षेपयि हरे ।

अत्रोच्यते । भीरुरपि गुरोः प्रभोवां निदेशेन प्रियानुरागेणान्येन
 चैवंभूतेन हेतुना सत्यापि भयकारणे भ्रमतीत्यनेकांतिको हेतुः ।
 शुनो विभ्यदपि वीरत्वेन सिंहात्त्र विभेतीति विरुद्धोऽपि गोदावरी-
 तीरे सिंहासद्भावः प्रत्यक्षादनुमानाद्वा न निश्चितोऽपि तु वचनात् । न च
 वचनप्रामाण्यमस्ति । अर्थेनाप्रतिबंधादित्यासिद्धश्च तत्कथमेवंविधा-
 द्भेतोः साध्यासिद्धिः । तथा निःशेषच्युतेत्यादौ गमकतया यानि
 चंदनच्यवनादीन्पुपात्तानि तानि कारणांतरतोऽपि संभवंतीति ।
 अतश्चात्रैव स्नानकार्यकारित्वेनोक्तानीति नोपभोग एव प्रतिबद्धा-
 नीत्यनेकान्तिकत्वं व्यक्तिवादिनाधमपदसहायानामेव व्यंजकत्वमु-
 क्तं न चात्राधमत्वं प्रमाणप्रतिपन्नमिति कथमनुमानं तत्कथमेवं-
 विधादयोदिवंविधोऽर्थ उपपत्त्यनपेक्षितत्वे सति प्रकाशत इति
 व्यक्तिवादिनः पुनरद्वयणम् ॥ व्याख्या ॥ व्याप्तिं दर्शयितुमाहायव्य-
 दिति । व्यापकविरुद्धेति । भीरुभ्रमणस्य व्यापिकाभयकारिका-
 रणाभावोपलब्धिस्तद्विरुद्धं भयकारणं तदुपलब्धिर्हित्यर्थः । तेन
 व्यतिरेकव्याप्तिमुक्तां दूषयति । उच्यते इति । एवं हि परस्य व्या-
 प्तिरभिमतता यत्र भीरुभ्रमणायोग्यत्वाभावः किं तु भीरुभ्रमणयो-
 ग्यत्वं तत्र भयकारणाभाव इति सा चायुक्ताबलात्प्रभुनिदेशादिना
 भीरुभ्रमणस्य भयकारणेऽपि दर्शनेन व्यभिचारादिति भावः ।
 अन्येन निषिद्धाभादिनेत्यर्थः । शुनो विभ्यदिति स्पर्शदोषा-
 द्विभ्यादित्यर्थः । यदि धार्मिकः शूरोऽभिप्रेतस्तत्र गोदातीरं शूरभ्र-
 मणायोग्यं भयहेतुमत्त्वात्सिंहवत्त्वादित्युच्येत तदा साध्याभावव्याप्त-
 त्वाद्विरुद्धतेति भावः । यदि तु भयकारणवत्त्वं सिंहवत्त्वं वा पुंश्च-
 ल्या प्रयुज्येते तदा स्वरूपासिद्धिरपीत्याह । गोदावरीति । अर्थे-
 नेति ॥ अप्रतिबंधादव्याप्तत्वात् । न हि सर्वं वाक्यमर्थसत्तया व्या-
 त्तं प्रतारकवाक्यस्यापि दर्शनात् । अतः संदिग्धासिद्धिरपीत्यर्थः ।

स्थलांतरेऽपि व्यभिचारादनुमानं निरस्यति। तथेति॥ कारणं संभोग-
 भिन्नं स्नानादि तस्मादित्यर्थः। प्रतिबद्धानि व्याप्तानि तर्हि व्यभिचा-
 व्यंजनापि कथं तत्राह । व्यक्तीति ॥ व्यक्तिव्यंजनां । अस्तु ममा-
 प्यधमपदसहकारेणानुमानमत आह । न चेति ॥ ततश्च पूर्ववत्सं-
 वित्तिद्धिरिति भावः। ननु व्यंजनापक्षेऽप्येव दोषोऽत आह। एवमिति
 तत्र व्याप्तेरनंगत्वेन संभावनामात्रादेव तत्प्रतीतेर्न चातिप्रसंगः ।
 वक्रादिवैशिष्ट्यस्य नियामकत्वात् । यस्त्वर्थसंदेहे व्यंग्यधीनेति
 तत्त्ववासनया प्रतीतिकलहे एव विश्राम्यतीति तत्त्वमिति व्यंज-
 नावृत्तिसाधनम् ॥ अथ संक्षेपतो वक्ष्ये समस्यापूरणे विधिम् ।
 अत्रादौ विशदाः पंच प्रोच्यंते कारिका यथा ॥ कल्पादिसिंधु-
 धुभिर्गुरुता युगान्तदूरावलोकगुरुभिर्लघुता विधेया । विष्णोरधो-
 मुखतया प्रतिविवतश्च स्याद्वेपरीत्यमुदकादिषु जन्मता च ॥ अय-
 मर्थः । कल्पस्यादिः कल्पादिः सृष्टिसमयः । सिंधुः समुद्रः । लघुः-
 क्षुद्रपदार्थः । एतैर्हेतुभूतैर्वस्तुनो गुरुता विधेया कल्पनीया ।
 सृष्टौ हि स्रष्टा महावयवानेव निर्मिमीते स्म पदार्थान् । कालक-
 मेण सर्वे दुर्बला अभूवन् । सामुद्रिकद्रव्येषु शाश्वतिक-
 एवातिरेकः । लघ्वपेक्षया ततोऽधिकस्यापि महिमा नियो-
 ज्यः । युगान्तादिहेतुभिर्लघुता कल्पनीया । युगान्तसमये हि
 सर्वे लघु भवति । दूरे दृश्यमानाः पदार्था अतिशोदीयांस इव
 भासन्ते । गुर्वपेक्षयाऽप्येवमाकलनीयम् ॥ उदाहरणानि यथा ।
 कल्पादिकाले गुरुदेहदेस्या पिर्पालिका राजति शैलतुल्या । तदा
 लघोपानापि गंडशैलः श्रीखंडशैलस्य तुलां तनोति॥ सिंधुना यथा ।
 अदो पयोराशिनिवासियादौ पिर्पालिका राजति शैलतुल्या । सदा
 जनानां मदतां हि संगो धत्ते लघूनामपि गौरवाणि॥ माहात्म्यं तस्य
 पौंश्याख्यातुं शक्यते कथम् । सर्पियंत्र विभात्यंभः कौटिका

न्तर्जातार्कप्रतिविंबतः । शंक्यते शत्रुकांताभिः किमुदेति रविद्वयम् ॥
 चंद्रांधकाररविकीर्तिकुकीर्तिसंध्यारागाभिसंगकृतवर्णविपर्ययेण ।
 दृष्टान्तवद्भयदिशब्दतया पुराणैर्वात्सल्यशोकमधुघातवियोगमादौ ॥
 स्वप्नेद्रजालकमतिभ्रमचित्रमायामंत्रौपधीमणितपःपदभंगभावात् ।
 शौर्यस्रवांछितमनोगतिपुण्यदेवप्रश्रोत्तरक्षयसमासविभिन्नसाध्यात् ।
 श्रीहाट्केश्वरजगत्प्रलयग्रहास्तपाथोधिमंथसनयप्रतिविंबभावेः । संग्रा-
 मलक्ष्यपुरचंदनशस्त्रपातैश्चंडीशपद्मगुरुताभिरथोपमानैः ॥ यद्दुर्वटं
 भवति तत्प्रकटं पटीयानौचित्यचित्तितपदं परिदुर्व्यं कुर्यात् ॥ पूर्वो-
 क्तपद्यगदितैरुपदेशभावेरैतैरिति स्म कविकल्पलताकृदाह ॥
 अथोदाहरणानि ॥ रक्तकृष्णादयो वर्णाश्चंद्रेण श्वेताः क्रियन्ते । य-
 था । उल्लसत्तुहिनज्योतिर्द्युतिविद्योतितोऽभितः । कैलासशैलसंका-
 शः कासते विंध्यभूधरः ॥ जपापुष्पं जातिसमं सुवर्णं रजतप्रभम् ॥
 सुधाकरकरस्पर्शाद्भाति चंदनवन्मसी ॥ अंधकारेण यथा । कैलासो-
 विंध्यसंकाशः कर्पूरः कज्जलप्रभः । जपा तापिच्छगुच्छश्रीस्तमसा-
 भाति लिम्पता ॥ कृष्णश्वेतादयो वर्णा बालकैण प्रथमं रक्तास्तद-
 नु पीताः क्रियन्ते । यथा । कज्जलं कुंकुमच्छायं जातीपुष्पं जपा-
 समम् । सुवर्णं पद्मरागश्चि प्रभातार्कप्रभावृतम् ॥ इत्यमन्यत्रापि
 वर्णविपर्ययः कार्यः ॥ यदा पुनश्चंद्रादीनामेव वर्णविपर्ययश्चिकी-
 र्पितस्तदा कीर्त्यादिभिरेव तेषामपि वर्णविपर्ययः कार्यः । स्वर्धु-
 नीसलिलसंनिभस्फुरत्तावकानधनकीर्त्तिमंडलैः । विस्तृतैस्त्रिजगति-
 क्षमापते शीतरश्मिरिव लक्ष्यते रविः ॥ अन्यवस्तूनां यथा । मे-
 दिनीदयित तावकैर्यशःसञ्चयैरुपचितैः समंततः । क्षीरनिरनिधि-
 सोमकोमलैर्जायते रजतकांतिकज्जलम् ॥ हिमाद्रिसदृशो मेरुर्भाति
 कुंकुमविदुवत् । भूमीधर भवत्कीर्त्या शुभ्रिते भुवनत्रये ॥ कुकीर्त्याय-
 भवदीयविद्विपन्मेदिनीपतिकुकीर्त्तिपंक्तिभिः । प्रावृषे-

अहर्षतिमहःशुष्कात्सागराद्भूलिरुत्थिता ॥ अतुच्छवत्सवात्सल्य-
 पिच्छलीभूतचेतसा ॥ जनन्या मन्यतेऽत्यर्थं व्याघ्रः सौम्यवपुःक्ष्मी ॥
 शोकेन मधुनाघाते न वियोगे न मादने ॥ नवा समस्या पूर्यते
 शोकादिभिव्याप्तचेता हि विपरीतमाचरति । शोकव्याप्तितचेता
 वा आत्मानं मन्यते मृतमा मद्यपा मदिरामेव गंगां वदति मानवः ।
 शस्त्राघातयुतो भूमिमाकाशमिव मन्यते ॥ वियोगार्तो जनः स्था-
 णुं मानुपत्वेन पश्यति । मत्तो नम्रोऽप्यनम्रमात्मानं मन्यते भृ-
 शम् ॥ इति स्वप्नेऽघटमानमपि घटते भोज्याभिषेककलाकुश-
 लस्वप्ने दृष्टमिदं त्वं विचारयेत्यादि कल्पनीयम् । इंदजालेन मति-
 भ्रमेण चित्रेण चान्द्रुतमपि भोश्चित्रकर इंदृग्दृष्टं चित्रं लिखेति
 वाक्यं । रचनीयं माययापि विसदृशं भाव्यं मणिमंत्रमहोपधीनां च
 प्रभाषेण सर्वसाध्यं यस्मादचित्यो हि महिमा मणिमंत्रमहोपधीनां
 तपसापि सर्वं साध्यते यतः । सर्वं हि तपसा साध्यं तपश्च दुरति-
 क्रमम् । पदभङ्गेन यथा ॥ मृगात्सिंहः पलायते ॥ मृगमत्तीति विशेषणं
 पलाय मांसाय ते तव अयं मृगः समायातिमृगात्सिंहः पलायते ।
 ततो वेगात्पलायस्व त्वरितस्त्वरितैः पदैः ॥ शौर्येण स्वेन वाञ्छितेन
 मनोगत्या पुण्येन दुर्घटमपि घटते देवप्रसादेनासाध्यमपि साध्य-
 ते ॥ यथा ॥ निःश्रीकोऽपि विभो विभातसमये पश्यत्यनर्घ्यं पु-
 मान्यस्ते पद्मसमानमाननमसो स्यादिन्द्रिरामन्दिरम् । देवाद्यापि
 किमु न्नुमन्तव पदं यस्य प्रसादात्वनो मुक्तो नल्पति संश्रुणोति
 चरितः पद्मुरंरानृत्यते ॥ ३ ॥ प्रश्नात्तरेण यथा ॥ कस्तूरी नापते
 कस्तूरात्को इति करिणां कुलम् । किं कुर्यात्कृतरो युद्धे मृगात्सिंहः
 पलायते ॥ समस्यायां यस्माध्यं पदं तत् क्षयममासेन भिन्नं कि-
 न्नेन ननामन्य अयः क्षयममासेन समामं निवर्त्यं भिन्नं द्विपद
 स्त्वयं ॥ यथा ॥ कस्तूरुच्छ्रितादिधामं ॥ इदं वृत्तिशुक्ति-

भिया बहु नोद्वाव्यते इत्यलम् ॥ अथ च नीतिशास्त्रमपि मन्वादि-
 भिः सूत्रितं कामंदकादिभिः प्रणीतं तत्संधिविग्रहादिभेदैरनेकधा ।
 संधिश्च विग्रहं चैव यानमासतमेव च । द्वैधीभावं संश्रयं च पद्गुणां
 श्रितयेत्सदेति श्रीमान्वोक्तेः । तत्रोभयानुग्रहार्थं हस्त्यश्वरथहिरण्या-
 दिनिबंधनेनावाभ्यामन्योन्यस्योपकर्तव्यमिति नियमबंधः । संधिः ।
 विग्रहं वेरम्यायानं शत्रुं प्रति गमनम् । तदुपेक्षणमासनम् । स्वार्थसिद्धये
 स्ववलस्य द्विधाकरणं द्वैधीभावः । शत्रुपीडितस्य प्रवलतरराजां-
 त्तराश्रयणं संश्रयः । गुणानुपकारकान्सदा चिंतयेत् । यद्गुणाश्रय-
 णे सत्यात्मन उपचयः परस्यापचयस्तं गुणमाश्रयेदिति भावः । ए-
 पां भेदास्तु श्रीमनुना सप्तमाध्याये प्रपंचितास्ते चात्र विस्तर-
 भिया नोक्ताः ॥ अथ लेशेन राजनीतिमपि वदामः ॥ धार्मिकं पालन-
 परं सम्यक्परपुरंजयम् ॥ राजानमभिमन्यते प्रजापतिमिव प्रजाः
 ॥ १ ॥ पर्जन्य इव भूतानामाधारः पृथिवीपतिः ॥ विकलेऽपीह प-
 र्जन्ये जीव्यते न तु भूपतो ॥ २ ॥ प्रजां संरक्षति नृपः सावर्द्धयति
 पार्थिवम् ॥ वर्द्धनाद्रक्षणं श्रेयस्तन्नाशेन सदप्यसत् ॥ ३ ॥ आत्मानं प्र-
 थमं राजा विनयेनोपपादयेत् ॥ ततोऽमात्यांस्ततो भृत्यांस्ततः
 पुत्रांस्ततः प्रजाः ॥ ४ ॥ राज्ञि धर्मिणि धर्मिष्ठाः पापे पापाः
 समे समाः ॥ लोकास्तदनुवर्तते यथा राजा तथा प्रजाः ॥ ५ ॥
 नृपानां च नराणां च उभयोस्तुल्यमूर्तिता ॥ आधिक्यं तु क्षमा धेयं
 माज्ञा दानं पराक्रमः ॥ ६ ॥ सदानुरक्ताकृतिश्च प्रजापालनतत्परः ॥
 विनात्मा हि नृपातिर्भूयसीं श्रियमश्नुते ॥ ७ ॥ प्रजा
 न रंजयेद्यस्तु राजा रक्षादिभिर्गुणैः ॥ अजागलस्तनस्यैव
 तस्य जन्म निरर्थकम् ॥ ८ ॥ अजांमिव प्रजां हन्याद्यो मोहात्पृ-
 थिवीपतिः ॥ तस्यैव जायते तृतिद्वितीयस्य कथञ्चन ॥ ९ ॥
 प्रजापीडनसंतापात्समुद्भूतो दुताशनः ॥ राज्ञः कुलं श्रियं प्राणाग्नाः

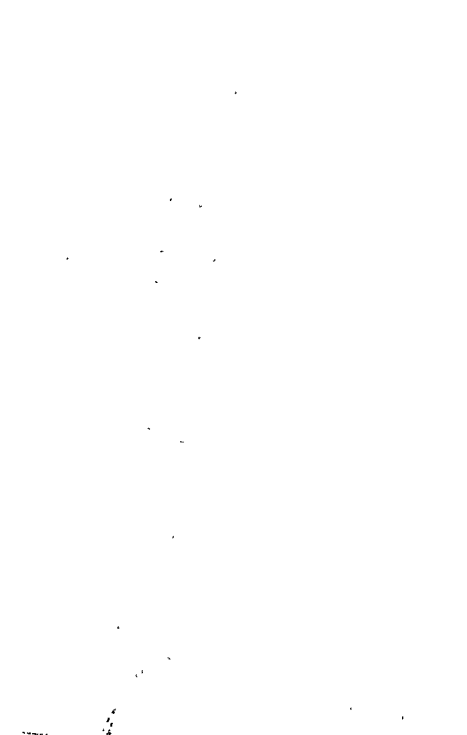

इष्वा विनिवर्तते ॥ १० ॥ यथा बीजांकुरः सूक्ष्मः प्रयत्नेनाभिवर्द्धि-
 तः ॥ फलप्रदो भवेत्काले तद्ब्रह्मलोकः सुरक्षितः ॥ ११ ॥ हिरण्यधा-
 न्यरत्नानि स्त्रियश्च गजवाजिनः ॥ तथान्यदापि यत्किञ्चित्प्रजाभ्यः
 स्यान्महीपतेः ॥ १२ ॥ उत्त्वातान्प्रतिरोपयन्कुसुमितांश्चिन्वँल्ल-
 षून्वर्द्धयन्नत्पुञ्जात्रमयन्पृथुंश्चलघयन्विश्लेषयन्संहितान् ॥ क्षुद्रान्कं-
 टकिनो बहिर्नियमयन्स्वान्नोपितान्पालयन्मालाकार इव प्रयोगनि-
 पुणो राजा चिरं तिष्ठति ॥ १३ ॥ अकृत्वा निजदेशस्य रक्षां यो
 विजिगीपते ॥ स नृपः परिधानेनावृतमौलिः पुमानिव ॥ १४ ॥
 अनंतरमरिं विद्यादरिसेविनमेव च ॥ अरेरनंतरं मित्रमुदासीनं
 तयोः परम् ॥ १५ ॥ विजिगीपोर्नृपस्यानन्तरितं चतुर्दिशमप्यरि-
 प्रकृतिं जानीयात्तथा तत्सेविनमप्यरिमेव विद्यात् । अरेरनन्तरं
 विजिगीपोर्नृपस्यैकानन्तरं मित्रप्रकृतिं विद्यात्तयोररिमित्रयोः परं
 विजिगीपोरुदासीनं प्रकृतिं विद्यादित्यर्थः ॥ तान्सर्वानभिसंदध्यात्सा-
 मादिभिरुपक्रमैः ॥ व्यस्तैश्चैव समस्तैश्च पौरुषेण नयेन च ॥ १६ ॥
 निर्विषोऽपि यथा सर्पः फटाटोपो भयंकरः ॥ तथाडंबरवान्राजा न
 परैरभिभूयते ॥ १७ ॥ पुष्पैरपि न योद्धव्यं किं पुनर्निशितैः
 शरैः ॥ जये भवति संदेहः प्रधानपुरुषक्षयः ॥ १८ ॥ भूमिर्मित्रं हिर-
 ण्यं वा विग्रहस्य फलत्रयम् ॥ नास्त्येकमपि यद्येषां न तत्कुर्याः
 त्कथंचन ॥ १९ ॥ सामेव हि प्रयोक्तव्यमादौ कार्यं विजानता ॥
 साम्ना सिद्धानि कार्याणि विक्रियां यांति न क्वचित् ॥ २० ॥ न
 विश्वसेदमित्रस्य मित्रस्यापि न विश्वसेत् ॥ विश्वासाद्भयमुत्पन्नं
 मूलान्यपि निकृंतति ॥ २१ ॥ शपथैः संधितस्यापि न विश्वासं व्रजे-
 द्रिपोः ॥ राज्यलोभोद्यतो वृत्रः शक्रेण शपथैर्हतः ॥ २२ ॥ उपकार-
 गृहीतेन शत्रुणा शत्रुमुद्धरेत् ॥ पादलग्नं करस्थेन कंटकेनेव कंट-
 कम् ॥ २३ ॥ नोपेक्षितव्यो विद्वद्भिरामयोऽरिरवज्ञया ॥ बह्विरल्पोऽ-

पि संवृद्धः कुरुते भस्मसादनम् ॥ २४ ॥ कौर्म संकोचमास्थाय
 प्रहारानपि मर्षयेत् ॥ कालेकाले च मतिमानुत्तिष्ठेत्कृष्णसर्पवत् २५ ॥
 तावद्भयाद्विभेतव्यं यावद्भयमनागतम् ॥ आगतं तु भयं दृष्ट्वा प्रह-
 त्तव्यमभीतवत् ॥ २६ ॥ परोऽपि हितवान्बन्धुर्वधुरप्यहितः परः ॥
 अहितो देहजो व्याधिर्हितमारण्यमौषधम् ॥ २७ ॥ यच्छक्यं ग्रसितुं
 ग्रासं ग्रसितं परिणमेच्च यत् ॥ हितं च परिणामे स्यात्तदाद्यं भूति-
 मिच्छता ॥ २८ ॥ मा तात साहसं कार्पीर्विभवैर्गर्वमागतः ॥ स्वगात्रा-
 ण्यपि भाराय भवन्ति हि विपर्यये ॥ २९ ॥ मा त्वं तात बले स्थित्वा वधि-
 ष्ठा दुर्वलं जनम् ॥ न हि दुर्वलदग्धानां कुले किञ्चित्प्ररोहति ॥ ३० ॥
 यानि मिथ्याभिभूतानां पतंत्यश्रूणि रोदताम् ॥ तानि संतापकान्ग-
 न्ति सपुत्रपशुबन्धवान् ॥ ३१ ॥ ब्राह्मणेपु च ये शूराः स्त्रीषु जातिषु गोषु
 च ॥ वृन्तादिव फलं पकं धृतराद्रु पतन्ति ते ॥ ३२ ॥ देवब्रह्मस्वपु-
 ष्टानि सन्यानि पृथिवीपतेः ॥ युद्धकाले विशीर्यन्ते सकतास्सेतवी
 यथा ॥ ३३ ॥ प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निर्देवतं महत् ॥ एवं विद्वानवि-
 द्वांश्च ब्राह्मणो देवतं महत् ॥ ३४ ॥ अदेवं देवतं कुपुर्देवतं चाप्य-
 देवतम् ॥ ब्राह्मणा लोकपालांश्च सृजेयुश्चातिकोपिताः ॥ ३५ ॥ युगे युगे
 च ये धर्मास्तेषु धर्मेषु ये द्विजाः ॥ तेषां निदा न कर्तव्या युगरूपा
 हि वै द्विजाः ॥ ३६ ॥ आक्रम्य ब्राह्मणेभुक्तं पारर्क्षिणेश्च वां-
 धवैः ॥ गोभिश्च नृपशाहूल राजसूयाद्विशिष्यते ॥ ३७ ॥
 गतश्रीर्गणकान्द्वेष्टि गतायुश्च चिकित्सकान् ॥ गतश्रीश्च गता-
 युश्च ब्राह्मणान्द्वेष्टि भारत ॥ ३८ ॥ बुद्धो कलुषभूतायां निकारे प्र-
 त्युपस्थिते ॥ अनयोऽनयसंकाशो हृदयात्रापसर्पति ॥ ३९ ॥ न
 कालः सद्बभूवस्य शिरः कुन्तति कस्यचित् ॥ कालस्य बलमेता-
 द्विर्गतायैर्दशनम् ॥ ४० ॥ ज्ञानत्रापि नरो देवात्प्रकरोति निर्गर्ह-
 तम् ॥ न कर्म कस्यचिद्योके गर्हितं रोचते कृतम् ॥ ४१ ॥ मा तात

काणाः कुब्जाश्च पण्डाश्च तथा वृद्धाश्च पंगवः ॥ एते
 स्वांतःपुरे नित्यं नियोक्तव्याः क्षमाभृता ॥ ५८ ॥ सिद्धान्नमिव
 राजेंद्र सर्वसाधारणाः स्त्रियः ॥ परोक्षे च समक्षे च रक्षितव्याः
 प्रयत्नतः ॥ ५९ ॥ सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसंगेभ्यः स्त्रियो रक्ष्या हि सर्वदा ॥
 द्वयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः ॥ ६० ॥ धर्मशास्त्रार्थ-
 कुशलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ॥ समाः शत्रौ च मित्रे च नृपतेः
 स्युः सभासदः ॥ ६१ ॥ न सा सभा यत्र न संति वृद्धा न ते वृद्धा
 ये न वदंति धर्मम् ॥ नासौ धर्मो यत्र नैवास्ति सत्यं न
 तत्सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥ ६२ ॥ सभा वा न प्रवेष्टव्या
 वक्तव्यं नासमंजसम् ॥ अत्रुवन्वित्रुवन्वापि नरः कित्त्वपम-
 श्रुते ॥ ६३ ॥ तस्मात्सभ्यः सभां गत्वा रागद्वेषविवर्जितः ॥
 वचस्तथाविधं श्रयाद्यथा न नरकं व्रजेत् ॥ ६४ ॥ पिता माता
 गुरुभ्राता भार्या पुत्रः पुरोहितः ॥ नादण्डयो नाम राज्ञोऽस्ति
 स्वधर्मे यो न तिष्ठति ॥ ६५ ॥ अवध्यो ब्राह्मणो बालः स्त्री तपस्वी
 च रोगवान् ॥ क्रियन्ते व्यंगिता ह्येते ततो दोषैर्न लिप्यते ॥ ६६ ॥
 न तु हन्यान्महीपालो दूतं कस्यांचिदापदि ॥ दूतान्हत्वा तु नरक-
 माविशेत्सचिवैः सह ॥ ६७ ॥ विशोधयेन्महीपालो मंत्रशालामश-
 पतः ॥ अयुक्तो नार्हति स्थातुमस्यां मंत्ररहस्यवित् ॥ ६८ ॥
 मंत्रतंत्रार्पितप्रीतिर्देशकालोचितस्थितिः ॥ यश्च राज्ञि भवेद्रक्तः
 सोऽमात्यः पृथिवीपतेः ॥ ६९ ॥ अन्तःसारैरकुटिलैः सुस्निग्धैः
 सुपरीक्षकैः ॥ मंत्रिभिर्धार्यते राज्यं सुस्तंभैरिव मंदिरम् ॥ ७० ॥ नर-
 पतिहितकर्त्ता द्वेष्यता याति लोके जनपदहितकर्त्ता मुच्यते पार्थि-
 वेन्द्रैः ॥ इति महति विवादे वर्त्तमाने समाने नृपतिजनपदानां दुर्लभः
 कार्यकर्त्ता ॥ ७१ ॥ पट्टणो भिद्यते मंत्रश्चतुष्कर्णः स्थिरो भवेत् ॥ द्विक-
 णस्य तु मंत्रस्य ब्रह्माऽप्यंतं न गच्छति ॥ ७२ ॥ पट्टणेषु न कर्तव्यो न

चटकं ममहेति शिष्टाः ॥ अथ प्रकृतमनुसरामः ॥ हन्यादे
 न वा हन्यादिपुर्मुक्तो धनुष्मता ॥ बुद्धिर्बुद्धिमता क्षिता ही
 राज्यं सनायकम् ॥ ७४ ॥ न तद्रथैर्न नागेन्द्रैर्न ह्यैर्न च पति
 भिः ॥ कार्यं संसिद्धिमभ्येति यथा बुद्ध्या प्रसाधितम् ॥ ७५
 दुर्योधनः समर्थोऽपि दुर्मत्री प्रलयं गतः ॥ राज्यमेकं चकारोच्चैस्सुम
 त्री चंद्रगुप्तकः ॥ ७६ ॥ अशृण्वन्नापि बोद्धव्यो मंत्रिभिः पृथिर्वापतिः
 तथा स्वदोषनाशाय विदुरेणांधिकासुतः ॥ ७७ ॥ पृष्टो ब्रूते मि
 ब्रूते परिणामे सुखावहम् ॥ मंत्री चेत्प्रियवक्ता स्यात्केवलं स रि
 पुः स्मृतः ॥ ७८ ॥ सुलभाः पुरुषा राजन्सततं प्रियवादिनः ॥ अ
 प्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता सुदुर्लभः ॥ ७९ ॥ दुर्गाणि रा
 ज्ञा कार्याणि सजलाग्निद्वानि च ॥ द्रव्यमन्नं च तेष्वेव स्थापनीयं
 प्रयत्नतः ॥ ८० ॥ दुर्गं बहुविधं ज्ञेयं पर्वतस्य जनस्य च ॥ प्राकारस्य
 वनस्यापि भूमेरापि भवेत्कचित् ॥ ८१ ॥ न गजानां सहस्रेण न ल
 क्षेणैव वाजिनाम् ॥ तथा सिध्यन्ति कार्याणि यथा दुर्गप्रभावतः ॥ ८२ ॥
 विपहीनो यथा सर्पो मदहीनो यथा गजः ॥ सर्वेषां वश्यतां याति
 दुर्गहीनस्तथा नृपः ॥ ८३ ॥ शतमेको वशं धत्ते दुर्गस्थो हि धनुर्ध
 रः ॥ तस्माद्दुर्गं प्रशंसन्ति नीतिशास्त्रविदो जनाः ॥ ८४ ॥ एकः श
 तं योधयते प्राकारस्थो धनुर्धरः ॥ शतं सहस्राणि तथा सहस्रं ल
 क्षमेव च ॥ ८५ ॥ त्रिविधाः पुरुषा राजन्नुत्तमाधममध्यमाः ॥ नियो
 जयेत्तथैवैतांस्त्रिविधेष्वेव कर्मसु ॥ ८६ ॥ तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं म
 र्मज्ञं व्यवसायिनम् ॥ अर्द्धराज्यहरं भृत्यं यो न हन्यात्स हन्यते ॥ ८७ ॥
 निर्विशेषं यदा राजा समं भृत्येषु तिष्ठति ॥ तत्रोद्यमसमर्थानामु
 त्साहः परिहीयते ॥ ८८ ॥ प्रसादो निष्फलो यस्य क्रोधो यस्य नि
 रर्थकः ॥ न तं भर्तारमिच्छन्ति वृद्धं पतिमिवात्रलाः ॥ ८९ ॥ त्यजे
 त्स्वामिनमत्यग्रमत्युग्रात्कृपणं त्यजेत् ॥ कृपणादविशेषज्ञं तस्मा

रोऽपि सेव्यः स्याद्धंसाकारैः सभासदैः ॥ हंसाकारोऽपि संत्याज्यो
 गृध्राकारैः सभासदैः ॥ १०७ ॥ चक्रं सेव्यं नृपः सेव्यो न सेव्यः
 केवलो नृपः ॥ यस्य चक्रस्य माहात्म्यं मृत्पिण्डः पात्रतां गतः ॥
 ॥ १०८ ॥ गंतव्या राजसेभा द्रष्टव्या राजपूजिता लोकाः ॥ यद्य-
 पि न भवंत्यर्थस्तथाप्यनर्था विनश्यन्ति ॥ १०९ ॥ अत्यासत्रा
 विनाशाय दूरतश्चाफलप्रदाः ॥ मध्यभावेन सेव्यंते राजा वह्निगुरु
 स्त्रियः ॥ ११० ॥ आसन्नमेव नृपतिर्भजते मनुष्यं विद्याविहीनमकुली-
 नमसंगतं वा ॥ प्रायेण भूमिपतयः प्रमदा लताश्च यः पार्श्वतो भवति
 तं परिवेष्टयन्ति ॥ १११ ॥ यस्मिन्नेवाधिकं चक्षुरारोपयति पापिषः ॥
 कुलीनो वाऽकुलीनो वा स श्रियो भाजनं भवेत् ॥ ११२ ॥ प-
 वलान्यातपत्राणि वाजिनश्च मनोरमाः ॥ सदा मत्ताश्च मातंगाः
 प्रसन्ने सति भूपतो ॥ ११३ ॥ राजमातरि देव्यां च कुमारे मुख्य-
 मंत्रिणि ॥ पुरोहिते प्रतीहारे समं वर्तेत राजवत् ॥ ११४ ॥ यत्रा-
 द्वेषु युद्धयन्ते स्नान्यथंमपराङ्मुखाः ॥ विकटेरायुधेयीति ते
 स्वर्ग योगिनो यथा ॥ ११५ ॥ पदानि क्रतुभिस्तुल्यान्यादोष-
 निवर्तिनाम् ॥ राजा सुकृतमादत्ते हतानां विपलायिनाम् ॥ ११६ ॥
 तत्राहं वादिनं ह्येषं निहति परसंगतम् ॥ न हन्याद्विनिवृत्तश्च युद्धे
 प्रक्षीनतां गतम् ॥ ११७ ॥ द्विजा अपि न गच्छन्ति यां गतिं तेषां
 योगिनः ॥ स्वाम्यर्थं संत्यजन्प्राणांस्तां गतिं याति संवहाः ॥ ११८ ॥
 राजा तुष्टो हि भृत्यानां मानमात्रं प्रयच्छति ॥ तेषां संमानमात्रे-
 षु प्राणैः प्रन्युपकुर्यन्ते ॥ ११९ ॥ सागसारपरिवेता स्वामी भृत्य-
 स्य दुर्लभः ॥ अनुहृतः शुचिर्दशः प्रागेभृत्योऽपि दुर्लभः ॥ १२० ॥
 अतिवृत्तस्त्वपि नृपः पानामकां न माथयत्यथान् ॥ नृपमापि दम्प-
 नमको वदन्पुत्रैः पित्रान्पि ॥ १२१ ॥ मानपक्षान्त्रथा नायां पृथया
 दिशेः प्रवृत्तानि युक्त्या संवेन प्रमंयां यत्र दौषदात् ॥ १२२ ॥

[विषाविर्भावः]

मातृकाविलासः ।

(२०)

नृपः कामासक्तो गणयति न कार्यं न च हितं यथेष्टं स्व-
दश्वराति किल मत्तो गज इव ॥ ततो मानाध्मातः पतति
यदा शोकगहने तदामात्ये दोषान् क्षिपति न निजं वेत्यविन-
॥ १२३ ॥ गुणवदगुणवद्वा कुर्वता कार्यजातं परिणतिरवधार्या यत्न-
पांडितेन ॥ अतिरभसकृतानां कर्मणामाविपत्तेर्भवाति हृदयदा-
शल्यतुल्यो विपाकः ॥ १२४ ॥ आयाच्चतुर्थभागेन व्ययकर्म प्र-
तयेत् ॥ प्रभूततलदीपो हि चिरं भद्राणि पश्यति ॥ १२५ ॥ अ-
र्थानामर्जनं कार्यं वर्द्धनं रक्षणं तथा ॥ भक्ष्यमाणो निरायेश्च सुमे-
रुरपि हीयते ॥ १२६ ॥ पञ्चधा विभजन्वित्तमिहासुत्रं च मोदते ॥
धर्माय यज्ञसेऽर्थाय आत्मने स्वजनाय चेति ॥ १२७ ॥ कर्मणा
मनसा वाचा चक्षुषा च चतुर्विधम् ॥ प्रसादयति लोकं
यस्तं लोकोऽनुप्रसीदति ॥ १२८ ॥ संभोजनं संकथनं संप्रश्नो-
ऽथ समागमः ॥ ज्ञातिभिः सह कार्याणि न विरोधः कदाचन
॥ १२९ ॥ संहतिः श्रेयसी राजन्विगुणेष्वापि बंधुषु ॥ तुषेणापि
परित्यक्ता न प्ररोहन्ति तंडुलाः ॥ १३० ॥ मृदोः परिभवो नित्यं
वरं तीक्ष्णस्य नित्यशः ॥ उत्सृज्य तद्वयं तस्मान्मध्यां वृत्तिं समा-
श्रयेत् ॥ १३१ ॥ अबुद्धिमाश्रितानां च क्षंतव्यमपराधिनाम् ॥ न
हि सर्वत्र पांडित्यं सुलभं पुरुषे क्वचित् ॥ १३२ ॥ तेजस्विनि
क्षमोपेते नातिकर्कशाचरेत् ॥ अतिनिर्मयनादाग्निश्चंदनादापि जा-
यते ॥ १३३ ॥ किमप्यसाध्यं महतां सिद्धिमेति लवीयसा ॥
प्रदीपो भूमिगेहान्तर्ध्वातं हंति न भानुमान् ॥ १३४ ॥ अरावप्यु-
चितं कार्यमातिथ्यं गृहमागते ॥ छेत्तुमप्यागते छायां नोपसंहरते
मः ॥ १३५ ॥ हंतुमेवोपसराते मृगेंद्रः संकुचन्नपि ॥ बुद्धिमन्तः
हंते च निधाय हृदि किंचन ॥ १३६ ॥ व्रजन्ति ते मूढाधियः
गर्भं भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः ॥ प्रविश्य हि प्रंति शर-

स्तथाविधा न संवृतांगान्निशिता इवेपवः ॥ १३७ ॥ कोऽहं को
 देशकालौ समविपमगुणाः केऽरयः के सहायाः का शक्तिः कोऽ-
 भ्युपायः फलमिह च कियत्कीदृशी दैवसंपत् ॥ संपत्तौ को
 निबंधः प्रविदितवचनस्योत्तरं किं नु मे स्यादित्येवं कार्यसिद्धाव-
 वहितमनसां सम्पदो हस्तसंस्थाः ॥ १३८ ॥ धर्मः प्रागेव चित्यः
 सचिवगतमती सर्वदालोचनीये प्रच्छाद्यौ रागरोषौ मृदुकाठि-
 नरसौ योजनीयौ च काले ॥ ज्ञेयं लोकानुवृत्तं वरचरनयनेर्मण्डलं
 वीक्षणीयमात्मा यत्नेन रक्ष्यो रणशिरसि पुनः सापि नापेक्षणीयः
 ॥ १३९ ॥ ऋतौ विवाहे व्यसने रिपुक्षये यशस्करे कर्मणि मित्र-
 संग्रहे ॥ प्रियासु नारीष्वधनेषु बंधुषु धनव्ययस्तेषु न गण्यते बुधैः
 ॥ १४० ॥ स्वाम्यमात्यश्च राज्यञ्च कोशं दुर्गं बलं सुहृत् ॥ एताव-
 दुच्यते राज्यं सत्वबुद्धिव्यपाश्रयम् ॥ १४१ ॥ संधिविग्रहयानानि
 संस्थितिः संश्रयस्तथा ॥ द्वैधीभावश्च भूपानां पट्टुणाः परिकी-
 र्तिताः ॥ १४२ ॥ उत्साहस्य प्रभोर्मित्रस्यैवं शक्तित्रयं जगुः ॥
 आत्मनः सुहृदश्चैव तन्मित्रस्योदयाद्ययः ॥ १४३ ॥ सामदानभेद-
 दंडा इत्युपायचतुष्टयम् ॥ हस्त्यश्वरथपादाताः सेनांगं स्याच्चतुष्ट-
 यम् ॥ १४४ ॥ दुष्टाविनीतशत्रूणां भयकृद्बन्धुसन्निभम् ॥ शस्त्रधार-
 णमौजस्यं रक्षोविद्युद्ब्रह्मापहम् ॥ १४५ ॥ वर्षानिलरजोवर्महिमा-
 दीनां निवारणम् ॥ राज्यलक्ष्मीगृहं वर्ष्यं चक्षुष्यं छत्रधारणम्
 ॥ १४६ ॥ चामरं श्रीकरं दिव्यं राज्यशोभाकरं परम् ॥ सिंहासनं
 सुसैश्वर्यकरं लोकानुरंजनम् ॥ १४७ ॥ सुमनोवररत्नानां धारणं
 दिव्यरूपकृत् ॥ पापालक्ष्मीप्रशमनं चंदनाद्यनुलेपनम् ॥ १४८ ॥
 घ्नानं नाम मनःप्रसादजननं दुःस्वप्नविध्वंसनं शौचस्यायतनं
 चन्द्रपङ्क संवर्द्धनं तेजसाम् ॥ रूपोद्योतकरं मदप्रशमनं कामस्य
 चापनं नारीणां च मनोहरं श्रमहरं घ्नाने दशते गुणाः ॥ १४९ ॥

तांबूलं सुखरोगनाशनिपुणं संवर्द्धनं तेजसो नित्यं जाठरवाह्निवृद्धि-
 जननं दुर्गंधदोषापहम् ॥ वक्रालंकरणं प्रहर्षजननं वृद्धन्तृ-
 पाग्ने रणे कामस्यायतनं समुद्रवकरं लक्ष्म्याः सुखस्यास्प-
 दम् ॥ १५० ॥ देवतातिथिविप्राणां पूजनं पापनाशनम् ॥
 लोकद्वयेऽपि सुखकृदानधर्मयशस्करम् ॥ १५१ ॥ सुतभृत्यसुहृद्वै-
 रिस्वामिसद्गुरुदैवते ॥ एकैकोत्तरतो वृद्ध्या श्रीशब्दायत्र मूर्द्धनि
 ॥१५२॥ अनुगतुं सतां वर्त्म कृत्स्नं यदि न शक्यते ॥ स्वल्पमप्य-
 नुगतव्यं मार्गस्थो नावसीदति ॥ १५३ ॥ प्रत्यहं प्रत्यवेशेत नरश्च-
 रितमात्मनः ॥ किञ्च मे पशुभिस्तुल्यं किञ्च सत्पुरुषैरिति ॥१५४॥
 सद्भिरेव सहासीत सद्भिः कुर्वीत संगतिम् ॥ सद्भिर्विवादं मैत्रीं च ना-
 सद्भिः किञ्चिदाचरेत् ॥१५५॥ न द्विपंति न याचंते परनिंदां न कु-
 र्वते ॥ अनाहूता न गच्छंति तेनाश्मानो हि देवताः ॥ १५६ ॥ पठ-
 तो नास्ति मूर्खत्वं जपतो नास्ति पातकम् ॥ मोनिनः कलहो नास्ति
 न भयं चास्ति जाग्रतः ॥ १५७ ॥ गतेऽपि वयासि ब्राह्म्या विद्या सर्वा-
 त्मना बुधैः ॥ यद्यपि स्यान्न फलदा सुलभा साऽन्यजन्मनि ॥१५८॥
 यदीच्छसि वशीकर्तुं जगदेकेन कर्मणा ॥ परापवादसस्येभ्यो गां
 चरंतीं निवारय ॥१५९॥ वाङ्माधुर्याद्याति लोके प्रियत्वं वाक्पा-
 रुप्याद्याति लोकेऽप्रियत्वम् ॥ किं तद्रव्यं कोकिलेनोपनीतं को
 वा लोके गर्हभस्यापराधः ॥ १६० ॥ यस्य चाप्रियमन्विच्छेत्तस्य
 कुर्यात्सदा प्रियम् ॥ व्याधा मृगवधं कर्तुं गीतं गायंति सुस्वरम्
 ॥ १६१ ॥ प्रहरिव्यन्प्रियं ब्रूयात्प्रहत्यापि प्रियोत्तरम् ॥ अपि चा-
 स्य शिरश्छित्त्वा रुद्याच्छेत्तथापि च ॥ १६२ ॥ नालसाः प्राप्नु-
 वन्त्यर्थात्र शठा न च मायिनः ॥ न च लोकरवाद्गीता न च शश्व-
 त्प्रतीक्षिणः ॥ १६३ ॥ उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीर्देवं प्रमाण-
 मिति कापुरुषा वदन्ति ॥ देवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मयोगं यत्ने

कृतेऽपि न हि सिध्यति कोऽप्य दोषः ॥ १६४ ॥ उद्यमेनेव सिध्यति
 कार्याणि न मनोरथैः ॥ न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे
 चृगाः ॥ १६५ ॥ उत्थाय हृदि लीयन्ते ह्यलसानां मनोरथाः ॥ या
 लवेयव्यदग्धानां कुलस्त्रीणां कुचा इव ॥ १६६ ॥ नोदन्वानर्षिता-
 मेति न चांभोजपि प्रपूर्यन्ते ॥ आत्मा तु पात्रतां नेयः पात्रमायाति
 संपदः ॥ १६७ ॥ विद्यते न स हि कश्चिदुपायः सर्वलोकपरितोष-
 करो यः ॥ सर्वथा स्वहितमाचरणाय किं करिष्यति जनो बहुजल्पः
 ॥ १६८ ॥ काकतालीययोगेन यदनात्मवति क्षणम् ॥ करोति
 प्रणयं लक्ष्मीस्तदस्यास्त्रीत्वचापलम् ॥ १६९ ॥ यो यमर्थं प्रार्थ-
 यते नार्थं पठते च यः ॥ अपश्यं तदवाप्नोति न चेच्छान्तो निवर्तते
 ॥ १७० ॥ मित्रस्वजनपत्नूनां बुद्धेर्भयस्य चात्मनः ॥ आपन्निक-
 पसायाने नरो जानाति सारताम् ॥ १७१ ॥ दुःस्थेरपि निजरेव
 गच्छन् शोभते प्रसन्नम् ॥ नीर्णाशरेणापि वृत्तं हृष्टे काष्ण्डमर्दति
 ॥ १७२ ॥ चिन्तनीया हि विपदामादानेव प्रतिक्रिया । न कूपमननं
 दुःके प्रदोषे वद्विना गृहे ॥ १७३ ॥ वरं दास्यमन्यायप्रभा ॥ रि-
 भयविद् ॥ कुशलाभिमतो देहे पीनता न तु शोकतः ॥ १७४ ॥
 शरीरे ह्यप्रचरेण दिश्यं लभल्लिप्सया ॥ ग्री निश्यति रूपेण
 शरीरं गजमेवया ॥ १७५ ॥ अतिदानाद्दृष्टिर्दो नष्टो मानात्पु-
 षोऽनः ॥ दिनशो गतयो लील्यादिति मन्त्रं वनेयेत् ॥ १७६ ॥ शी-
 त्नेव वादवा नष्टा शस्येनेव न क्रोधाः ॥ शस्येन गतयो नष्ट-
 स्तन्वाद्दाम्बं विवर्षयेत् ॥ १७७ ॥ धनमस्तोऽह वागिभ्ये
 द्विभिरनकूपेनेवेति च ॥ मन्त्रया द्विभिरदस्तीह भिन्नाया नैव
 द्विभिर ॥ १७८ ॥ हृदयत्रयि मन्त्रोऽस्ति मित्रत्रयि भुवंगमः ॥ इत्य-
 दि हृदये हस्ति मन्त्रयत्रयि दुर्जनः ॥ १७९ ॥ मानन्ति पशतो
 यन्मन्त्रेऽस्ति मन्त्रः ॥ नमोऽस्तुते गतान्मन्त्रयामिने ॥

नाः ॥ १८० ॥ सपक्षो लभते काको वृक्षस्य विविधं फलम् ॥ प-
क्षहीनो मृगेन्द्रोऽपि भूमिसंस्थो निरीक्षते ॥ १८१ ॥ सपक्षो ल-
भते लक्ष्यं गुणमुक्तोऽपि मार्गणः ॥ न लक्ष्यं हि विपक्षश्चेद्वृण-
रापूर्यते यदि ॥ १८२ ॥ युक्तियुक्तं प्रगृह्णीयाद्वालादापि विच-
क्षणः ॥ खेराविषये वस्तु किन्न दीपः प्रकाशयेत् ॥ १८३ ॥ कोटनं
वा मधुरं वा प्रस्तुतवचनं मनोहारि ॥ वामे गर्दभनादश्चित्तप्रान्थे
प्रयाणेषु ॥ १८४ ॥ समयप्रोक्ता वाणी गुणगणराहिताऽपि शोभते
पुंसाम् ॥ रतिसमये रमणीनां भूपादानिस्तु भूषणं भवति
॥ १८५ ॥ वृथा वृष्टिं समुद्रेषु वृथा तृप्तस्य भोजनम् ॥ वृथा
दानं धनाढ्यस्य वृथा पटे विभूषणम् ॥ १८६ ॥ अजागु-
द्धमृषिश्चाद्धं प्रभाते मेघडंबरम् ॥ दुपत्योः कलहश्चैव पाणिनाम न
किञ्चन ॥ १८७ ॥ सत्तैतानि न पूर्यते पूर्यमाणान्यापि कारिणम् ॥
ब्राह्मणोऽग्निर्यमो राजा समुद्रमुदरं गृहम् ॥ १८८ ॥ पत्रं गां च
बहुक्षीरां जलपात्रमुपानहो ॥ औषधं बीजमाहारं संकीर्णान यथासु-
यात् ॥ १८९ ॥ अर्थनाशं मनस्तापं गृहे दुश्चरितानि च ॥
मानं चैवापमानञ्च मतिमात्रं प्रकाशयेत् ॥ १९० ॥ अहोपिकं
त्यजेद्देशं वृत्तिं सोपद्रवां त्यजेत् ॥ त्यजेन्मायाविने मित्रं धनं
प्राणहरं त्यजेत् ॥ १९१ ॥ सौहृदेन परित्यक्तं निस्स्नेहं सख-
वृत्त्यजेत् ॥ सौदरं भातरमपि किमुतान्यं पृथग्जनम् ॥ १९२ ॥ य-
. . . . . ॥ १९३ ॥ यत्
. . . . . ॥ १९४ ॥ न गणस्याप्रतो गच्छेत्सिद्धे कारे
समं फलम् ॥ यदि कार्याविपत्तिः स्यान्मुसगस्त्रञ्च दन्दनम् ॥ १९५ ॥

पंच यत्र न विद्यते न तत्र दिवसं वसेत् ॥ धनिकः
 श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यस्तु पंचमः ॥ १९७ ॥ अनायके न
 वस्तव्यं न वसेद्ब्रह्मनायके ॥ आत्मनः शांतिमन्विच्छन्न
 वसेद्बालनायके ॥ १९८ ॥ गुरुलाघवमर्थानां प्रारंभे कर्मणां
 फलम् ॥ यथावद्यो न जानाति स बालः प्रोच्यते बुधैः ॥ १९९ ॥
 जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्काराच्च द्विजो भवेत् ॥ वेदाभ्यासाच्च
 विप्रः स्याद्विभिः श्रोत्रिय उच्यते ॥ २०० ॥ सर्वे यत्र विनेतारः सर्वे
 पंडितमानिनः ॥ सर्वे महत्त्वमिच्छन्ति तद्वृद्धमवसीदति ॥ २०१ ॥
 नहीदृशं च सबलं त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ दया मैत्री च भूतेषु दानं
 च मधुरा च वाक् ॥ २०२ ॥ विवादो धनसंबंधो याचनं स्त्रीषु संगतिः ॥
 आदानमग्रतः स्थानं मैत्रीभंगस्य हेतवः ॥ २०३ ॥ बालसखित्व-
 मकारणहास्यं स्त्रीषु विवादमसन्नसंगम् ॥ गर्दभयानमसंस्कृतवाचं
 विनाहि पडेतां छुत्ताहेतून् ॥ २०४ ॥ दर्शितानि कलत्राणि गृहे सु-
 त्तमशंकितम् ॥ कथितानि रहस्यानि सौहृदं किमतः परम् ॥ २०५ ॥
 न मातारि न दायादे न सीदयेषु बंधुषु ॥ विथंभस्तादृशः
 पुंसां यादृशित्रे निरंतरम् ॥ २०६ ॥ शोकदुःखारातित्राणं
 प्रीतिविथंभभाननम् ॥ केन रत्नमिदं सृष्टं मित्रमित्यक्षर
 द्वयम् ॥ २०७ ॥ दुःखेन श्लिष्यते मित्रं श्लिष्टं दुःखेन भिद्यते ॥
 मित्रश्लिष्टा तु या प्रीतिः सा दुःखैकप्रदायिनी ॥ २०८ ॥
 ययोरेव ममं वित्तं ययोरेव समं कुलम् ॥ तयोर्मैत्री विनादथ न
 तु पुष्टत्रिपुष्टयोः ॥ २०९ ॥ चित्रुके यस्य सोमाणि न यशसि न
 मंडयोः ॥ तेन मैत्री न कर्त्तव्या यदि निमानुषं जगत् ॥ २१० ॥
 मरुटयोः मन्विमस्यमुदाहृतं तरुल्योर्षट्मैव न जायते ॥ यदि भ-
 येनरुटं मरुटेन वा न चिरमास्ति धनुःशरयोर्वि ॥ २११ ॥ दाने
 न शान्ति शौचे च यस्य न श्रयिर्न यज्ञः ॥ विद्यायामर्षट्मैव वा त-

स्य जन्म निरर्थकम् ॥ २१२ ॥ परोपकारशून्यस्य धिङ्मनुष्यस्य
 जीवितम् ॥ जीवन्ति पशवो येषां चर्माप्युपकरिष्यति ॥ २१३ ॥
 यर्जाव्यते क्षणमपि प्रथितैर्मनुष्यैर्विज्ञानविक्रमयशोभिरभग्नमानम् ॥
 तन्नामजीवनफलं प्रवदन्ति संतः काकोऽपि जीवाति चिरं बलि-
 मेव भुङ्क्ते ॥ २१४ ॥ अधिकारपदं प्राप्य नोपकारं करोति यः ॥
 अकारस्तत्र लुप्येत कस्य द्वित्वं प्रजायते ॥ २१५ ॥ किं तेन
 जातु जातेन मातुर्योवनहारिणा ॥ आरोहति न यः स्वस्य वंशस्या-
 ग्रं ध्वजो यथा ॥ २१६ ॥ अजातमृतमूढेभ्यो मृतोऽजातः सुतो
 वरम् ॥ यतस्तौ स्वल्पदुःखाय यावज्जीवं जडो दहेत् ॥ २१७ ॥
 न पुत्रः पितरं द्वेष्टि स्वभावात्स्वस्य रेतसः ॥ ब्राह्मणानां हि विद्वे-
 षी जायतेऽन्यस्य रेतसः ॥ २१८ ॥ यस्सुतः पितरं द्वेष्टि तं वि-
 द्यादन्यरेतसः ॥ यस्तु नारायणं द्वेष्टि तं विद्यादन्यरेतसः ॥ २१९ ॥
 किं कुलेन विशालेन शीलमेवात्र कारणम् ॥ कृमयः किं न जायन्ते
 कुसुमेषु सुगंधिषु ॥ २२० ॥ न पुत्रत्वेन पूज्यन्ते गुणैरासाद्यते प-
 दम् ॥ खेर्व्यापारमादत्ते प्रदीपो न पुनः शशी ॥ २२१ ॥ अधमा
 मातुलेः ख्याताः श्वशुराच्चाधमाधमाः ॥ उत्तमा आत्मना
 ख्याताः पित्रा ख्यातास्तु मध्यमाः ॥ २२२ ॥ ज्येष्ठो भ्राता पितृ-
 समो मृते पितरि सर्वदा ॥ सर्वेषां वृत्तिदाता स्यात्स ह्येतान्परि-
 पालयेत् ॥ २२३ ॥ कनिष्ठास्तं नमस्येरन्सर्वे छंदानुवर्तिनः ॥ तमे-
 व पुत्रा जीव्येरन्यथैव पितरं तथा ॥ २२४ ॥ विभागे च समाना-
 स्ते पितुर्द्रव्यस्य केवलम् ॥ लघोः पूर्वतरो यस्तु गुरुः स हि निग-
 द्यते ॥ २२५ ॥ ऋणशेषश्चाग्निशेषः शत्रुशेषस्तथैव च ॥ पुनः
 पुनः प्रवर्धत तस्माच्छेषं न रक्षयेत् ॥ २२६ ॥ कुभोज्येन दिनं नष्टं
 कुकलेण शर्वरी ॥ कुपुत्रेण कुलं नष्टं तत्रष्टं यत्रर्दायते ॥ २२७ ॥
 चतुरः सृजताः पूर्वमुपायास्तेन वेधसा ॥ न सृष्टः पंचमः कोऽपि गृह्य-

ते येन योपितः ॥२२८॥ स्त्रियस्तु यः कामयते सन्निकर्षं च गच्छ-
 ति ॥ ईपत्प्रकुरुते सेवां तं तमिच्छन्ति योपितः ॥ २२९ ॥ यदैव
 भर्ता जानीयान्मंत्रमूलपरां स्त्रियम् ॥ उद्विजेत तदैवास्याः सर्पाद्वि-
 श्मगतादिव ॥ २३० ॥ जल्पन्ति सार्द्धमन्येन पश्यन्त्यन्यं सविभ्रम-
 म् ॥ हृदये चिंतयन्त्यन्यं न स्त्रीणामेकतो रतिः ॥ २३१ ॥ नाग्नि-
 स्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ॥ नांतकः सर्वभूतानां न
 पुंसां वामलोचना ॥ २३२ ॥ स्थानं नास्ति क्षणं नास्ति नास्ति
 प्रार्थयिता नरः ॥ तेन नारद नारीणां सतीत्वमुपजायते ॥ २३३ ॥
 सुवेषं पुरुषं दृष्ट्वा भ्रातरं यदि वा सुतम् ॥ योनिः क्लिद्यति नारीणां
 सत्यं सत्यं हि नारद ॥२३४॥ सा भार्या या प्रियं ब्रूते स पुत्रो यत्र
 निवृत्तिः ॥ तन्मित्रं यत्र विश्वासः स देशो यत्र जीविका ॥ २३५ ॥
 लक्ष्म्या परिपूर्णोऽहं न भयं ते मोहनिद्रैषा ॥ परिपूर्णस्यैवेदोर्भवति
 भयं सिद्धिकासूनोः ॥२३६॥ अतिपरिचयादवज्ञा संततगमनादनाद-
 रो भवति ॥ लोकः प्रयागवासी कूपे स्नानं समाचरति ॥ मलय-
 भिच्छपुरंध्रिश्चंदनतरुमिधनं कुरुते ॥ २३७ ॥ इति वा ॥ सन्निकर्षो
 मनुष्याणामनादरणकारणम् ॥ गांगं हित्वा यथान्याभस्तत्रत्यो
 याति शुद्धये ॥ २३८ ॥ व्रजत्यधः प्रयात्युच्चैर्नरः स्वैरेव चेष्टितः ॥
 अधः कूपस्य खनक ऊर्ध्वं प्रासादकारकः ॥ २३९ ॥ ब्राह्मे मुहूर्ते
 पुरुषस्त्यजेन्निद्रामतंद्रितः ॥ नरं प्रातः प्रबुद्धं हि श्रयाति श्रीगुणाश्रया
 ॥२४०॥ नोत्तरस्यां प्रतीच्यां च कुर्वीत शयने शिरः ॥ शय्याविषयया
 द्रुर्भो दितेः शक्रेण दारितः ॥ २४१ ॥ न कुर्यात्परदारैच्छां विश्वासं
 स्त्रीषु वनयेत् ॥ हृतो दशास्यः सीतार्थे दतः पत्न्या विदूरथः ॥२४२॥
 न मद्यन्यमनशीवः कुर्याद्भ्रातादिविष्टवम् ॥ वृष्णयो द्वि ययुः शीघ्रा-
 स्तृणप्रहरणैः क्षयम् ॥ २४३ ॥ दानं न त्वाश्रिते दद्यात् पश्चात्ताप-
 वान्भवेत् ॥ वडिनात्मापितो वंधे दानशेषस्य शुद्धये ॥ २४४ ॥

नदीनां च नखीनांच शृंगिणां शस्त्रपाणिनाम् ॥ विश्वासो नैव कर्त-
 व्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥ २६२ ॥ न कुर्यादभिचारेच्छां वश्या-
 दिकुहकक्रियाम् ॥ लक्ष्मणेनेंद्रजित्कृत्याभिचारसमये हतः
 ॥ २६३ ॥ व्याकुलेऽपि महोत्पातेः स्मरोद्विष्णुं सदा हृदि ॥ शरत-
 ल्पगतो भीष्मः सस्मार गरुडध्वजम् ॥ २६४ ॥ संदेहो वेष्णवे मा-
 गे न कार्याऽन्येः कुदर्शनेः ॥ रामप्रभावमद्यापि पाथोधो पश्य से-
 तुताम् ॥ २६५ ॥ अध्वा जरा मनुष्याणामनध्वा वाजिनां जरा ॥
 असंभोगो जरा स्त्रीणां मालिन्यं वसनज्वरा ॥ २६६ ॥ अविधेयो
 भृत्यजनः शठानि चित्राण्यदायकः स्वामी ॥ अविनयवती च भार्या
 मस्तकशूलानि चत्वारि ॥ २६७ ॥ दौर्मैत्र्यात्रृपतिर्विनश्य-
 ति यतिः संगतसुतो लालनाद्विप्रोऽनध्ययनात्कुलं कुतनया-
 च्छीलं खलोपासनात् ॥ मैत्री चाप्रणयात्समृद्धिरनयात्स्नेहः प्रवा-
 साश्रयाद्धीर्धर्माद्यनवेक्षणादापि कृपिस्त्यागात्प्रमादाद्धनम् ॥ २६८ ॥
 कोऽर्थान्प्राप्य न गर्वितो विपयिणः कस्यापदोऽस्तंगताः स्त्रीभिः
 कस्य न खंडितं भुवि मनः को नाम राज्ञां प्रियः ॥ कः कालस्य
 न गोचरांतरगतः कोर्थी गतो गौरवं को वा दुर्जनवागुरानिपतितः
 क्षेमेण जातः पुमान् ॥ २६९ ॥ कृषि धैर्यं मद्यपे तत्त्वचिंता सर्पे
 क्षांतिः स्त्रीषु कामोपशांतिः ॥ काके शौचं द्यूतकारे च सत्यं राजा
 मित्रं केन दृष्टं श्रुतं वा ॥ २७० ॥ मांसं मृगाणां दशनं गजानां
 मृगद्विपां चर्म फलं द्रुमाणाम् ॥ स्त्रीणां हि रूपञ्च नृणां हिरण्यमेते
 गुणा वैरिकरा भवन्ति ॥ २७१ ॥ स्तब्धस्य नश्याति यशो वि-
 पमस्य मैत्री नष्टक्रियस्य कुलमर्थपरस्य धर्मः ॥ विद्यावलं व्यस-
 निनः कृपणस्य सौख्यं राज्यं प्रमत्तसचिवस्य नराधिपस्य ॥ २७२ ॥
 शाठ्येन मित्रं कपटेन धर्मः परोपतापेन समृद्धिभावम् ॥ सुखे सु-
 विद्यां पुरुषेण नारीं वाञ्छन्ति ये व्यक्तमपंडितास्ते ॥ २७३ ॥ धातु

पाते च वित्ताशा मोक्षाशा कौलिके मते ॥ जामातरि च पुत्राशा
 त्रयमेतन्निरर्थकम् ॥ २७४ ॥ राजा घृणी ब्राह्मणः सर्वभक्षी स्त्री
 चावद्या दुष्टबुद्धिः सहायः ॥ प्रेप्यः प्रतीपोऽधिकृतः प्रमादी त्या-
 ज्या इमे यश्च कृतं न वेत्ति ॥ २७५ ॥ वैद्यं पानरतं नरं कुपठितं
 स्वाभ्यायहीनं द्विजं युद्धे कापुरुषं हयं गतरयं मूर्खं परिव्राजकम् ॥
 राग्यं बालनृपं च मंत्ररहितं मित्रं छलान्वेपि यद्भार्या यौवनगवितां
 पररतां मुञ्चति ये पंडिताः ॥ २७६ ॥ वृक्षं क्षीणफलं त्यजति
 विहगाः शुष्कं सरः सारसा निर्द्रव्यं पुरुषं त्यजति गणिका भ्रष्टं
 नृपं मंत्रिणः ॥ पुष्पं पर्युषितं त्यजति मधुपा दग्धं वनांतं मृगाः
 सर्वः कार्यवशाज्जनोऽभिरमते कः कस्य वा बल्लभः ॥ २७७ ॥
 त्यजति भयमकृतपापं मित्रं च शठः प्रमादिनं विद्या ॥ ह्रीः कामि-
 नमलसं श्रीः क्रूरं स्त्री दुर्जनं लोकः ॥ २७८ ॥ द्वाविमो पुरुषो
 लोके सुखिनो न कदाचन ॥ यश्चाधनः कामयते यश्च कुप्यत्यनो-
 श्वरः ॥ २७९ ॥ द्वाविमो पुरुषो लोके स्वर्गस्योपरि तिष्ठतः ॥
 प्रभुश्च क्षमया युक्तो दरिद्रश्च प्रतापवान् ॥ २८० ॥ द्वाविमो पु-
 रुषो लोके न भूतो न भविष्यतः ॥ प्रार्थितो यश्च कुरुते यश्च
 नार्थयते नरम् ॥ २८१ ॥ द्वाविमो पुरुषो लोके शिरःशूलकरौ
 परो ॥ गृहस्थो यो निरारंभो यतिश्च सपरिग्रहः ॥ २८२ ॥ द्वाविमा-
 वंभसि क्षेप्यौ गाढं बद्धा गले शिलाम् ॥ धनिनं चाप्रदातारं दरिद्रं
 चातपास्विनः . . . . . सत्काल-
 कूटेन किं दातारः पापं कुरुषुतात्पानरत्तं यथापमानं तृणैः ॥
 किं कर्पूरशलाकया यदि दृशोः पंधानमेति प्रियः संसारे-
 ऽपि सर्तीद्रजालमपरं यद्यस्ति तेनापि किम् ॥ २८४ ॥ लोभ-
 श्चेदगुणेन किं पिशुनता यद्यस्ति किम्पातकैः सत्यं चेत्तपसाऽपि
 किं शुचिमनो यद्यस्ति तीर्थेन किम् ॥ सौजन्यं यदि किं गुणैः

स्वमहिमा यद्यस्ति किं मंडनैः सद्विद्या यदि किं धनैरपयज्ञो यद्य-
 स्ति किं मृत्युना ॥ २८५ ॥ मित्रं स्वच्छतया रिपुं नयवल्लैर्बुधं
 धनैरीश्वरं कार्येण द्विजमादरेण युवतीं प्रेम्णाऽतितीव्रं स्तवेः ॥
 वंधुं क्षांततया गुरुं प्रणतिभिर्मूर्खं कथाभिर्बुधं विद्याभी रसिकं रसेन
 सकलं शौलेन कुर्याद्दशम् ॥ २८६ ॥ वाजी चारुगतिः शशांकध-
 वलं छत्रं प्रियाः पृष्ठतः प्रोत्तुंगस्तनमंडला विजयिनो भृत्याः पुरः
 पंचपाः ॥ तांबूलं प्रचुरं सखा स चतुरः संपद्यते चेत्पथि प्राहुस्त-
 त्कटकप्रयाणमितरत्प्राणप्रयाणं बुधाः ॥ २८७ ॥ जवो हि सप्तेः
 परमं विभूषणं त्रपांऽगनायाः कृशता तपास्विनः ॥ द्विजस्य विद्या नृ-
 पतेरपि क्षमा पराक्रमः शस्त्रबलोपजीविनाम् ॥ २८८ ॥ वासः शुभ्र-
 मृतुर्वसंतसमयः पुष्पं शरन्मालती धानुष्कः कुसुमाशुधः परिमलः
 कास्तूरिकोऽर्ध्रं धनुः ॥ वाणी तर्करसोज्ज्वला प्रियतमा श्यामा
 वयो नूतनं मार्गः शांभव एव पञ्चमलया गीतिः कविर्विद्वान्
 ॥ २८९ ॥ शत्रुर्दहति संयोगे वियोगे मित्रमप्यहो ॥ उभयोर्दुःखदायित्वं
 को भेदः शत्रुमित्रयोरित्यलम् ॥ एवमथशास्त्रं गजशास्त्रं शिल्पि-
 शास्त्रं मृषकरणशास्त्रं चतुःपाष्टिकलाशास्त्रं चेतिनानाशास्त्रं शौलिहा-
 द्वादि नानामुनिभिः प्रणीतं तस्य च सर्वस्य लौकिकतत्प्रयोजन-
 भेदो द्रष्टव्यः ॥ एवमष्टादश विद्यास्त्रयांशब्देनोक्तास्तथा सांख्यशा-
 स्त्रं भगवता कपिलेन प्रणीतम् ॥ अथ त्रिविधदुःखात्यंतनिवृत्तिर-

.....

ध्याये विरक्तानां पिंगलाकुररादीनामाख्यायिका । पंचमे परपक्ष-
 निजंयः।पञ्च सर्वायंसंज्ञेपः। प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानं सांख्यशास्त्रप्रयो-
 जनम् । तथा योगशास्त्रं भगवता पतंजलिना प्रपंचितमथ योगानु-
 शासनमित्यादिपादचतुष्टयात्मकम् ॥ तत्र प्रथमे पादे चित्तवृत्ति-

निरोधात्मकः समाधिरभ्यासवेराग्यरूपञ्च तत्साधनं निरूपितम्। द्वि-
 तीयेपादे विक्षिप्तचित्तस्य समाधिसिद्धयर्थं यमनियम।सनप्राणायाम-
 मप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टांगानि निरूपितानि। तृतीयपादे
 योगविभूतयश्चतुर्थपादे कैवल्यमिति॥विजातीयप्रत्ययस्यैव निरोध-
 द्वारेण निदिध्यासनसिद्धिः प्रयोजनम् । तथा पाशुपतं शास्त्रं भगवता
 पशुपतिना पशुपाशविमोक्षणायाथातः पाशुपतं योगविधिं व्याख्या-
 स्यामइत्यादिपंचाध्यायैर्विवेचितम्॥तत्राध्यायपंचकेनापि कार्यरूपो
 जीवः पशुः कारणं पशुपतिरोश्वरो योगः पशुपतौ चित्तसमाधानं वि-
 धिर्भस्मना त्रिपवणस्नानादिनिरूपितो दुःखांतसंज्ञको मोक्षश्च प्रयो-
 जनम् ॥ एत एव कार्यकारणयोगविधिदुःखांता इत्याख्यायन्ते ॥
 एवं वैष्णवं नारदादिभिः कृतं पंचरात्रम् ॥ तत्र वासुदेवसं-
 कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाश्चत्वारः पदार्था निरूपिताः ॥ भगवान्वा-
 सुदेवः परमेश्वरः सर्वकारणं तस्मादुत्पद्यते संकर्षणाख्यो
 जीवस्तस्मान्मनःप्रद्युम्नस्तस्मादनिरुद्धोऽहंकारः सर्वे चैते
 भगवतो वासुदेवस्यांशभूतास्तदभिन्ना एवेति भगवतो वासुदेवस्य
 मनोवाक्यायवृत्तिभिरभिध्यानं कृत्वा कृतकृत्यो भवतीति निरूपि-
 तम् ॥ एवं वैष्णवं मंत्रशास्त्रमखिलमपि पञ्चरात्रांतर्गतमेव ॥ वामा-
 गमन्तु शास्त्रवाह्यमेव ॥ तदेवं दर्शितः प्रस्थानभेदः सर्वेषां संक्षेपेण
 त्रिविध एव प्रस्थानभेदस्तत्रारंभवाद एकः परिणामवादो द्वितीयः
 विवर्त्तवादस्तृतीयः पार्थिवाप्यतैजसवायवीयाश्चतुर्विधाः परमा-
 णवो व्यणुकादिक्रमेण ब्रह्मांडपर्यंतं जगदारभन्तेऽसदेव कार्य कारण-
 व्यापारादुत्पद्यते इति तात्त्विकाणां प्रथमः । मीमांसकानां च सत्वर-
 जस्तमोगुणात्मकं प्रधानमेव महदादिक्रमेण जगदाकारेण परिणमते।
 पूर्वमपि सूक्ष्मरूपेण सदेव कार्य कारणव्यापारेणाभिव्यज्यते इति
 द्वितीयः पक्षः । सांख्ययोगपाशुपतानां ब्रह्मणः परिणामो जगदिति

वैष्णवाः । स्वप्रकाशपरमानंदाद्वितीयं ब्रह्म स्वमायावशान्मिथ्यैव
जगदाकारेण कल्पते इति तृतीयपक्षो ब्रह्मवादिनां सर्वेषां प्रस्थान-
कर्तृणां च । विवर्तवादेच पर्यवसानेनाद्वितीये परमेश्वर एव वेदान्तप्र-
तिपाद्ये तात्पर्यं न हि ते मुनयो भ्रान्ताः सर्वज्ञत्वात्तेषां किन्तु
वहिर्विषय एव प्रवणानामापाततः परमपुरुषार्थे प्रवेशो न संभव-
तीति नास्तिक्यनिवारणाय तैः प्रस्थानभेदा दर्शितास्तत्र तेषां
तात्पर्यमबुद्धा वेदविरुद्धेऽप्यर्थे तेषां तात्पर्यमुत्प्रेक्षमाणास्तत्तन्मत-
मेवोपादेयत्वेन गृह्णन्तो जना ऋजुकुटिलपथजुषो भवन्तीति न
सर्वेषामृजुमार्गं एव प्रवेशो न वा पर्यवसानेऽपि परमेश्वरप्राप्तिरंतः-
करणशुद्धिवशेन पश्चादृजुमार्गाश्रयणादेव तत्प्राप्तिः । ऋजुमार्गस्तु
भागवतधर्माश्रयणमेव सध्रीचीनो ह्ययं पंथा इति श्रीशुकोक्तेः । एष
एव हि लोकानां शिवः पंथाः सनातनः ॥ यं पूर्वं चानुसंतस्थुर्यत्र
देवो जनार्दन इति भागवतोक्तेश्च ॥ यानास्थाय नरो राजन्न स्वलेत्रे
पतेदिहेति योगेश्वरोक्तेश्च ॥ तथा च सर्वेषां मार्गाणां साक्षात्परंपरया वा
परमात्मैव यथा ऋजुकुटिलपथजुषां सरितां समुद्र एव गम्य इति ।
यथा ऋजुपथजुषां गंगानर्मदादीनां साक्षादेव समुद्रो गम्यः कुटिलप-
थजुषां यमुनासरय्यादीनां गंगाद्वारा समुद्र एव गम्य इति । एवं
वेदांतवाक्यश्रवणादिनिष्ठानां साक्षात्त्वं गम्योऽन्येषां तु सांख्यानुया-
यिनां तार्किकाणां चतुर्विंशतितत्त्वद्रव्यादिसप्तपदार्थविविक्तात्मज्ञा-
नेन मांसाधर्मशास्त्रेतिहासपुराणानुयायिनां तत्तच्छास्त्रोदितक-
र्मानुयायिनामन्तःकरणशुद्धिद्वारा कामशास्त्रानुयायिनां तु विष-
यानुभवविरक्तानां वैराग्यद्वाराऽऽधुर्वेदस्य तु तपोयज्ञाद्यनादिप्या-
रोग्यस्यैव योग्यत्वेन तत्संपादनद्वारा धनुर्वेदस्य निवधमंतात्स-
वियोगामंतःकरणशुद्धिद्वारा शिल्पनीत्यादिविद्यानुयायिनामापि
यथाऋधंचिदंतःशुद्धिद्वारैव शाक्तसौरगाणपतादीनां तु तेषां मामे-

प्रोक्तं गुरुणां किञ्चिदेव हि । वंशीधरेण विदुषा खड्गपत्तनवासिना
 गौडकौशिकगोत्रेण शास्त्रतत्त्वविदां मुदे । यद्यत्र स्वलितं किञ्चि
 द्वीमांथाद्वा प्रमादतः । मय्यल्पज्ञे कृपां कृत्वा विद्वांसः पूरयन्
 तत ॥ किं च ॥ मातृकापाठनादौ हि पाठयन्ति क्वचिद्बुधाः । अनेन
 सिद्धमित्येतत्तदर्थस्त्वेष ईर्यते ॥ ओंकोर्यः । ब्रह्मणे सगुणनिर्गुण
 मूर्त्तये नमो नतिरस्तु । अत्र इतिपदमध्याहृत्य सिद्धपदेन योज्यम् ।
 इह नम इत्युपलक्षणमर्चनादेरापि । अत्रायं भावः । यदिह लोके
 सगुणपदवाच्या ये भगवतो गुणावतारलीलावतारादयस्तथा निर्गु
 णपदवाच्यं यत्सच्चिदानंदाद्वितीयं ब्रह्म तेषां तस्य च यथासंभवं
 नत्यादयो विचारश्च नृभिः क्रियन्ते चैतदेव सिद्धं सर्वशास्त्रपरिशी-
 लनेनैतदेव सिद्धांतत्वेन निश्चितमिति । तदुक्तम् । वेदे रामायणे
 चैव पुराणोपपुराणयोः । भारते धर्मशास्त्रे च पांचरात्रादिषु
 क्रमात् ॥ वर्ण्यते सर्वशास्त्रज्ञैर्धर्म्यो नारायणः सदेति ॥ तथा ।
 यत्कीर्त्तनं यत्स्मरणं यदीक्षणं यद्बन्दनं यच्छ्रवणं यदर्हणम् । लोक-
 स्य सद्यो विधुनोति किल्बिषं तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नमः ॥
 इति श्रीमुनीन्द्रोक्तेः । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीति श्रुत्याऽपि सर्व
 वेदसिद्धांतत्वेनैतदेव निर्णीतं स्वयं भगवताऽपि वेदैश्च सर्वैरहमेव
 वेद्य इति वर्णितम् । तथा पृथुचरित्रेऽपि । शास्त्रेष्वियानेव सुनि-
 श्चितो नृणां क्षेमस्य सध्यद् विमृशेषु हेतुः । असंगमात्मव्यतिरिक्त
 आत्मनि दृढा रतिर्ब्रह्मणि निर्गुणे च या ॥ इति सर्वं त्यक्त्वा ब्रह्मण्येव
 रतिः कार्येति विहितम् । श्रीकपिलदेवेनाप्युक्तम् । एतावानेव लो-
 केऽस्मिन्पुंसां निःश्रेयसोदयः । तत्रैव भक्तियोगेन मनो मय्यर्पितं
 स्थिरमिति । भक्त्यंगेष्वपि प्रणतरेवैहिकामुष्मिकफलदत्त्वेन मुख्य-
 त्वम् । तदुक्तं भारते । एकोऽपि कृष्णस्य कृतः प्रणामो दशाश्वमे-
 धावभृथेन तुल्यः ॥ दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी न
 पुनर्भवायेति । किञ्च । ओमिति ब्रह्मण्यर्थेऽव्ययं तत्त्वाच्च चतुर्थ्या

[ग्रन्थोपसंहारः]

मातृकाविलासः ।

(२)

लुक् चतुर्थी तु 'नमआदियोगे' इति । 'कर्तृकर्मक्रियादीनां स्थानं न लभ्यते । अध्याहारं तदा कुर्यान्मुख्यार्थप्रातिपत्तये इत्यनुशासनादित्यलं प्रपञ्चेन ॥ इति श्रीकौशिकगोत्रगौडवधरसंगृहीतो मातृकाविलासाख्यो निबन्धः समाप्तिं पफाण श्रीकृष्णकृपया ॥ श्रीमातृकाविलासाख्या वाक्पुष्पस्रक्समर्पिता । कृष्णकण्ठे स गृह्णातु श्रीवंशीधरशर्मणा ॥ गोश्रुतिनन्दचन्द्राब्दे शुचिकृष्णे ज्ञवासरे । समाप्तः सुनिबन्धोऽयं पञ्चम्यां गुर्वनुग्रहात् ॥ श्रीः ।

अथ ग्रन्थान्ते स्मरणपथमागतां स्वकृते तावदत्रैव निवेदयामः ।
मूलश्लोकम् ।

हारबंधोपम्

पर
र
सा

र
र

र
र

रा	ता	डा
र	र	र

र
र

र
र

रा	सा	भ्येः
र	र	र

र
र

र
र

र	यो	नं
र	र	र

र
र

शा	र	डा
र	र	र

र
र

र
र

षा	रा	र
र	र	र

र
र

र
र

य	ष	ख
र	र	र

र
र

र
र

ज	री	क
र	र	र

र
र

र
र

पद्मानृतैः परनृतं हरिराततारी रम्यैः परो रस-
पतिर्नाहिरिति यो हि॥निद्रावशानिरवतं रसवी-
सरासं यः संशयंयवशशंकरणेशरीरम् ॥ १ ॥
टीका-एकस्मिन्नवसरे श्रीनारद इन्द्रसदासि
स्थितं काममिदमाह हे र काम 'रश्चकामे नले
वज्र' इति कोशात् । यो हरिः श्रीकृष्णः
पद्मायाः श्रीराधाया नृतैर्नर्तनैः समं तुल्यं
परेपां गोपीजनानां नृतम् अंति कोर्थः न आतत
अमंस्त । इहांति निपेधेऽव्ययम् । तनुधातुश्च
ज्ञानैर्ये बोध्यः।'धातवश्चोपसर्गाश्च निपाताश्चेति
ते त्रयः । अनेकार्थाः स्मृताः सर्वे पाठास्तेपां
निदर्शनाम्॥'इत्युक्तेः'बैकुण्ठे या रमा सैव राधा
वृंदावने स्मृता' इत्यादिपुराणात् श्रीराधा-
पद्मयोरभेद एव । लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा'
इत्यमरः। यादृशं नर्तनं श्रीकृष्णस्य राधायाः
प्रियं नान्यासां तादृशं प्रियमिति भावः ॥

किंभूतेः पद्मानृते रम्यैर्मनोहरैः । किंविशिष्टो हरिः नहिः नह्यं
 बध्यंते वाक्यतन्त्या सर्वे येन स नहिः । णह बंधने कर्मणि किरौण
 दिकः । 'तस्य वाक्तंती' इत्यादिश्रुतेः । पुनः परः पिपात्तं पालय
 ति लोकान्कामैः पूरयति वेति परः । पृ पालनपूरणयोरतोऽत्र । पुन
 रसस्य शृंगारादेः पतिर्नाथः पुनः आसमंतादियतीत्यारिः सर्वगतः
 ऋ गतावतो धातोरिरोणादिकः । च पुनः यो रसस्य शृंगारस्य
 वासो यास्मिस्तं रासं रासमंडलमातत व्यस्तारीत् । अत्र चेति शेषः
 तनुधातुविस्तार एव । किंभूतं परनृतं निद्रावशेन आ इंपत् निरवस
 सदोपमाप्रियमित्यर्थः । यश्च हरिः यवान् शीलंते धारयंतीति यवशा
 मुनयस्तदर्थं शरीरमातत धृतवान् । अत्र तनुधारणे ज्ञेयः । सप्तमी तु
 निमित्तोपपदाच्छीलेडेः प्रत्ययः । मुनीनां कल्याणार्थमेव श्रीकृ-
 प्णरूपं धृतवानिति भावः । किंभूतं शरीरं सम्यक् शेरते प्रलये सर्वं
 लोकं यास्मिस्तत् संशयम् । शेतैर्य ॥ 'यास्मिश्च प्रलयं याति'
 इति स्मृतेः ॥ १ ॥

अस्य ग्रन्थस्य संपाठात्सर्वेशास्त्रस्य निश्चितम् ॥

अनायामिन जायेत ततो ज्ञेयः प्रयत्नतः ॥ १ ॥

अस्य ज्ञानं विना कथं वाच्यो विज्ञोयमिति ।

मातृकायां परिज्ञानात् मानं लभतेतराम् ॥

इति विज्ञाय कृतवानिमं वंशीधरः कृती ॥ २ ॥

नाभिकंजाभिधपुरे गोकुलन्दानिदान्तके ॥

गन्धे वत्रन्नेन्द्रस्य प्रीतये गोपिकापतेः ॥ ३ ॥

सप्तमोऽङ्कः भा. इ. हरिः शेषः ।

इति श्रीमद्विष्णुसहस्रनाम-
 चरितम् ॥

सप्तमोऽङ्कः भा. इ. हरिः शेषः ।

~ श्रीमद्विष्णुसहस्रनाम- (२२१)

जाहिरात ।

श्रीमहाभारत सटीक मोटे अक्षरका ।

महापिं श्रीवेदव्यास प्रणांत और पंचमवेद संज्ञा होनेसे विशेष प्रशंसा करना निरर्थक है ये वही पुस्तक गणपतकृष्णाजीके छापेकी है जो पूर्वकालमें ८० । ६० रुपयेको मिलताथा उसीको हमने सब लेकर ४० रुपयेमें देते हैं. टपाल महसूल ५ रु० अलग है; परंतु अब थोड़ी पुस्तकें रह गई हैं, महाभारतके प्रेमीलोगोंको शीघ्र लेना चाहिये कुछ कालके पीछे मूल्य अधिक होजायगा. ऐसा ग्रंथ उत्तम छपनेकी आशा कमती है—लीजिये. ८० खर्चा सहित मूल्य पैंतालीस ही ४५ रुपये हैं.

मिताक्षरा(धर्मशास्त्र)पद योजना तात्पर्यार्थ भाषाटीका ।

इस असारसंसारमें मर्यादा स्थितीके हेतु अनेक प्राचीन आचार्योंका मत लेकर “आचार” “व्यवहार” प्रायश्चित्त” नामक तीनभागोंमें महापिं याज्ञवल्क्यजीने भारतवर्षके चतुर्वर्णोंके नीतिपूर्वक स्वधर्ममें तत्पर रहनेके हेतु रचनाकी. आचाराध्यायमें गर्भाधानसे लेकर मरण पर्यन्तके समस्त संस्कार, सबजातियोंकी उत्पत्ति, ब्राह्मणादि चतुर्वर्णोंके धर्माचरण, आठ प्रकारके विवाहोंके लक्षण, भक्ष्याभक्ष्य पदार्थोंका विवेक, दानलेनेदेनेकी विधि, श्राद्ध तथा नवग्रहोंकी शान्ति, राजाओंके धर्माचरण वर्णित हैं ।

शुकसागर अर्थात् श्रीमद्भागवत भाषा ।

इसमें शंका समाधान और अनेकानेक दृष्टांत इतिहास तथा उत्तमोत्तम दोहा चौपाई भजन कवित्त मिश्रित सुंदर पार्थिक प्राकृत भाषामें बड़े २ अक्षरोंमें छपी है. आजपर्यंत ऐसी उत्तम पुस्तक अन्यत्र कहीं नहीं छपी. कीमत डाक महसूल सहित १२ रु. १० जा० है. प्रतीकके डिये छोटांकभी बाटेगये हैं ॥

जाहिरात।

ताजि रुनील कुंठी भाषापीठा।

एक संज्ञक प्रमाण्य होने लिये एष्येत एत एते...
कोय एत...
एत...
कोय...
एत...
कोय...
एत...
कोय...
एत...
कोय...
एत...

श्रीः ।

व्याकरणग्रंथोंकी सूचना ।

व्याकरणमहाभाष्यम् केच्यटकृतभाष्यप्रदीपसहित और वाल-
शास्त्रिकृतटिप्पणीसमेत किंमत १२ रुपये. कारकसमासनादित-
दिक् क्रियाकलापः आख्यातचन्द्रिकाधातुरूपभेदः श्लोकयोजनिको-
पायः की० ६ आना समासकुवल्याकर नियमोंके साथ उदाहरण
की० ४ आना सारस्वतसर्वाक प्रसादटीका की० १२ आना
सारस्वतमूल पूर्वार्द्धजिल्द टाईपका की० ८ आना सारस्वत तीनों-
वृत्ति की० १२ आना सारस्वतचंद्रकीर्तिटीकासह परपोत्तन कि०
११ रु० कारकवादायशब्दबोध व्याकरणन्याय कि० २ आना.
सिद्धांतकौमुदी अष्टाध्यायी, गणपा० धातुपा० लिगानुशासन
ना० और सूत्रसूचीस० अक्षर मोठा की० ४ रु० सिद्धांतकौमुदी
नातिउत्तम और वार्ताक टेपमें छप रही है की० २ रु० अष्टाध्या-
यी, गणपाठ, धातुपाठ, लिगानुशासन की० १ रु० उपसिद्धांत
कौमुदी टिप्पण सहित जिल्द मोठे अक्षर की० १२ आ० उप-
सिद्धांतकौमुदी टिप्पणस० ग्लेज छोटा कि० ४ आ०

पुस्तक मिलनेका ठिकाना—

खेमराज श्रीकृष्णदास.

“ श्रीबैकटेश्वर ” छापाखाना—बंबई.

जाहिरात.

भक्तमाला रामरसिकावली ।

उपरोक्त ग्रंथ में सतयुग से कलियुग पर्यन्त चारों युगों भगवद्भक्तों के जीवनचरित्र रोचक सरल दोहा चौपाई कविता छन्दों में श्रीमहाराजा साहब रीवांधिपति श्रीरघुराजसिंहदेव नवापुर जी ने रचे हैं, काव्य की रोचकता से वांचतेही हृदय भाक्ति उत्पन्न होजाती है । ग्रंथ पुष्ट ११५८ में पूर्ती है, मिले कौं है । मूल्य केवल ४ रु० मात्र ॥

महाभारत सबलसिंह १८ पर्वा ।

नशाशयो ! भागतक यद अमूल्य ग्रंथ नहीं तर्ही छपा, परन्तु मनुमें देनेमें भारतकथाभिजापियोंका अभीष्टप्रद न हुआ । अतएव रचने लगे हुते २ मूल नडे परिश्रमसे संपूर्ण (१८) पर्वाएक निरकर स्वच्छापुंके मुन्दर अक्षरोंमें मुद्रित की है विजापनी कपड़े की अच्छी मिलद कौं है मूल्य केवल ३ ॥ रु० मात्र एसे है सब मानन्द ही सुमनताके लिये चार भागकर मु० एक एक रु० रकम है.

नोर भी मध्य छान्य ही नाना प्रकारकी प्राचीन नवीन पुस्तकें उपकर विक्रयमें प्रस्तुत हैं ।

मुन्दर सिन्धे का दिखाना—

नेदमन श्रीहृदयसाम.

'श्रीकृष्ण' जापाना

मुन्दर

